

Fernand Braudel

gramatica civilizațiilor

Editura Meridiane

FERNAND BRAUDEL
Grammaire des civilisations
© Les Editions Arthaud, Paris, 1987.

Toate drepturile
asupra prezentei ediții
în limba română
sînt rezervate Editurii Meridiane

**CARTE FINANȚATĂ DE GUVERNUL ROMÂNIEI
PRIN MINISTERUL CULTURII**

Fernand Braudel

gramatica civilizațiilor

Volumul II

În românește de
DINU MOARCĂȘ

EDITURA MERIDIANE
BUCUREȘTI, 1994

Pe cópertá:
GEORGES ROUAULT, *Sfânta Față*,
1933, Paris,
Musée d'Art Moderne

ISBN 973-33-0199-X
ISBN 973-33-0197-3

III

CIVILIZAȚIILE EUROPENE

Am început studiul nostru cu civilizațiile neeuropene: Islamul, Africa Neagră, China, India, Japonia, Coreea, Indochina și Indonezia. Am considerat a fi un avantaj dacă ne îndepărtăm, într-o anumită măsură, de Europa, dacă schimbăm peisajul pentru a ne convinge că Europa nu este, nu mai este în centrul universului. Europa și ceea ce nu e Europa: aici se află totuși contradicția foarte mare a oricărei explicații serioase a lumii.

Vom reveni acum la noi, la Europa, la civilizațiile sale extraordinare, strălucitoare, pe care le vom putea analiza cu mai multă obiectivitate după ce le-am examinat pe celelalte. Sub această vastă etichetă vor fi plasate nu numai Occidentul, vechea Europă, ci și cele noi: Europele din America care derivă direct din ea și acea experiență europeană multiplă care este, orice s-ar spune și cu ideologia ei extremă, experiența spectaculoasă a sovieticilor.

Partea întâi

EUROPA

Mai întâi, ar fi util să amintim câteva noțiuni, oricât de evidente ar părea ele:

1) *Faptul că Europa este o peninsulă asiatică*, „un mic cap al Asiei“, de unde și dubla ei vocație: a) legătura sa spre est cu un spațiu continental din ce în ce mai important, legătură dificilă odinioară, transformată deunăzi prin dezvoltarea căilor ferate, iar astăzi prin circulația aeriană; b) legătura, în toate direcțiile, cu *cele șapte mări ale lumii*. O parte esențială a Europei înseamnă corăbii, convoaie, victorii pe imensitatea apelor sărate. Petru cel Mare nu se înșală când, în prima sa călătorie în Europa, în 1697, va lucra pe șantierele de construcții navale ale miraculosului sat Saardan, lângă Amsterdam. De la sfârșitul secolului al XV-lea, explozia Europei occidentale pe mările lumii, prin Marile Descoperiri, consacră decisiv această dublă vocație.

2) *Faptul că există o opoziție între Est și Vest, între Nord și Sud*, între Mediterana caldă, *Mare Internum*, marea interioară din sud și „Mediterranele“ reci din nord: Marea Mîneicii, Marea Nordului, Baltica. Aceste deosebiri de tot felul lovesc oamenii, hrana, dispozițiile, ba chiar și vechimea variabilă a civilizației respective. „Istmuri“ de circulație privilegiată leagă Nordul de Sud (istmul rus, istmul german, istmul francez), din ce în ce mai scurte pe măsură ce ne apropiem de Europa de vest, atît de subțiată încît i-a evocat unui geograf extremitatea unei pîlnii care se umple larg spre est.

3) *Faptul că aceste contraste Est-Vest sau Nord-Sud, pe lângă geografie, se datorează unor cauze istorice.*

Vestul privește spre Roma, Estul spre Constantinopol. Gestul imens de separare a fost, în secolul al IX-lea al erei noastre, succesul decisiv al evanghelizărilor Sfîntului Metodiu și ale Sfîntului Chiril, care au modelat dinainte viitorul oriental, cel al lumii ortodoxe.

Mai tîrziu, se va contura o separare, de astă dată între Nord și Sud, prin nașterea protestantismului care, destul de curios, „va împărți creștinătatea aproape după aceeași linie ca vechiul *limes* roman.

SPAȚIU ȘI LIBERTĂȚI

Destinul Europei a fost determinat, de la un capăt la altul, de extinderea nestăvilită a libertăților individuale, a *franșizelor*, care sînt tot atîtea privilegii rezervate anumitor *grupuri*; unele restrînse, altele largi. Adeseori, aceste libertăți se află în contradicție, se exclud chiar unele pe altele.

Bineînțeles, problema acestor libertăți nu s-a pus decît atunci cînd Europa occidentală s-a constituit ca spațiu omogen, ca adăpost sigur. Atunci cînd o casă nu este apărută, nu pot exista, evident, libertăți posibile. Cele două probleme formează, de fapt, una singură.

Spațiul european se definește: secolele V—XIII

Cele două hărți care însoțesc explicațiile ne permit să grăbim pasul și să evităm o plictisitoare enumerare de accidente și catastrofe în cursul cărora s-a construit încet-încet, într-un tot coerent, sau cel puțin dăstul de coerent, extremitatea occidentală a peninsulei europene.

● *Spațiul european s-a delimitat în cursul unei serii de războaie și invazii. Totul începe prin ruperea în două a Imperiului roman, rupere ce consacră, dar nu creează, împărțirea făcută de Theodosie, în 395.*

Dintotdeauna, sau aproape dintotdeauna a existat un Orient mediteranean populat, cu o civilizație foarte veche, animat de numeroase industrii și, o dată cu însuși principiul cuceririi romane, un Occident, să-i spunem un Far West, frust dacă nu incult, unde Roma, creînd orașe, a instalat uneori o civilizație, a sa sau imaginea ei deformată.

Împărțirea odată înfăptuită (395), *pars Occidentis* va cunoaște o serie de cataclisme pe cele trei frontiere care o învăluiesc: la nord-est, de-a lungul Rinului și al Dunării; la sud, în Mediterana; pe întinsele ei frontiere „oceanice“, multă vreme liniștite, din Danemarca în Gibraltar. Aceste pericole, reacțiile pe care le-au provocat vor delimita, vor crea spațiul european.

1) *La nord-est, limesul dublu al Rinului și Dunării nu a rezistat presiunilor barbarilor ce se retrăgeau din fața hunilor: în 405, puternicul val numit al lui Radagaise atinge Italia și ia sfîrșit în Toscana. Cîteva momente mai tîrziu, la 31 decembrie 406, mai multe popoare barbare trec Rinul înghețat, în apropiere de Mainz, și acoperă provinciile galeze.*

Poarta, forțată nu' va fi închisă decît după eșecul hunilor pe Cîmpiile Catalonice, în 451. După aceea, restabilirea a fost relativ rapidă. Galia merovingiană reconstituie frontiera Rinului, deplasînd-o curînd spre est; carolingienii o vor menține departe de fluviu, supunînd autorităților întreaga Germanie, întinzîndu-se chiar pînă la „Ungaria“ avarilor. Convertirea la creștinism, dominată de numele măreț al Sfîntului Bonifaciu, consolidează această pătrundere enormă spre est. Occidentul reușește astfel acolo unde eșuase prudența lui Augustus și a lui Tiberiu.

De atunci, Germania protejează lumea occidentală de Estul asiatic. Meritul ei va fi de a-i opri pe cavalerii unguri la Merseburg (933) și de a-i zdrobi apoi la Augsburg (955). Sfîntul Imperiu Roman Germanic își va găsi rațiunea de a fi în 962, cînd se va substitui Imperiului carolingian (întemeiat de Carol cel Mare de Crăciun, în anul 800).

Astfel, frontiera de est care nu mai este amenințată, înmugurește, se întinde spre est prin nașterea statelor

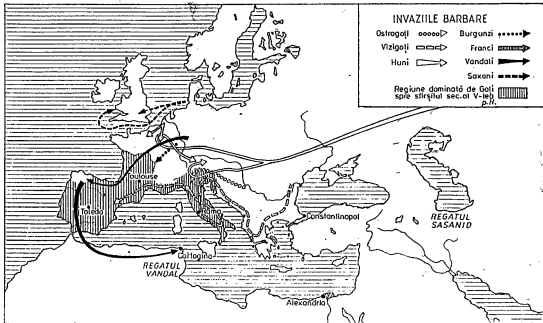
creștine (Polonia, Ungaria, Boemia), o dată cu înaintarea colonizării germanice (secolele XI—XIII). În această parte totul va fi aproape liniștit, pînă la imensul val mongol (pe la 1240), miraculos oprit la marginea Poloniei și a Adriaticii. Doar Rusia kieviană i-a căzut victimă.

2) *Spre sud* se precizează o frontieră periculoasă o dată cu primele succese ale cuceririi musulmane, cu atît mai mult cu cît în Mediterana au avut loc „trădări“ succesive ale Africii de nord, creștină pînă atunci, ale compactei peninsule spaniole, apoi a Siciliei. Mediterana devine la vest un „lac musulman“. Prima reacție eficace va fi crearea unei cavalerii grele, care îi va permite lui Charles Martel să triumfe la Poitiers (732). Această victorie va determina șansa imensă, dar scurtă, a carolingienilor, ale cărei efecte s-au făcut simțite dincolo de Rin, pînă în Saxonia și Ungaria.

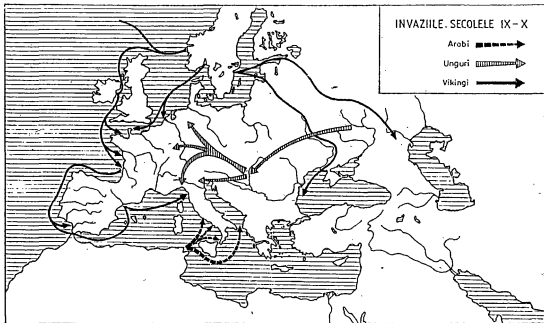
Împotriva Islamului, vecinul superior, creștinătatea va trebui să angajeze o luptă dificilă, dramatică, și să inventeze ideea — forță a războiului sfînt, *cruciada*. Luptele vor fi interminabile: Prima Cruciadă — evident nu prima luptă împotriva Islamului dar prima care a fost colectivă, conștientă, răsunătoare — are loc în 1095; ultima, care nu marchează nici ea sfîrșitul luptelor, este expediția lui Ludovic cel Sfînt în Tunisia, în 1270.

După ce egiptenii au recucerit fortăreața Saint-Jean-d'Acre, în 1291, punînd capăt acestor mari aventuri orientale, amintirea cruciadei va continua în Occident să frămînte spiritele și inimile, cu resurgențe neașteptate în secolul al XV-lea, al XVI-lea... Chiar și în secolul al XVII-lea au existat „solitari ai cruciadei“, cum i-a numit istoricul Alphonse Dupront, care a urmărit pînă în secolul al XIX-lea această mistică obsedantă, ușor de recunoscut pînă în aventurile coloniale de mai ieri.

Între 1095 și 1291, cruciadele au costat oare Occidentul, slab populat pe atunci (abia 50 milioane de ființe), 4 sau 5 milioane de oameni, așa cum estimează calculele unor statistici recente și foarte hazardate? Nimeni nu poate spune. În orice caz, ele au constituit drama Europei care se năștea, primul ei triumf, cel puțin dublu: recucerirea precară și provizorie a Sfîntului

14. Marile invazii I.

15. Marile invazii II.

Sepulcru și cea, definitivă, a Mediteranei purtătoare de bogății. Ele au desăvârșit stabilirea spațiului occidental în marginile lui meridionale, pentru multă vreme cele mai importante, pînă la Marile Descoperiri maritime din secolele al XV-lea și al XVI-lea.

3) *La vest și la nord-vest*, pînă la Mediterana, Europa, care și-a găsit vocația maritimă tîrziu (cu excepția Țărilor de Jos, Irlandei, Italiei), va fi surprinsă în secolele VIII, IX și X de invaziile normande — surprinsă și neputincioasă, deci cu atît mai perturbată de ele. Dar în cele din urmă ea va profita de pe urma acestor invazii.

Nu este vorba de o pledoarie în favoarea acestor pirați nemiloși. Ei au prădat cu cruzime Europa. Însă, totuși, cum să nu le admiri minunatele acțiuni: raidurile întreprinse în adîncimea platformei ruse, descoperirea Americii, deîndată uitată pentru că, după cum scrie Henri Pirenne, „Europa nu avea încă nevoie de ea?” Istoricii economiști sînt și mai indulgenți în privința *vikingilor*: ei susțin că jefuirea tezaurilor (îndeosebi ecleziastice) a repus în circulație o parte a metalelor prețioase immobilizate și dormitînde, în timpul reculului economic al Occidentului ce a urmat căderii Romei. Prin aceste jafuri, vikingii au fost furnizori de monedă, moneda care a relansat economia occidentală.

● *Pentru a înțelege prima civilizație europeană, trebuie recapitulate catastrofele, imaginate „nopțile” atroce ale secolelor al IX-lea și al X-lea și sărăcia de început a unei Europe care a trebuit să lupte zilnic pentru a supraviețui.*

De fapt, privată de largi debușee, redusă la o economie de subzistență, „citadelă asediată sau mai bine spus invadată” (Marc Bloch), această Europă nevoiașă nu poate suporta povara unor state întinse. Abia edificate, acestea se prăbușesc sau se degradează. Imperiul lui Carol cel Mare, construit rapid, se prăbușește la puțin timp după moartea marelui împărat (814). Sfîntul Imperiu Germanic va fi destul de curînd doar o mare

casă ruinată. Atunci Europa occidentală se fracționează în numeroase seniorii minuscule. Regimul feudal (de la fief, *feodum*) menține unități mai mult teoretice decât reale în interiorul diferitelor regate din Occident, unele modernizându-se, dar foarte lent, ca regatul Franței, altele rămânând, dimpotrivă, „foarte arhaizante“, ca *Reichul*.

Totuși, această lume frământată, chinuită înăuntru, hărțuită din afară, este deja o civilizație de o omogenitate evidentă. Dincolo de diversitatea ei, trebuie vorbit de o „civilizație feudală“ (Lucien Febvre) căreia i se pun, oriunde ai privi, aceleași mari probleme, în condiții și cu soluții adesea analoage. Această civilizație s-a născut din multiple amestecuri etnice, economice, din lupte repetate, din credințe comune și mai ales „din aceleași necazuri“ pe care încearcă să le remedieze.

● *Feudalitatea edifică Europa. Această Europă ajunge, între secolele al XI-lea și al XII-lea, la prima tinerețe, la prima ei vigoare, sub semnul unei feudalități vii, adică a unei ordini politice, sociale și economice specifice, pronunțat originale, a unei civilizații care se află deja la a doua sau a treia fermentație.*

Dar cum să definim această civilizație multicoloră?

Nu există feudalitate, în Europa sau altundeva, fără descompunerea prealabilă a unui vast corp politic. În cazul actual, acest corp politic îl constituie vastul Imperiu carolingian, această primă „Europă“ al cărei nume s-a afirmat chiar atunci (*Europa, vel regnum Caroli*), pentru a dispărea o dată cu marele împărat și pe care un poet de la curte îl slăvea drept *pater Europae*.

Feudalitatea a fost consecința firească a acestui dezastru. Un ofițer francez, în timpul dezastrului din iunie 1940, ar fi dorit ca fiecare unitate combatantă să-și poată redobîndi pentru un moment, ca prin miracol, autonomia, dreptul de a acționa cum crede de cuviință, fără a respecta ordinele generale care o legau de un comandament tot mai puțin eficace și care, fără să vrea, împingea fiecare grup spre refluxul înfrîngerii. Regimul feudal s-a născut dintr-o reacție analoagă, cu

deosebirea — una dintre deosebiri — că nu s-a născut dintr-un dezastru atît de rapid ca cel din 1940. I-au trebuit mai multe secole pentru a se stabili. Prin natura sa el este atît o reacție de *apărare* cît și o reacție *locală*. Castelul întărit pe *colina* sa, avînd în apropiere un sat sau mai multe pe care le protejează, nu este un sistem gratuit, sau un lux, ci un instrument de apărare.

Feudalitatea mai este însă și altceva: o societate bazată pe relații de la om la om, pe un lanț de dependențe; o economie în care pămîntul nu este singurul, ci cel mai frecvent mijloc de a plăti serviciile. Seniorul a primit de la rege, suzeranul său, sau de la un senior de rang mai înalt decît al lui, un fief (*feodum*), o seriorie, cu obligația de a-i furniza o serie de servicii, între care *ajutor în patru cazuri*: 1. trebuie să plătească răscumpărarea pentru senior; 2. cu prilejul investiției în calitatea de cavaler a fiului mai mare; 3. cu prilejul căsătoriei fiicei mai mari; 4. cînd seniorul pleacă în cruciadă. La rîndul său, seniorul cedează porțiuni sau elemente din senioria lui altor seniori mai mici, sau chiar unor țărani. El a dat acestora din urmă un teren sub formă de arendă pe care fiecare țaran îl va cultiva contra plată în bani (censul), sub formă de cote-părți din recoltă (dijmă sau zeciuială), prestații în muncă (corvoadă). În schimb, seniorul trebuie să-i apere și să-i protejeze.

Prin această piramidă socială, cu obligațiile, regulile, fidelitățile sale, prin această mobilizare de forțe Occidentul a trebuit să supraviețuiască, să conserve vechea moștenire creștină și romană căreia îi va adăuga idei, virtuți și ideologii proprii regimului seniorial (propria lui civilizație).

Practic, Europa — care atunci și-a uitat chiar numele de Europa — se constituie ca o lume închisă, unde mica regiune, strîmta patrie este singura care contează.

Cu siguranță au fost mari avantaje, foarte mari în acest început de viață europeană, constînd în faptul că fiecare regiune a avut posibilitatea de a se dezvolta cum îi place, ca o plantă liberă. Dintr-odată, fiecare s-a constituit într-o entitate, a devenit o personalitate *robustă*, o unitate *conștientă*, gata să-și apere teritoriul, independența.

Interesant este că în pofida închistării politice s-a stabilit o convergență evidentă de civilizație, de cultură. Călătorul pelerin pe un asemenea drum (cel al Sfintului Iacob din Compostella, de pildă), sau în interes de afaceri se simte în largul său atât la Lubeck cât și la Paris, la Londra cât și la Bruges, la Colonia cât și la Burgos, Milano sau Veneția. Valorile morale, religioase, culturale, regulile războiului, amorului, vieții, morții sînt pretutindeni aceleași, de la un fief la altul, indiferent de disputele lor, de revoltele sau conflictele lor. Iată de ce există într-adevăr o Creștinătate, *una singură* (Marc Bloch) și ceea ce se poate numi o *civilizație a cavalerismului*, a trubadurului și a truverului, a amorului de curte.

Cruciașele atestă această unitate, pentru că ele se afirmă ca mișcări de ansamblu, ca aventuri, pasiuni colective, comune acestor nenumărate mici patrii.

Libertatea, sau mai bine spus, libertățile: secolele XI—XVIII

Să presupunem că din secolul al V-lea pînă în epoca actuală, sau mai degrabă pînă în secolul al XVIII-lea, ar fi posibil să strîngem întreaga masă a cunoștințelor asupra istoriei europene, apoi să o înregistrăm (dacă poate fi concepută o asemenea înregistrare) într-o memorie electronică și să avem, în sfîrșit, curiozitatea de a cere acestei memorii polivalente *acea* problemă care apare cel mai frecvent, atât în timp cât și în spațiu, în decursul acestei istorii interminabile. Cu siguranță va fi problema *libertății*, sau, mai bine, a *libertăților* europene. *Cuvîntul libertate este cuvîntul cheie.*

În orice caz, faptul că lumea occidentală, în lupta ei ideologică de azi, a ales pentru ea, cu intenții ce nu pot fi calificată în întregime drept curate, denumirea de „lume liberă“, se dovedește a fi o strategie bună, excelentă, în lumina istoriei europene concepută în mișcarea sa multiseclară.

● *Prin libertate trebuie înțelese toate formele de libertate inclusiv cele abuzive.*

Aceste libertăți nu încetează să se amenințe unele pe altele. Una dintre ele o limitează, o suprimă pe alta, și va ceda la rîndul ei în fața unui nou adversar. Această succesiune, niciodată pașnică, a fost unul din secretele progreselor Europei.

Mai trebuie precizat ce se înțelege prin „libertate”. Nu atît libertatea individuală, obișnuita măsură a „lumii libere” de azi, cît libertatea grupurilor. Este semnificativ că Evul Mediu vorbește mult mai mult de *libertates* decît de *libertas*. Pus astfel la plural, cuvîntul nu se deosebește deloc de *privilegia* sau *jura*. În realitate, libertățile sînt ansambluri de *franșize*, de privilegii, la adăpostul cărora se pune o colectivitate sau alta de persoane și interese, iar apoi, întărită de această protecție, se năpustește asupra altora, adeseori fără menajamente.

A durat mult pînă ce aceste libertăți colective și-au atins plenitudinea, iar mai tîrziu, pînă ce au fost aduse la limitele juste, sau au fost desființate. În general ele au o viață grea.

● *Eliberarea țăranilor va fi printre primele care se conturează, cu siguranță ultima înfăptuită — se poate afirma chiar că ea nu a fost desăvîrșită nici pînă azi.*

După cum vedem noi lucrurile, nu există decît dacă între țaran și pămînt nu se interpune nici o proprietate străină, seniorială, municipală sau capitalistă; decît dacă nici o servitute nu afectează persoana țaranului; în sfîrșit, decît dacă activitatea acestuia este suficient de productivă pentru a-i asigura hrana, lăsîndu-i un excedent și dacă acest excedent, dacă reușește să-l plaseze pe piața vecină, nu constituie doar profitul intermediarului, ci-i permite țaranului să cumpere cel puțin necesarul trebuințelor sale.

O sumedenie de condiții deci. Se poate afirma că țaranul european, în trecutul său, a avut avantaje și chiar anumite libertăți, dar numai raportat la alți țarani,

cu siguranță mult mai aserviți decît el. În general, fiecare elan economic i-a fost benefic.

Așa s-a întîmplat în timpul deșteptării economice a Europei, cel mai devreme începînd din secolul al X-lea. În această vreme producția agricolă sporește pretutindeni, atît în țările „noi“ din Nord, urde, plecînd de la ținuturile germanice și Polonia, se propagă asolamentul trienal, cît și în regiunile din Sud, (Italia, Franța meridională), unde asolamentul bienal (cereale, țelină) rămîne regula.

Această creștere a producției este legată de creșterea demografică și de dezvoltarea orașelor. Aceasta din urmă a fost o condiție esențială, dar la rîndul ei s-a bucurat de efecte benefice.

Din secolul al XI-lea, și atît cît durează creșterea economică, soarta țaranului, pînă atunci legat de glie ca șerb, se modifică în ritm alert. „După ce a aparținut omului de arme, apoi, în concurență cu el, omului Bisericii, ogorul ajunge în mîinile omului de la plug... Pămîntul a fost cedat tuturor muncitorilor care au vrut să-l ia, în schimbul unui foarte mic beneficiu anual de plătit foștilor proprietari.“ Această *luare în arendă* avea loc „într-o vreme în care pămîntul era mult iar omul rar, prin consecință munca umană era mai căutată decît pămîntul“ (d'Avenel). Este neîndoielnic că în regiuni întinse (nu în toate) s-a afirmat atunci o anumită eliberare țărănească. „Eram liberi încă din secolul al XII-lea“ — exclama istoricul Henri Pirenne gîndindu-se la țaranii din Occident.

Această eliberare nu este totuși nici completă, nici generală, și mai ales nici definitivă. Este adevărat și că există un anumit echilibru — foarte răspîndit, ce-i drept —, că acest echilibru lasă *de fapt* pămîntul țaranului, că acesta este stăpîn, ba chiar „senior în casa lui“, că-și poate ceda sau vinde pămîntul. În sfîrșit, că redevența *în bani* este fixată destul de curînd — iată ce-l va avantaja pe țaran pe termen lung, căci moneda nu va înceta, de-a lîngul secolelor, să se devalorizeze iar redevențele în bani, stabilite odată pentru totdeauna, vor deveni uneori, în timp, derizorii.

Cu toate acestea, nu este vorba aici de avantaje bine stabilite pe plan juridic. Seniorul continuă să dispună în

ce privește terenul de un drept superior care, potrivit circumstanțelor și locului, este întotdeauna în stare să-î redea puterea opresivă. Istoria răscoalelor țărănești stă mărturie: jacqueriile din Franța (1358), revolta muncitorilor și țăranilor englezi (1381), imensa și spontană răscoală a țăranilor germani (1524—1525) sau, în Franța din nou, tulburările țărănești în lanț din prima jumătate a secolului al XVII-lea. De fiecare dată aceste răscoale, aceste „greve generale“ au fost zdrobite. Doar amenințarea lor mereu prezentă îi va ajuta pe țărani să-și salveze o parte din libertățile și avantajele pe care le dobândiseră.

Acestea le vor fi din nou contestate în întreaga Europă o dată cu *impulsul economic și capitalist al lumii moderne. Din secolul al XVI-lea, și mai ales din al XVII-lea, capitalismul — care, din cauza regresului economic, nu mai găsește cu ușurință mână de lucru — se reîntoarce la pământ. Ca o pată de ulei, o vastă reacție „seniorială“, burgheză cât și seniorială, se instalează în jurul orașelor, mari și mici, debordează asupra ținuturilor învecinate. Proprietăți de tip nou (ferme, conace, moșii — cuvintele variază potrivit regiunilor și nu au întotdeauna sensul lor actual) se constituie în domenii, de preferință ale unui singur proprietar, în primul rînd în detrimentul pămîntului țărănesc. Un veritabil spirit capitalist îi animă în general pe acești proprietari preocupați de randament, de profit. Țăranii împrumută bani de la ei, și într-o bună zi se trezesc că pămîntul le este luat sau că asupra lui este instituită, în beneficiul bogatului, una din acele nenumărate *rente* înscrise în contractele de care abundă registrele notariale. Totul (chiar și contractele de arendă stipulate adesea în natură, în grîu, nu întotdeauna în bani) îl defavorizează pe țăran.*

Limpede în întreaga Europă; această reacție este deosebit de tragică în Europa centrală și orientală, în Germania de dincolo de Elba (Ostelbien), în Polonia, Boemia, Austria, ba chiar și în Balcani și la Moscova. O dată cu sfîrșitul secolului al XVI-lea, pretutindeni în aceste regiuni (unele „încă sălbatice“) se instaurează ceea ce istoricii numesc, tot mai mult, a doua iobăgie. Țăranul este prins din nou în verigile unui regim

seniorial, mai rău decît cel dinainte. Seniorul este șeful exploatării, antreprenor, negustor de grîu. Pentru a răspunde cererii crescînde de cereale, el îi constrînge pe țărani să-și înmulțească corvezile (cinci zile pe săptămîină în Boemia, unde țăranul nu-și cultivă pămîntul decît sîmbăta, în vreme ce în Slovenia corvezile, limitate la zece zile pe an în secolul al XV-lea, ajung la șase luni pe an la sfîrșitul secolului al XVI-lea) pentru a cultiva pămîntul pe care îl posedă direct (domeniul vecin sau rezerva). Acest regim, care în Est va dura pînă în secolul al XIX-lea, este fără îndoială în mare parte răspunzător de întîrzierile suplimentare pe care le vor înregistra aceste regiuni în raport cu cele din Vest.

Într-adevăr, în Occident, sub regim liberal prin comparație, un reflux favorabil țăranilor a început din secolul al XVIII-lea — în Franța o dată cu sistemul lui Law care a precipitat totul (inclusiv alcoolismul). Revoluția franceză desăvîrșește această evoluție, eliberînd dintr-odată pămîntul țăranesc de drepturile feudale care-l împovărau, exemplu care se va propaga de-a lungul războaielor revoluționare și napoleoniene.

● *Libertățile urbane. Orașele sînt motoare mereu în mișcare. De la primul avînt al Europei, ele au fost singurele care au dus greul. Au obținut beneficiu de pe urma „libertăților“ lor.*

Îndelungatul regres al Occidentului a dus, în secolul al X-lea, la o regresie înspăimîntătoare a orașelor — abia dacă mai existau. Cînd fluxul economic își schimbă sensul o dată cu dezvoltarea materială din secolele XI—XIII, el inaugurează o *vie renaștere urbană*. Totul se petrece ca și cînd o dată cu această redresare orașele ar prospera mai iute decît greoaiele state teritoriale. Acestea nu vor începe să se afirme cu caracteristicile lor *moderne*, sau deja *moderne*, decît cel mai devreme, o dată cu secolul al XV-lea. Orașele sparg cadrele statelor feudale, în care încep să pătrundă din secolele al XI-lea și al XII-lea. Moderne, devansîndu-și vremea, ele anunță viitorul. Ele sînt deja acest viitor.

Evident, ele nu sînt întotdeauna, și de la bun început, strict independente. Mari cetăți libere se afirmă totuși curînd în Italia, țara cea mai avansată pe atunci din tot Occidentul. La fel și în Olanda, „această a doua Italie“. Veneția, Genova, Florența, Milano, Gand, Bruges sînt deja orașe „moderne“ în epoca în care regatul lui Ludovic cel Sfînt este tipic „medieval“.

În spatele acestor orașe guvernate de duci, dogi sau consuli, nenumărate orașe de rang mai mic obțin, nu fără lupte (în virtutea *cartelor lor*), să se administreze singure, să vegheze asupra finanțelor lor, a justiției, a pămînturilor pe care le posedă.

În general, deplina libertate este recompensa unei prosperități materiale care, singură, permite cîtorva orașe luxul de a-și asigura, concomitent cu viața economică, apărarea externă. Sînt orașele-state. Doar unele au atins această poziție, dar toate afirmă în comerț și activitatea meșteșugurilor principiul unei anumite independențe, al unui drept la libertăți deosebite.

Aceste meserii lucrează atît pentru piața locală cît și pentru *comerțul îndepărtat*. Este neîndoielnic că *economia urbană* a prosperat, așa cum a făcut-o, numai pentru că a depășit cu mult economia locală. În secolul al XV-lea orașul Lubeck, cel mai important din vasta asociație comercială numită Hansa, ansamblu de orașe negustorești diseminate de la Baltica pînă la Rin, are raporturi cu ansamblul lumii pe atunci cunoscute. Același lucru poate fi spus despre Veneția, Genova, Florența sau Barcelona.

În aceste centre privilegiate *un prim capitalism triumfă prin „comerțul la distanță“*. Este începutul domniei *negustorilor-antreprenori* care furnizează materii prime și muncă și asigură vînzarea produselor industriale, șefii breslelor devenind tot mai mult salariați, la fel ca și „tovarășii“ lor, într-un *Verlagsystem* (cuvînt intraductibil al istoricilor germani care desemnează în mare *munca de prelucrare*). Negustorii sînt marile personaje aparținînd aceluia *popolo grasso*. Oamenii mărunți, oamenii „slabi“ se vor revolta adeseori fără folos: la Gand, de exemplu, sau la Florența, unde în 1381 *ciompii* fac o revoluție violentă...

Aceste lupte interne (*taquebans*, spune Beaumanoir

vorbind de artizanii din Flandra care fac ceea ce am numi azi greve pentru a obține creșterea salariilor) atestă de fapt tensiunile sociale, lupte de clasă deja, din orașele industriale. Cu atît mai mult cu cît treptat, se va manifesta și opoziția dintre șefii breslelor și lucrători. Aceștia, ținîți la distanță de dificultatea costisitoarelor lucrări de artă care le condiționează promovarea în cadrul breslei, au grupările lor, asociațiile, „lojile“ lor, de la un oraș la altul, peregrinările lor... Ei au constituit primul proletariat muncitor.

Totuși, acest proletar, *dacă este „cetățean“*, este un privilegiat chiar și numai prin această singură calitate, cel puțin atît cît va dura marea epocă a orașelor independente sau semiindependente.

A existat oare o *tipologie* specifică, caracteristică orașelor din Evul Mediu european, „orașe închise“, cum le definește Max Weber?

Este adevărat că ele sînt exclusiviste și refuză să aibă vreo considerație oarecare pentru ce se află dincolo de zidurile lor. Deasupra lor nu se mai află nimic care să semene atît de bine cu despotismul eficient al mandarinului chinez, reprezentantul statului. Satele învecinate care le înconjoară le sînt adesea supuse: țăranul, niciodată cetățean, este obligat să-și vîndă toate cerealele în halele orașului și frecvent i se interzice să exercite acasă vreo meserie. Afară de cazul cînd, dimpotrivă, orașul are nevoie de serviciile lui în acest domeniu. Regimul este cu siguranță total diferit de cel al cetății antice, *deschisă* din punct de vedere politic față de ținutul înconjurător: țăranul atenian, în epoca clasică, are aceeași calitate de cetățean ca și locuitorul orașului.

Nu-i deci de mirare că drepturile de cetățenie sînt acordate cu parcimonie, doar în cazurile cînd pentru oraș apare urgența extremă de a-și spori populația. Astfel, în 1345, după Ciurma Neagră, Veneția acceptă dinainte ca noi cetățeni pe toți cei care ar dori să se instaleze în oraș... De obicei, „Senioria“ este mai puțin generoasă. Ea recunoaște două tipuri de cetățenie, una numită *de intus* care nu creează decît un *citadino* de clasa a doua, și o alta, cetățenia deplină, numită *de intus et de extra*,

strict supravegheată de o aristocrație preocupată să-și apere privilegiile. Sînt necesari cincisprezece ani de ședere la Veneția pentru a avea drept la cetățenia *de intus* și douăzeci de ani pentru cealaltă. Uneori se face distincția și între „vechii” și noii cetățeni. Un decret din 1386 precizează că doar „vechii” venețieni vor avea dreptul să negocieze cu negustorii germani instalați la Veneția.

Orașul egoist, vigilant, feroce este gata să-și apere libertățile față de oricine, adeseori cu mult curaj, eventual fără a se preocupa prea mult de libertățile altora. Luptele urbane, atroce, prefigurează luptele naționale din secolele următoare.

Dar libertatea orașelor va fi curînd amenințată, cînd statele moderne, a căror creștere este mai lentă decît a orașelor, se vor dezvolta începînd cu secolul al XV-lea.

Din acest moment, orașele vor fi adeseori supravegheate de către stat, împărțitorul de sancțiuni sau de privilegii, după caz. Apar prin urmare crize grave: acele *comunidades* din Castilla, în 1521; supunerea Gandului de către Carol Quintul, în 1540... Numeroase compromisuri sînt inevitabile, căci monarhia modernă nu a fost posibilă decît grație colaborării orașelor. Va trebui ca acestea să se supună, să renunțe la unele privilegii pentru a salva altele. În schimbul libertăților la care au renunțat, orașelor le va fi deschis cîmpul fertil al statului modern: traficuri mai întinse, împrumuturi profitabile, iar în unele țări, în Franța îndeosebi, achiziționarea de funcții publice (venalitatea funcțiilor publice). Se afirmă acum o *economie teritorială*, care se substituie economiei urbane, stadiu precedent. Dar economia teritorială rămîne condusă de oraș, care continuă să conducă jocul, alături de stat.

● *Vremea așa-numitelor state teritoriale (de fapt statele moderne) vine tîrziu. Vechea regalitate, fondată pe legăturile de sînge, pe relațiile de la suzeran la vasal, a avut nevoie de mult timp ca să dispară, sau cel puțin să se transforme.*

Cotitura este făcută în secolul al XV-lea și mai întîi aproape exclusiv acolo unde revoluția urbană nu se

produsese cu intensitate. Nici Italia, nici Olanda, nici chiar Germania, care aveau atâtea orașe libere, active și bogate, nu vor fi terenul alegerii noului tip de guvernare. Monarhia modernă se dezvoltă în primul rând în Spania, în Franța, în Anglia, prin suverani de un tip nou: Juan II de Aragon (părintele lui Ferdinand catolicul), Ludovic al XI-lea, Henric al VII-lea de Lancaster.

În serviciul statelor teritoriale intervin „funcționari”, să spunem, pentru a nu fi anacronici, „ofițeri”, toți slujitori ai statului, precum și „legiști” formați prin studiul dreptului roman, marii comiși, „miniștrii”...

În favoarea statelor intervine și venerația maselor populare, care văd în monarh un protector natural împotriva Bisericii și a nobililor. În Franța, pînă în secolul al XVIII-lea, monarhia a putut conta pe devoțiunea populară, pe o „religie de dragoste” (Michelet).

Acest stat modern se naște din necesitățile noi și imperioase ale războiului: artileria, flotele de luptă, efectivele în creștere fac tot mai oneroasă conducerea lui. Războiul, mama tuturor lucrurilor, *bellum omnium mater*, a făurit și modernitatea.

Curînd, statul modern nu mai recunoaște nici o superioritate, nici cea a împăratului Sfîntului Imperiu Germanic, de care nu țin seama nici chiar prinții din Imperiu; nici pe cea a papalității, odinioară imensă autoritate morală și politică. Fiecare stat se vrea singur, fără control, *liber: rațiunea de stat* (expresia apare pentru prima dată în textul predicii ținute de cardinalul della Casa lui Carol Quintul în legătură cu mărunta întîmplare a cuceririi Mantovei, în 1552) devine *ultima ratio*. Ea se prezintă ca o trăsătură revelatoare a acestei evoluții în care formele politice occidentale trec de la *regalitatea* tradițională, paternalistă și mistică, la *monarhia* modernă a juriștilor.

Foarte curînd, cîteva spirite vor anunța această întronare a statelor, „*superiorem non recognoscentes*”, potrivit formulei juristului Bartolo de Sassoferrato (secolul al XIV-lea). Dar ele devansau actualitatea politică.

În Franța, teoria suveranității nelimitate a statului va fi apărută de-abia în 1577, de Jean Bodin în al său *Tratat despre republică* (prin republică se înțelege, în

sensul latin, lucrul public). Statul suveran se află deasupra legilor civile, se supune doar legilor naturale și divine; în regatul oamenilor nu se află nimic deasupra lui. „Și la fel cum până nu-și leagă niciodată mâinile, cum spun canoniștii, la fel prințul suveran nu-și poate lega mâinile, chiar dacă ar dori. Astfel, putem citi, în încheierea edictelor și ordonanțelor, aceste cuvinte: Căci aceasta este dorința noastră, pentru a înțelege că legile prințului suveran, chiar dacă sînt date din rațiuni bune și drepte, ele nu depind totuși decît de voința lui, singură și deplină.“

Această voință a suveranului copleșește statul. „Das Ich wird der Staat“, Eu-ul devine Statul, scrie un istoric german. Este formula celebră: „Statul, sînt eu“, atribuită în general lui Ludovic al XIV-lea și cel puțin o dată Elisabetei a Angliei. Faptul că suveranii spaniol care se numesc *Regi Catolici* sau cei francezi care sînt *Regi Foarte Creștini* apără uneori împotriva papalității libertățile Bisericii galice, sau interesele seculare și spirituale ale regatelor Spaniei, constituie un semn al timpurilor noi, căci dacă au existat precedente la asemenea acțiuni, acestea devin de acum înainte sistematice, firești. Ele vin de la sine.

Pe măsură ce statul modern își va impune amprenta, civilizația europeană, pînă acum fruct urban, copt în multiple și mici cetăți privilegiate și originale, va deveni „teritorială“, națională. Secolul de Aur spaniol (în limitele largi 1492—1660), Marele Secol francez, se extind fiecare la un stat întreg.

În inima acestor civilizații lărgite se afirmă rolul *capitalelor*, susținute prin însăși prezența și cheltuielile statului, promovate astfel la o categorie încă inedită, cea de super-orășe. Paris, Madrid își afirmă imensa lor reputație. Londra devine Anglia. Greutatea și viața întregului stat încep să se învîrtă în jurul acestor monștri urbani, de acum înainte fără rivali, instrumente de lux, mașini de fabricat civilizația și de asemenea mizeria oamenilor.

Se poate imagina imensa mișcare de oameni, de capitaluri, de bogății pe care marile state au determinat-o și, în același timp, vasta deplasare care se operează în geografia libertăților, unele frînte, cel mult tolerate,

altele favorizate sau chiar nou create. Apar orașe privilegiate, Marsilia va primi comerțul cu Levantul, Lorient, creat în 1666, va avea în curînd monopolul comerțului cu Indiile — mic privilegiu față de cel, enorm, al Sevilliei care în 1503 obținuse comerțul exclusiv cu America, „Indiile Castiliei“ (comerț pe care l-a pierdut în 1685, în favoarea Cadixului).

Există și libertăți smulse statului, care nu putea face tot, sau păstra totul: astfel, în Franța, statul absolutist, de la moartea lui Colbert (1683) la Revoluție, pierde progresiv din eficiență și burghezia care cumpără „funcții“, își însușește o parte considerabilă a autorității politice. Împotriva regelui se ridică libertăți provinciale. Privilegiile sociale (cler, nobilime și starea a treia) rămîn încrustate în structura statului francez, care nu reușește să se debaraseze de ele și de aceea va rata reformele „luminate“ din secolul al XVIII-lea.

Chiar și țările care acced acum la libertatea politică nu fac decît să pună responsabilitățile statului în mîinile unui grup puternic de privilegiați: este cazul Provinciilor Unite și al burgheziei lor de afaceri; este cazul Angliei după Revoluția din 1688. Parlamentul ei reprezintă o dublă aristocrație, *whig* și *tory*, burghezia și nobilimea, sigur nu ansamblul țării.

● *Ce poate deveni libertatea individuală în cadrul acestei mulțimi de „libertăți“ privilegiate?*

Întrebarea n-ar avea nici un sens dacă înțelegem *libertatea individului* în accepțiunea actuală: libertatea oricărui om ca om, pentru simplul fapt că este om. Va trebui multă vreme pentru ca însuși conceptul acestei libertăți să fie definit. Cel puțin ne putem întreba dacă libertatea individului, *în fapt*, se află sau nu în progres. La această întrebare, răspunsul nu poate fi decît contradictoriu și pesimist.

Mișcarea intelectuală a Renașterii, cea a Reformei (în măsura în care pune *principiul* unei libertăți de interpretare individuală a revelației) au degajat bazele unei libertăți de conștiință. Renașterea și umanismul afirmă respectul, măreția omului ca individ, îi exaltă

inteligența, puterea personală. *Virtù* nu este în *Quattrocento* virtutea, ci gloria, eficacitatea, puterea. Din punct de vedere intelectual, idealul este *uomo universale* al lui Alberti. În secolul al XVII-lea, o dată cu Descartes, întregul sistem filozofic pleacă de la *Cogito*, de la *individul* rațional.

Această importanță filozofică acordată individului coincide cu *exaltarea valorilor tradiționale*. În secolele XVI—XVIII începe să se impună tot mai mult o *économie de piață* eficace, accelerată de sosirea metalelor prețioase din America și de extinderea instrumentelor de credit. Banul răstoarnă, rupe vechile reglementări ale grupurilor economice și sociale (bresle de meserii, comunități urbane, bresle de negustori etc.); ele își pierd, o dată cu o parte a utilității lor, și vechea rigiditate. Astfel, individul găsește o anumită libertate de alegere pe planul vieții cotidiene. Dar în același timp cu structurile moderne ale statului se stabilește o nouă ordine care pune limite stricte acestui joc: datoriile individului față de societate, respectarea privilegiilor și privilegiaților.

O scrisoare a lui Descartes pune bine problema. Dacă, teoretic, fiecare este liber și constituie o unitate în sine, cum va trăi societatea, ce reguli va urma ea? — l-a întrebat prințesa Elisabeta. Filozoful îi răspunde la 15 septembrie 1645: „Deși fiecare din noi este o persoană separată de ceilalți și ale cărei interese sînt, în consecință, într-un fel distincte de cele ale restului lumii, trebuie să ne gîndim că nu putem trăi singuri și că de fapt sîntem una din părțile universului, mai concret chiar, una din părțile acestui pămînt, una din părțile acestui stat, acestei societăți, acestei familii de care sîntem legați prin locuință, prin jurămînt, prin naștere. Trebuie întotdeauna să preferăm interesele întregului din care sîntem parte celor ale propriei persoane în special.“

În numele acestor „interese ale întregului“, secolul al XVII-lea întreprinde o campanie severă nu numai împotriva săracilor, ci a tuturor elementelor „inutile“ ale societății, a tuturor celor *ce nu muncesc*. Este adevărat, că creșterea îngrijorătoare a sărăcimii (legată de creșterea demografică de-a lungul secolului al XVI-lea și de criza economică ce începe la sfîrșitul acestui secol

și se va agrava în al XVII-lea), această creștere deci a sărăcimii, care se traduce prin cerșetorie, vagabondaj, furturi, a provocat o represiune necesară. Din 1532, parlamentul Parisului a hotărât să-i aresteze pe cerșetori „pentru a-i constrânge să lucreze la canalele de scurgere... legați cu lanțuri doi câte doi“. O hotărîre similară adoptă, în 1573, și orașul Troyes.

Sînt însă măsuri trecătoare. De-a lungul întregului Ev Mediu, nenorocitul, vagabondul, nebunul fuseseră protejați de dreptul la ospitalitate al celui sărac, care îi era recunoscut, în numele Domnului, pentru că sărăcia a fost sfințită de Christos, care a luat într-o zi înfățișarea unui sărac, săracul putînd fi deci oricînd un trimis al lui Dumnezeu. Întreaga mișcare spirituală personificată de Sfîntul Francisc exaltă valoarea mistică a Doamnei Sărăcii, sfînta sărăcie. În orice caz, nefericiții, nebunii, epavele societății vagabondează din oraș în oraș, fiecare grăbindu-se cel mai adesea să-i îndepărteze decît să-i primească între zidurile sale.

De unde o anumită formă de libertate, *libertate fizică cel puțin*, cea a țăranului care fuge de la senior pentru a-și găsi un altul mai puțin de temut sau pentru a ajunge la oraș; a soldatului în căutare de recrutor; a imigrantului care pleacă spre un salariu mai bun sau spre Lumea Nouă, cu iluzia unei vieți mai bune; dar și libertatea șomerilor, vagabonzilor înveterați, cerșetorilor, săracilor cu duhul, infirmilor, hoților pe care caritatea sau hoțiile îi țin în viață, în afara unei munci regulate.

Toată această lume, protejată pînă atunci de umbra lui Dumnezeu, va deveni în secolul al XVII-lea inamicul unei societăți urbane, capitalistă deja, avidă de ordine și randament și care construiește statul în acest spirit și acest scop. În întreaga Europă (protestantă ca și catolică), săracii, bolnavii, șomerii, nebunii sînt întemnițați fără milă (uneori cu întreaga familie) alături de delincvenții de toate felurile. Este ceea ce Michel Foucault (care a studiat fenomenul nebuniei în epoca clasică) numește „marea întemnițare“ a săracilor, o sechestrare legalizată, organizată de o administrație meticuloasă, care va permite de altfel și întemnițarea, la cererea familiei, a fiului desfrînat sau prodig, sau a „tatălui risipitor“, cît și, la ordinul regelui, a adversarului politic.

În acest scop sînt create un număr foarte mare de stabilimente: spitale, *ateliers de charité*, *workhouses*, *Zuchthäuser*. Oricum s-ar numi, ele sînt cazărni aspre, ateliere de muncă forțată. În Franța, după decretul din 1656 care înființează *Spitalul General* și în același timp organizează în mare această întregă nouă politică socială, aproximativ o persoană dintr-o sută se va afla întemnițată în orașul Paris! Duritatea acestor represiiuni nu se va atenua decît în secolul al XVIII-lea.

Într-o lume în care libertatea nu exista decît pentru privilegiați, secolul al XVII-lea a contribuit la restrîngerea libertății elementare a fugii, a migrării — singura care pînă atunci fusese permisă săracilor. Concomitent se înregistrează și un regres al libertăților țărănești, după cum am mai amintit. La începutul „Luminilor“, Europa ajunge la fundul mizeriei sale.

Un singur corectiv poate fi adus acestui pesimism: libertatea de care nu au parte majoritatea oamenilor rămîne în Europa *idealul* spre care gîndirea, dar și istoria înaintează lent. Este una din tendințele majore ale istoriei Europei, al cărei sens major este dat de numeroasele revolte țărănești din secolul al XVII-lea, răscoalele populare nu mai puțin frecvente (Paris 1633, Rouen 1634—1639, Lyon 1623, 1629, 1633, 1642) și tendințele politice și filozofice ale secolului al XVIII-lea.

Nici chiar Revoluția franceză nu va reuși să restabilească în plenitudinea ei această libertate pe care nu ne putem lăuda că o posedăm pe deplin astăzi. Revoluția suprimă drepturile feudalilor în noaptea de 4 august, este adevărat, dar în fața țaranului rămîn creditorul și proprietarul; ea suprimă corporațiile (1791, legea Le Chapelier) dar în același timp lasă muncitorul la discreția patronului. Va trebui să mai treacă un secol, în Franța, pentru ca sindicatele muncitorești să devină licite (1884). Asta nu înseamnă că Declarația Drepturilor Omului și Cetățeanului din 1789 nu rămîne o dată esențială în istoria libertății, fundamentală în geneza civilizației europene.

Libertate sau căutarea egalității? Napoleon credea că francezul nu dorește libertatea, ci egalitatea, adică egalitatea în fața legii, abolirea drepturilor feudale, pe scurt sfîrșitul libertăților particulare, al privilegiilor.

Libertăți în slujba libertății — această formulă explică istoria Europei într-una din direcțiile ei fundamentale.

● *Noțiunea de libertate, încă „abstractă”, teoretică, care a fost elaborată de la Renaștere și Reformă pînă la Revoluție, a dobîndit o putere nouă fiind formulată în Declarația Drepturilor Omului și Cetățeanului. Prin liberalism, ea a devenit doctrină.*

De atunci, conceptul de libertate — la singular — intră în conștiința lumii și a cursului istoriei. De la ea pornesc — legitim sau abuziv — aproape toate ideologiile și revendicările secolului al XIX-lea, mișcări foarte diferite pe care le cuprinde cuvîntul artificial de liberalism, foarte echivoc, fiind prea bogat în sensuri.

*Liberalismul desemnează în același timp o doctrină politică (sporirea puterilor legislativă și judiciară și limitarea puterii executive, în acest sens opunîndu-se autoritarismului); o doctrină economică sub semnul victorios „laissez faire, laissez passer”, care exclude statul de la orice intervenție în jocul economic dintre indivizi, clase și națiuni; o doctrină filozofică ce reclamă libertatea de gîndire și susține că unitatea religioasă nu este condiția sine qua non, fie a unității sociale, fie a unității națiunii, ceea ce implică în mod necesar o idee de toleranță, de respect față de altul și față de persoana umană, potrivit formulei antice: *Homo homini res sacra*.*

Liberalismul este astfel, mai mult decît „doctrina unui partid...”, un climat de opinie“. Luptînd împotriva circumstanțelor multiple ale secolului al XIX-lea, el își asumă nenumărate sarcini, înfruntă nenumărate obstacole. În Germania și în Italia liberalismul se confundă cu naționalismul: libertatea ce trebuie cucerită nu este oare mai întîi chiar libertatea națiunii? În Spania, în Portugalia el se lovește de forțele încă monstruoase ale unui Vechi Regim solid, sprijinit de Biserică. În Anglia și în Franța, în schimb, va merge pînă la capătul revendicărilor sale politice, sau aproape pînă la capăt. Încet, imperfect, statul liberal, constituțional se organizează cu libertățile sa-

le fundamentale (libertăți de opinie, a presei, parlamentară; libertate individuală; extinderea dreptului de vot).

● *Liberalismul, de-a lungul întregii prime jumătăți a secolului al XIX-lea, are totuși rolul unui paravan, în fața întronării politice a unei burghezii și aristocrații de afaceri, a unei clase avute.*

„În afara acestui cerc îngust, individul căruia liberalismul îi apăra drepturile cu atîta zel nu a fost niciodată altceva decît o abstracțiune, căreia îi era imposibil să beneficieze din plin de aceste avantaje.“ Este la fel de adevărat în Anglia conservatorilor și liberalilor, a vechilor și noilor bogați, ca și în Franța Restaurației și a monarhiei din Iulie. Această clasă avută care-și spune liberală se ridică imediat împotriva sufragiului universal, împotriva masei. Or, cum să susții o asemenea politică de egoism în fața societății industriale, ale cărei realități oribile se precizează curînd? Liberalismul economic care presupune la plecare o luptă egală între indivizi nu este decît o pioasă minciună. Cu cît va trece timpul, cu atît enormitatea acestei minciuni va fi evidentă.

De fapt, acest prim liberalism „burghez“ a fost o luptă de ariergardă, și nu dezinteresată, împotriva Vechiului Regim aristocratic, „o sfidare a drepturilor dobîndite pe care tradiții vechi de o jumătate de mileniu le făcuseră sacre“. Astfel, el se inserează între Vechiul Regim și societatea industrială în care proletariatul muncitor își reclamă drepturile. Pe scurt, această pretinsă căutare a libertății pare să se alăture, în pofida aparențelor, vechilor lupte ale grupurilor pentru libertăți, care sînt tot atîtea privilegii.

Revoluțiile din 1848 (în Franța s-a stabilit atunci sufragiul universal) vor marca o dată crucială pentru liberalism (în Anglia, data importantă este reforma electorală din 1832). De acum înainte el nu va mai putea supraviețui, cu sau fără sinceritate, decît sub forma unui liberalism democratic, extins în principiu la toate clasele. Alexis de Toqueville și Herbert Spencer, fiecare în felul său, anunță venirea sa inevitabilă și triumful redutabil al maselor. Dîr odată relansat, liberalismul se lovește

curînd de curentul puternic și deschis al socialismului, căruia îi este promis viitorul, și în același timp de acei vestitori ai autoritarismului — unii spun deja ai „fascismului“, — care sînt fie Carlyle, fie Napoleon al III-lea.

Așadar, între o nouă revoluție care se anunță — socialismul, ale cărui mutații vor fi numeroase — și o contrarevoluție care nu-și știe încă numele, și nici pînă unde poate merge, liberalismul și-a continuat viața, și-a multiplicat guvernele, actele de înțelepciune și de egoism burghez, neputîndu-și regăsi, în Franța, o mică flacără decît în lupta împotriva Bisericii. Liberalii sînt de acum conștienți de insuficiențele lor, de lupta lor îndoielnică. În 1902—1903, în *Revista de metafizică și de morală*, apar o serie de articole despre *Criza liberalismului*, referitoare în special la monopolul învățămîntului. Dar adevărata criză, ultima are loc ceva mai tîrziu, între cele două războaie mondiale.

Cine ar îndrăzni totuși să afirme că liberalismul, alungat aproape din politică și acțiune, demonetizat pe plan intelectual, ar fi astăzi mort? A fost mai mult decît o epocă politică, mai mult decît abilitatea sau paravanul unei clase. A fost idealul civilizației occidentale, și așa abandonat cum este, el face parte din moștenirea noastră rămînînd, în limbajul, în reflexele noastre. Orice atentat la libertățile individuale ne afectează, ne intrigă. Și chiar din punct de vedere politic, față de statul autoritar și tehnocrat, față de societatea veșnic înrobitoare, un anumit liberalism, anarhic și libertar, își continuă, în numele individului și drepturilor sale, cariera occidentală și mondială.

CREȘTINISM, UMANISM, GÎNDIRE ȘTIINȚIFICĂ

Viața spirituală și intelectuală a Europei se află sub semnul violent al schimbării. Ea iubește, creează rupturile, discontinuitățile, furtunile, în căutarea fără sfârșit a unei lumi mai bune.

Totuși, aceste lovituri de teatru nu trebuie să lase să se piardă din vedere continuitățile tenace ale gândirii și civilizației sale, vizibile prin toate experiențele succesive ale gândirii europene, de la *Suma* Sfintului Toma de Aquino la *Discursul despre metodă* al lui Descartes, de-a lungul Renașterii, Reformei, Revoluției franceze însăși... Iar Revoluția industrială, ruptură esențială, nu a atins toate sectoarele vieții sale, nici ale gândirii sale.

Creștinismul

Toate religiile evoluează. Ele constituie totuși, fiecare în felul său, universuri particulare, cu fidelitățile lor, cu permanențele, cu coordonatele lor originale.

Creștinismul occidental a fost și rămîne componenta majoră a gândirii europene, chiar a gândirii raționaliste care s-a constituit împotriva lui și plecînd de la el în același timp. De la un capăt la altul al istoriei Occidentului, el rămîne în inima unei civilizații pe care o animă, chiar și atunci cînd se lasă dus sau deformat de ea, civilizație pe care o înglobează, chiar și atunci cînd ea încearcă să-i scape. Pentru că a gândi împotriva cuiva,

înseamnă a rămîne în orbita sa. Ateu, un european rămîne prizonierul unei etici, unui comportament psihic, puternic înrădăcinate într-o tradiție creștină.

El este de „sînge creștin“, s-ar putea spune, așa cum Montherlant afirma că este de „sînge catolic“ fără să-și fi păstrat totuși credința.

● *Larg propagat în Imperiul roman, creștinismul a devenit religia lui oficială, prin edictul lui Constantin din 313, la trei secole după nașterea lui Christos.*

Imperiul roman (adică toate țările mediteraneene și, alături de Europa, cîteva țări aflate la granița măslinului și a viței de vie) a fost spațiul rezervat, la început, tinerei religii triumfătoare, „aria creștină“, a spus Paul Valéry dorind, prin acest joc de cuvinte, să marcheze legăturile creștinismului cu pămîntul, pîinea, vinul, grîul și vița, și chiar cu uleiul sfînt; legăturile cu bazele geografice mediteraneene pe care confesiunea creștină urma ulterior să le depășească.

Astfel, înaintea valurilor de invazii din secolul al V-lea și a catastrofelor provocate de victoriile Islamului din secolul al VII-lea pînă în al XI-lea, creștinismul a avut într-un fel timpul să se adapteze la lumea romană, să-și constituie aici o ierarhie, să învețe să distingă cu claritate temporalul — „ce este al Cezarului“ — de spiritual, să depășească luptele dogmatice foarte vii datorate în primul rînd subtilităților, agilității limbii și spiritului grec, dar și necesității de a preciza bazele teologice ale creștinismului, de a-i fixa aspectele, de a degaja consecințele.

La această muncă înceată, grea vor contribui primele Concilii (Niceea, 325; Constantinopol, 381; Efes, 431; Calcedonia, 451 etc.) și Părinții Bisericii, *Apolo-giștii*, care, înaintea lui Constantin, au luptat împotriva păgînismului, apoi *Dogmaticii*, care au definit doctrina creștină față de sectele disidente. Sfîntul Augustin nu este ultimul din această succesiune (despre care unii exegeți consideră că ea se prelungește pînă în secolul al VIII-lea, ba chiar pînă în al XII-lea), însă el este de departe cel mai important pentru Occident. Berber,

născut în 354 la Tagast (azi Souk-Ahras), în Africa, a murit în 430 episcop de Hippona (azi Bône) pe când vandalii asediau orașul. Strălucirea excepțională a operei sale (*Cetatea lui Dumnezeu, Confesiunile*), înseși contradicțiile sale, dorința de a asocia credința și inteligența, adică în general civilizația antică și civilizația creștină, vinul vechi și vinul nou, aceste încercări conștiente fac din el într-o anumită privință un raționalist. Credința domină la el totul. El spune totuși: *credo ut intelligam*, cred pentru a înțelege. Mai spune: *Si fallor, sum* — dacă mă înșel, exist; *Si dubitat, vivit* — dacă se îndoiește, trăiește. Ar fi abuziv să vedem în aceste afirmații acel *Cogito ergo sum* al lui Descartes, dar este evident că îl evocă. Fără îndoială, viitorul i-a rezervat cea mai mare atenție Sfântului Augustin teologul, afirmațiilor sale despre predestinare. Dar augustinismul a dat și culoare, posibilități de mișcare și dezbateri creștinismului occidental, chiar și numai prin insistența asupra necesității imperioase de a nu se angaja în credință fără a-i cunoaște cauza, ci numai după o profundă reflecție personală, cu dorința de a acționa în consecință.

Catastrofele apocaliptice ale invaziilor nu surprind o Biserică aflată în stadiul copilăriei, nesigură de căile sale. În momentul acestor dezastre din secolul al V-lea, ea se afirmă ca Imperiul însuși, ca însăși civilizația lumii antice pe care și-a însușit-o și pe care o va salva într-un fel, salvându-se pe sine însăși.

● *Biserica se salvează într-o lume în pericol, dar cu prețul a mii de acte de curaj.*

Convertirea noilor veniți; convertirea țăranilor parțial creștinați, sau care se desprind prea ușor de învățătura Bisericii; convertirea locuitorilor noilor regiuni în care se instalează Occidentul; menținerea unei ierarhii legate de Roma și de episcopul de la Roma, papa, în vreme ce feudalitatea rupe spațiul occidental în minuscule districte și în multiple episcopii; încheierea cu succes a numeroase lupte dificile, din care cea mai celebră, cea care opune Sacerdoțitul Imperiului, se va termina — dar fără a lua propriu-zis sfârșit — prin concordatul de la Worms asupra

Investiturilor (1122)... Reprezintă, în mare, o muncă imensă, un învățămînt repetat, obositor, marcat de înfrîngeri, de reînceperi, totul fiind la nesfîrșit repus în cauză. Dezvoltarea vieții monahale (benedictini, cistercieni) ajunge la o colonizare materială și spirituală a mediului rural (secolele XI—XII), apoi, prin dominicani și franciscani, la o evanghelizare puternică a orașelor (secolul al XIII-lea).

Fiecare secol va avea sarcinile, luptele sale: secolul al XIII-lea — lupta împotriva catarilor; violentul secol al XV-lea — marea dezbatere între concilii și papalitate (conciliile de la Konstanz și Basel); al XVI-lea — izbucnirea Reformei, instalarea concomitentă a Contra-reformei (condusă de iezuiți), evanghelizarea Lumii Noi, definițiile autoritare ale Conciliului de la Trento (1545—1563); în secolul al XVII-lea apare alerta janse-nistă; în al XVIII-lea se agravează lupta împotriva adeptilor unui anumit ateism, mai puțin discreți decît „libertinii“ din secolul anterior; luptă ce nu se va sfîrși o dată cu secolul; abia începe cînd izbucnește Revoluția franceză.

În sfîrșit, pe lîngă această ostilitate între adversari sprijiniți pe ideologii elaborate, Biserica a trebuit să facă față constant decreștinării regulate, monotone care adesea nu este decît o vulgară decivilizare. În toate regiunile în care circulația se face cu greutate, în afara marilor axe (în Alpi sau la marginile Europei, la Mecklenburg în secolul al XIII-lea, în Lituania, în Corsica, de astădată în plin secol al XV-lea și al XVI-lea), vechi culte păgîne apar cu orice prilej: ici cultul șarpelui, dincolo cel al morții și astrelor, precum și o sumedenie de superstiții legate de un folclor tenace pe care Biserica, neputîndu-le face față, s-a mulțumit adesea să le mascheze.

În lupta sa, creștinismul s-a servit de toate armele sale, de învățămîntul, de predicile sale, de forța-i seculară, de arta, de teatrul său religios, de miracole, de cultul popular al sfinților, atît de copleșitor uneori încît slujitorii Bisericii chiar se alarmează și reacționează.

În 1633, la Lisabona, doi capucini nu se pot abține să afirme că „Sfîntul Anton din Padova pare a fi Dumnezeuul Lisabonei... Săracii nu cer de pomană decît în

numele său și... nu invocă pe altcineva când se află în pericol. Pentru ei Sfântul Anton este totul, este nordul lor și, cum spune predicatorul, este sfântul ácelor (sfântul călăuzitor): o femeie care și-a pierdut acul, îl va și găsi cu ajutorul Sfântului Anton“. Moda Sfântului Anton a trecut marea, un secol mai târziu un călător francez notînd în Brazilia această „prodigioasă devoțiune“.

De fapt superstiția populară este mereu capabilă să mineze, să compromită dinăuntru viața religioasă, deformînd-o pînă la fundamentul însuși al credinței. Totul trebuie atunci luat de la capăt.

Cînd Sfîntul Ioan al Crucii se instalează cu doi camarazi la Durvelo, în Castilia, unde Sfînta Tereza așezase prima mînăstire de călugări a Carmeliților Reformați, o face pentru a duce cea mai cumpătată dintre viețile monastice, în mijlocul zăpezilor iernii, dar nu o viață retrasă: „Adesea el mergea în picioarele goale pe drumuri înspăimîntătoare, să predice Evanghelia țaranilor, ca unor sălbatici...“. O dovadă, dacă mai era nevoie, că în plină țară creștină evanghelizarea trebuie adesea lûată de la început.

Opera creștinismului a fost continuată astfel pe două paliere diferite: pe cel al unei vieți intelectuale, unde își apără pozițiile în fața unor adversari bine intenționați uneori, dar care, cu siguranță, nu au lipsit vreodată; și pe cel al unei acțiuni asupra maselor, pe care viața grea și izolarea le îndepărtează prea ușor de sentimentul religios și de ortodoxia elementară.

● Această operă a cunoscut mari fluctuații, succese, reculuri, îndelungate stagnări, ce nu pot fi percepute decît în linii mari, din afară, în măsura în care viața religioasă cotidiană, realitatea sa curentă ne este adesea necunoscută. Totuși, în mare, nu ne putem înșela asupra mișcării generale.

Din secolul al X-lea pînă în secolul al XIII-lea, dezvoltarea creștinismului se afirmă pretutindeni cu vigoare. Bisericele și mînăstirile existente încă stau și acum drept mărturie: Biserica întregă este antrenată de o mișcare puternică, care este și cea a dezvoltării economice, a

dezvoltării sociale într-o Europă activă, plină de viață și aflată pe drumul unei expansiuni rapide. Urmează apoi Ciurma neagră și o dată cu ea un recul catastrofal și brutal. Totul va da atunci înapoi, chiar și progresele creștinismului, în timpul îndelungatei serii de tulburări și lupte pe care istoricii o denumesc *Războiul de o sută de ani* (1337—1453) și ale cărei seisme s-au extins mult dincolo de mării beligeranți, Franța și Anglia, de fapt în tot Occidentul.

Din a doua jumătate a secolului al XV-lea este vizibil un nou flux religios, care afectează întreaga întindere a unei Europe ce revine la pace dar care, în același timp, resimte puternice frământări. Din 1450 pînă în 1500, date aproximative, se desfășoară *vremurile frământate* (Lucien Febvre) pe care istoricii au greșit numindu-le simplu Pre-Reforma, pentru că frământarea spiritelor, generală atunci, nu va duce obligatoriu la atitudinea „protestantă” și protestatară a Reformei. În țările care vor rămîne credincioase Romei, această frământare religioasă va duce de fapt la o altă „Reformă”, catolică de astă dată, pe care istoricii o numesc de obicei Contra-Reformă. Nici de această dată cuvîntul nu este bine ales.

În orice caz, secolele al XVI-lea și al XVII-lea vor trăi sub semnul unor pasiuni religioase pline de zel, al disputelor spirituale extreme a căror incandescență nu trebuie să surprindă: este exemplul disputei aprinse dintre rigorismul Janseniștilor și morala mai simplă, tolerantă dar umană a iezuiților, pe vremea lui Saint-Cyran, a domnilor de la Port-Royal, a doamnei de Sévigné, a lui Racine, a lui Pascal.

O dată cu secolul al XVIII-lea începe un reflux important. De astă dată, elanul material nu servește cauza Bisericii, ci este însoțit de o mișcare științifică și filozofică ce se ridică împotriva ei, în numele progresului și rațiunii.

Umanismul și umaniștii

Gîndirea europeană nu este de conceput decît în cadrul unui dialog cu creștinismul, chiar și atunci cînd dialogul este aprins sau discuția violentă. Această perspectivă

este esențială pentru înțelegerea *umanismului*, aspect fundamental al gândirii în Occident.

● *Mai întâi o problemă de limbă: cuvântul umanism este ambiguu, și ar fi periculos dacă nu i-am preciza deîndată accepțiunile și statutul său.*

Este un cuvânt de erudiție, inventat în secolul al XIX-lea de către istoricii germani (momentul exact al apariției este 1808). Pierre de Nolhac, autorul lucrării *Petrarca și umanismul*, „a revendicat onoarea de a-l fi introdus în limba oficială a Universității franceze în 1886, prin cursul său de la École des Hautes Études“. Este deci un cuvânt *târziu* și de aceea se pretează cu ușurință interpretărilor personale, corecte sau abuzive. Până atunci erau cunoscuți *umanistii*, cuvânt ce se aplica unui grup precis de oameni, care, în secolele al XV-lea și al XVI-lea, și-au dat singuri acest nume.

Cuvântul umanism nu a rămas legat doar de „umanisti“ și numai de „spiritul Renașterii italiene și europene“. Pe lângă aceste sensuri el a căpătat numeroase altele, astfel că în 1930 o anchetă a relevat expresiile de *umanism nou*, *umanism creștin*, *umanism pur* și chiar *tehnic*, *științific*... Un sondaj întreprins astăzi ar ajunge la aceleași rezultate, dovadă că acest cuvânt erudit ieri tinde să devină popular, că dobândește sensuri noi, deci că răspunde la întrebări, la orientări vii.

Pe planul istoriei se va vorbi la fel de bine de *umanismul* secolului al XII-lea (care include scolastica), ca și de cel al Renașterii sau al Reformei, de *umanismul* Revoluției franceze, a cărei bogăție și originalitate o vom explica sau, pentru a relua expresia unui istoric de azi, de „*umanismul* lui Karl Marx sau Maxim Gorki“... Ce apropie oare această serie de „umanisme“, dacă nu interesul evident de a le concepe ca o familie de probleme!

Poate ar fi rezonabil să împrumutăm de la Augustin Renaudet, istoric al *umanismului* toscan și european, o definiție largă și care pare convenabilă pentru acest sens general. „Prin numele de *umanism* se poate defini o etică a nobleței umane. Orientată concomitent spre studiu și

acțiune, ea recunoaște, exaltă măreția geniului uman, puterea creațiilor sale, opune forța sa forței brute a naturii neînsuflețite. Esențial rămîne efortul individului de a dezvolta în sine, prin intermediul unei discipline stricte și metodice, toate puterile umane, pentru a nu lăsa să se piardă nimic din ce dă măreție umanului și magnificului. «A tinde printr-un efort neîntrerupt spre cea mai înaltă formă a existenței», spune Goethe în începutul la *Al doilea Faust*. La fel, Stendhal îi spunea lui Eugène Delacroix (31 ianuarie 1850): «Nu neglijați nimic din ceea ce vă poate face mare». O asemenea etică de noblețe umană impune societății un efort constant pentru a realiza, în ea însăși, cea mai înaltă perfecțiune a raporturilor umane; o imensă cucerire, o muncă imensă de cultură, o știință mereu mai largă a omului și lumii. Ea fondează o morală individuală și colectivă; întemeiază un drept și o economie; ajunge la o politică; hrănește o artă și o literatură.“

Această definiție minunată ar trebui să fie suficientă. Dar ea nu semnalează cu suficientă vigoare sensul însuși al mișcării, care era exagerat, dimpotrivă, de afirmația brutală a lui Etienne Gilson: umanismul Renașterii, spune el în esență, înseamnă Evul Mediu — „nu mai mult omul, ci mai puțin Dumnezeu“. Formula este injustă, excesivă, însă ea indică înclinația firească, conștientă sau inconștientă a oricărui umanism: acordă importanță mai mare omului, îl eliberează, micșorează partea lui Dumnezeu, chiar dacă nu-l uită cu totul.

Într-un anume fel, umanismul înseamnă întotdeauna și *împotriva*: *împotriva* supunerii exclusive față de Dumnezeu; *împotriva* oricărei concepții exclusiv materialiste a lumii; *împotriva* oricărei doctrine ce neglijează sau pare să neglijeze omul; *împotriva* oricărui sistem ce reduce responsabilitatea omului... Este o revendicare veșnică, rod al orgoliului.

Calvin nu se înșală: „Ce înseamnă oare altceva, atunci când sîntem învățați să înaintăm prin forța și virtutea noastră, decît că sîntem ridicați în vîrfurile unei trestii care nu ne poate susține, se rupe imediat iar noi cădem?“ Calvin nu este din aceia care cred mai întîi în om.

Pentru umanist, situația se prezintă invers. Credința lui, dacă are una, trebuie să se ajusteze la încrederea în om. În sensul acestei tradiții înveterate a umanismului european pot fi înțelese cuvintele sociologului Edgar Morin, rostite la părăsirea partidului comunist: „Marxismul, bătrîne, a studiat economia, clasele sociale; este minunat, bătrîne, dar a uitat să studieze omul.“

● *Umanismul este elanul, demersul bătaios spre o emancipare progresivă a omului, atenție constantă acordată posibilităților omului de a-și ameliora sau modifica soarta.*

Istoria lui este multiplă, sacadată, întreruptă de opriri, de reculuri, de contradicțiile evidente cu care este pavat întregul trecut al Europei.

Europa pare să fi trăit întotdeauna în căutarea neliniștită a unei soluții *alta* decît cele ale prezentului, la problemele și dificultățile sale. De unde dorința aproape maladivă de a se îndrepta spre nou, spre dificil, spre interzis, de asemenea, și adesea chiar spre scandal, temă din care Occidentul oferea un material informativ foarte bogat.

Din lipsă de spațiu ne vom reduce studiul la trei cazuri excepționale, semnificative: *umanismul Renașterii*, *umanismul Reformei*, care este contemporanul său sau aproape, apoi la mare distanță de ele, în secolul al XVIII-lea, *umanismul vehement al Revoluției franceze*.

● *Umanismul Renașterii se prezintă drept dialogul Romei cu Roma, al Romei păgîne cu Roma lui Christos, al civilizației antice cu civilizația creștină.*

Acest umanism este, cu siguranță, unul dintre cele mai bogate dialoguri — niciodată întrerupt — pe care le-a cunoscut Occidentul.

a) *Este vorba de a trăi, de a retrăi cu Anticii. A fost deseori citată această frază decisivă care termină Dell'arte della Guerra a lui Machiavelli: „Această țară (este vorba evident de Italia) pare născută pentru a resuscita lucrurile moarte“. Dar dacă aceste cose morte sînt rechemate, și încă atît de intens, la viață înseamnă*

că viața are nevoie de ele și că ele sînt la îndemîină, deloc moarte.

În realitate, Roma păgînă nu a murit niciodată în Occident. Într-o carte de o extremă precizie tehnică, Ernst Curtius a dezvăluit uimitoarea supraviețuire a civilizației Imperiului Tîrziu din care Occidentul a trăit neînchîpuit de mult, trăgîndu-și de la el temele literare, moduri de gîndire, chiar și locurile comune, metaforele.

Faptul că Europa creștină s-a acomodat cu această vecinătate zilnică a Romei antice este cu atît mai firesc cu cît nu a avut o soluție de schimb, o altă civilizație concurentă, iar creștinismul îi acceptase de bunăvoie *coexistența*, încă dinaintea căderii lumii romane. Sfîntul Iustin spunea în secolul al II-lea: orice gînd nobil, „de oriunde ar veni, este un bun propriu creștinilor“. Sfîntul Ambrozio afirma: „Orice adevăr, oricine i-ar fi interpretul, vine de la Sfîntul Duh.“ Doar Tertullian a exclamat: „Oare ce este comun între Atena și Ierusalim!“; dar vocea i-a rămas aproape neauzită.

Totuși, dacă moștenirea antică trecuse în viața, în obiceiurile de gîndire și de limbaj ale Evului Mediu occidental, literatura Antichității, poezii, filozofii sau istoricii ei încetaseră să mai trezească pasiunile sau interesul intelectualilor. Dacă latina rămînea o limbă vie, greaca era aproape necunoscută. În bibliotecile cele mai bogate, manuscrisele lucrărilor antice se acopereau de praf. După aceste texte vechi aleargă pretutindeni umaniștii, pentru a le citi, edita, comenta cu pasiune; pentru a restabili măreția lucrărilor și limbii anticilor — greci și latini — cu care vor trăi literalmente.

Nimeni nu a spus-o probabil mai bine decît Machiavelli, în timpul celui de-al doilea exil (1513), în amurgul vieții. El se afla atunci în mijlocul țaranilor, tăietorilor de lemne... „Seara mă întorc acasă. Intru în bibliotecă și încă din prag mă despoi de boarfele de toată ziua, acoperite de tină și noroi, pentru a îmbrăca hainele de curte... Înzorzonat onorabil intru astfel în vechea curte a Anticilor: aici sînt primit cu afabilitate și îmi iau hrana care prin excelență este a mea și pentru care m-am născut; nici o rușine să vorbesc cu ei, să-i întreb despre mobilurile acțiunilor lor. Iar ei, în virtutea omeniei lor, îmi răspund.“

Umanismul Renașterii se află sub semnul acestor lecturi, al acestor conversații neîntrerupte; Rabelais, Montaigne sînt umaniști în acest sens; stau mărturie cărțile lor, încărcate de amintiri de lectură... Alături de fiecare umanist, poate fi recunoscut cu un suris de complicitate sau răuvoitor Anticul care-l conduce de mîna și, astfel, îl explică sau îl demască. Erasmus din Rotterdam, cel care va fi numit Prințul umaniștilor, este Lucian — spun dușmanii lui. „Lucianici“, de asemenea, sînt Rabelais, Bonaventura din Périers, în vreme ce Machiavelli este Polybius...

b) *Nu este simplu de datat această largă mișcare de gîndire. Cuvîntul umanism folosit de noi artificial și cel de Renaștere (aproape la fel de artificial, creat de Jules Michelet și Jacob Burckhardt) sînt echivoce. Cele două mișcări se confundă, atît în timp cît și în spațiu.*

Neîndoielnic, Avignon a lansat umanismul și, o dată cu el, Renașterea deja. El se însuflețește la revenirea lui Petrarca (1337) și va fi multă vreme, grație șederii papilor, orașul cel mai „european“, cel mai luxos din Occident (chiar și după revenirea papalității la Roma, în 1376, el își va păstra antipapii, luxul, iradierea). Totuși, Florența va fi cea care va găzdui, mai tîrziu, Renașterea în toată plenitudinea sa, ea conferindu-i „hegemonia culturală“, pînă la moartea lui Lorenzo Magnificul (1492) și chiar pînă la cucerirea Florenței de Imperiali și Cosimo de Medicis, în 1530.

Aceste limite cronologice, 1337 și 1530, sînt cu siguranță valabile pentru ansamblul mișcării, care nu a inclus doar Italia, ci *întregul Occident*: ultimul prinț al umanismului, Erasmus, născut la Rotterdam (1467), moare la Basel (1536).

Dar aceste două lungi veacuri de istorie nu-și capătă sensul deplin decît dacă se deschid larg spre trecut, înainte de 1337 (dată nesigură) și spre viitor, după 1530.

Spre trecut pentru că între Evul Mediu și Renaștere nu a existat o ruptură atît de totală cum se credea pînă acum. Renașterea nu a fost opusul filozofiei medievale, indiferent de sarcasmul umaniștilor la adresa scolasticii. „În urmă cu cincizeci de ani — scrie, în 1942, un istoric

— între Evul Mediu și Renaștere se vedea aceeași diferență ca între negru și alb, între zi și noapte, o diferență izbitoare. Apoi, o rațiune împingînd-o pe alta, hotarele între cele două epoci au devenit în așa măsură confuze încît, pentru a le distinge, a început să se facă simțită nevoia unei busole.“

Spre viitor pentru că nu este evident că cel mai tîrziu o dată cu moartea lui Erasmus (1536), omul iubit retrospectiv de toate spiritele liberale de azi, o civilizație, cea a Renașterii libere, ar fi murit sub suflul înghețat al războaielor religioase cărora le va aparține apoi un secol întreg, ba chiar mai mult.

Fără îndoială, mișcarea triumfală a Renașterii se întrerupe atunci. Dar cînd este vorba de realități ale civilizației, ceea ce a durat peste două secole nu se va putea pierde într-o clipă. Umaniștii au cîștigat o anumită partidă pe termen lung. Ei au cîștigat în învățătura pentru care Antichitatea a rămas pînă în zilele noastre pîinea de fiecare zi. De-abia acum începem să ne îndepărtăm de ea. Și mai ales, Europa nu va mai uita, de la umaniști încoace, încrederea în măreția și inteligența umană pe care ei o exaltau și care va rămîne cea mai mare incitare la gîndire și la viață a Occidentului.

Umanismul a fost opera unor cercuri restrînse (latiniști pasionați, eleniști mai puțin numeroși dar nu mai puțin pasionați, ebraiști ca Thomas Platter, frînghierul, Pico de la Mirandola sau Postel), opăra „cîtorva spirite de elită“, dar nu s-a limitat deloc la cîteva orașe sau curți princiare, cum era curtea strălucitoare a lui Francisc I. Aceste cîteva spirite sînt răspîndite în toată Europa și sînt unite prin relații epistolare strînse (corespondența minunată a lui Erasmus, în latină firește, a fost publicată de Allen în 12 volume in-octavo). Întreaga Europă a fost atinsă de această mișcare a spiritelor: Italia în primul rînd, dar și Franța, Germania (fără a uita rolul particular al Boemiei), Ungaria, Polonia, Țările de Jos, Anglia... Ar putea fi citate liste întregi de nume, iar pentru Franța crearea de „lectori legali“, de fapt profesori excathedra însărcinați de Francisc I să predea materiile respinse de Universitate și care vor deveni mai tîrziu Colegiul Franței.

c) Este umanismul Renașterii o luptă împotriva creștinismului sau nu? Ar trebui apreciată oare această mișcare ca tinzând într-un singur elan spre ateism și ireligiozitate? Sau, cel puțin, ar trebui salutați în Machiavelli, în Rabelais sau Montaigne autentici precursori ai gândirii libere?

Ar însemna poate să judecăm Renașterea prea mult cu ochii de astăzi. Cert este că ea se îndepărtează de învățătura tradițională a scolasticii și teologiei. Este neîndoielnic că savurează o literatură antică cu totul păgînă și că sensul mișcării gândirii sale este exaltarea omului — dar nu înseamnă neapărat că ea se îndreaptă împotriva lui Dumnezeu sau a Bisericii.

Concluzia care se desprinde din analiza minuțioasă întreprinsă de Lucien Febvre asupra operei lui Rabelais este că în vremea sa era *imposibil* sau cel puțin extrem de dificil să se ajungă la un ateism *filozofic*, sigur de el însuși: înzestrarea mentală a epocii nu permite deloc așa ceva; nu oferă nici cuvintele cheie, nici raționamentele percutante, nici indispensabilul sprijin științific. Renașterea nu a neglijat cercetarea științifică, dar nu a plasat-o în centrul preocupărilor sale.

De fapt nu pot fi trase concluzii valabile dacă nu au fost cîntărite și recîntărite sentimentele, spiritele, regăsită atmosfera acestei vieți îndepărtate, cercetate unul cîte unul procesele de ateism deschise prea repede de polemicile contemporanilor sau de pasiunea istoricilor. Aproape de fiecare dată judecătorul va trebui să recunoască erori și ambiguități insolubile.

Dialogul lui Lorenzo Valla, *De Voluptate*, din 1431, care a stîrnit scandal în epocă, este o dispută scrisă, în latina ciceroniană între *epicurieni* și *stoici*. Aceștia din urmă se aflaseră pînă atunci la modă (Petrarca, Salutato, Poggio) — jocul este acum inversat — dînd o mîină de ajutor celorlalți. O pură dezbatere literară, la sfîrșitul căreia autorul reapare de altfel pentru a afirma ordinea supranaturală a creștinismului.

Ipocrizie, s-ar spune. Dar înseamnă a reface istoria prea mult după bunul plac, înseamnă a refuza faptul că ateismul s-a putut făuri abia mai tîrziu, pe baza unei științe materialiste solide. În secolul al XVI-lea, *ca regulă generală*, negarea lui Dumnezeu nu face deloc

parte din preocupările, din dorințele, ba chiar din nevoile oamenilor.

Și nici Machiavelli nu trebuie acuzat prea repede de a fi păgîn pentru că a criticat preoții și Biserica „care ne-au făcut antireligioși și răi“, sau pentru că a reproșat creștinismului „de a-i fi sanctificat pe cei unici și contemplativi, de a fi plasat binele suprem în umilință... în vreme ce religia antică îl plasa în măreția sufletului“. I se va reproșa cu mai mult temei că a cedat presiunilor îngrozitoare sale epoci și că a așezat politica în afara moralei — unde a și rămas de atunci...

De asemenea, să stabilim exact locul Academiei întemeiate de Lorenzo de Medici. Neoplatoniciană, ea mizează pe filozofia idealistă a lui Platon și ia astfel poziție împotriva aristotelismului, și poate caută un fel de *compromis* între Antichitate și creștinism. Dar faptul că Pico de la Mirandola, care o frecventează, ține un discurs despre demnitatea omului — *De dignitate hominis* — nu-l împiedică cîtuși de puțin să viseze, la sfîrșitul vieții sale prea scurte, că va predica Evanghelia „cu crucifixul în mîină, în picioarele goale, prin orașe, sate și burguri“ și că va fi înmormîntat în haina celui de-al Treilea Ordin dominican. Este un exemplu, între o sută altele, a ceea ce s-a numit: *umanismul religios*. Chiar și cazul padovanului Pomponazzi, ateu evident pentru unii, rămîne îndoielnic pentru alții. Cazul lui Bonaventura din Périers, personaj singular și autorul unui straniu *Cymbalum Mundi* (1537—1538), a fost analizat într-o carte minunată de Lucien Febvre (1942). Concluzia: dacă în aceste dialoguri Mercur este Christos, ceea ce este cert, iată de astă dată un atac împotriva lui Christos, un semn al ateismului. Să nu ascundem, dar nici să nu exagerăm anvergura acestei cărți ce rămîne foarte deosebită în literatura epocii.

Philippe Monnier, istoric pasionat de *Quattrocento*-ul florentin, pretinde că umanistul, fascinat de prestigiul anticilor, „îi copiază, îi imită, îi repetă, adoptă modelele, exemplele și zeii lor, spiritul și limba lor“ și că „o asemenea mișcare împinsă la limitele logicii nu ar încerca altceva decît suprimarea fenomenului creștin“. Potrivit logicii *noastre*, poate. Nu însă potrivit celei din secolele al XV-lea și al XVI-lea. „Ar fi... lipsit de sens,

scrie cu pasiune sociologul Alexander Rüstow, să căutăm un asemenea antagonism atunci cînd victoria Antichității asupra Bisericii... se află în plină desăvîrșire și în însuși interiorul Bisericii. Nu s-a dezvoltat oare Roma ca centru de iradiere a Renașterii, și nu papii sînt oare inițiatorii acestei mișcări? Alexandru al VI-lea este cel care îl doboară pe dușmanul umaniștilor la Florența, Savonarola, ars pe rug la 20 mai 1498. În plus, Antichitatea care re trăiește în spirite este tolerantă. Filozofii greci asistau la sărbătorile și cultele zeilor indiferent dacă credeau sau nu în ei. De ce discipolii lor să se fi ridicat împotriva unei Biserici care le este atît de puțin ostilă? Cuvîntul îi aparține lui Erasmus: «Sfinte Socrate, roagă-te pentru noi!»

d) *Renașterea se îndepărtează de creștinismul Evului Mediu nu atît pe terenul ideilor, cît pe cel al vieții în sine.*

Este, dacă vrem, o trădare culturală, nu filozofică. Atmosfera ei era cea a unei bucurii vii, multiple, cea a ochilor, a spiritului, a trupului, ca și cînd Occidentul ieșea dintr-un post multiseclar.

Renașterea ține de o sociologie, de o psihologie a bucuriei. Rar în istorie oamenii au avut în asemenea grad senzația atît de vie de a trăi o epocă fericită. „După *Memento mori* din Evul Mediu, iată că urmează *Memento vivere*.” Contemplarea morții, dansurile macabre caracteristice sfîrșitului secolului al XV-lea au dispărut ca prin minune, ca și cînd Occidentul se împărțise (în sensul în care Michel Foucault folosește acest cuvînt), adică separase în spiritul său meditația asupra morții. Schimbarea poate fi urmărită în numeroasele și succesivele *Artes moriendi* (aceste tratate despre moartea cea dreaptă): moartea încetează treptat să fie moartea celestă, trecerea calmă la o viață mai bună, la adevărata viață; ea devine o moarte *terestră*, cu toate stigmatele oribile ale trupurilor în descompunere, o moarte umană, încercarea supremă prin care omul trebuie să treacă. Nimeni nu mai spune cu plăcere, ca Sfîntul Augustin: „Sîntem aici, jos, călători ce suspină după moarte” și, în același timp, nimeni nu mai crede că „această viață este mai degrabă o moarte decît o

viață; (că) este un fel de Infern“. Viața și-a regăsit valoarea, anvergura.

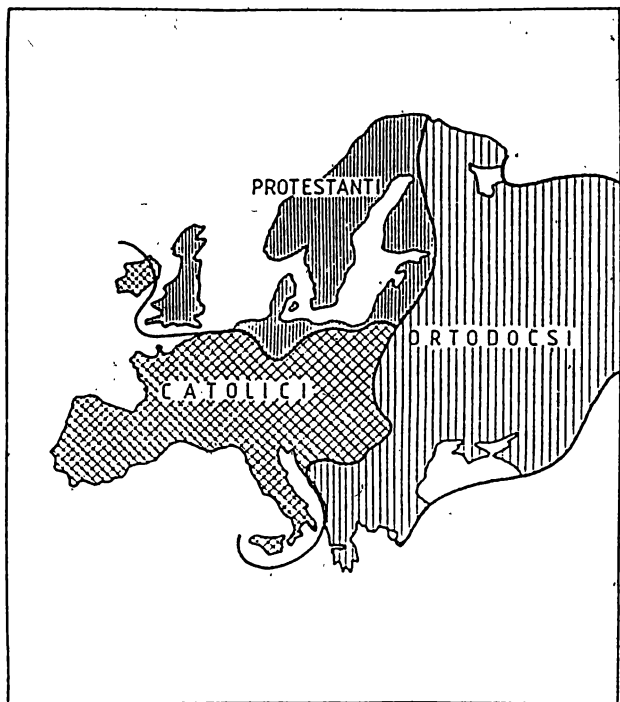
Omul trebuie să-și organizeze regatul pe pământ și această convingere nouă conduce la instaurarea tuturor „forțelor pozitive ale culturii moderne: eliberarea gândirii, disprețul față de autorități, victoria formării intelectuale asupra privilegiului nașterii (sau, în termenii din *Quattrocento*, victoria conceptului de *humanitas* asupra celui de *nobilitas*), entuziasmul pentru știință, eliberarea individului...“ (Nietzsche).

Umaniștii sînt pe deplin conștienți de această fermentație nouă. „Fără nici o îndoială, aceasta-i epoca de aur“, exclamă Marsilio Ficino (1433—1499). În 1517, Erasmus afirmă aproape același lucru: „Trebuie să-i urăm noroc veacului: va fi epoca de aur.“ În celebra lui scrisoare adresată la 28 octombrie 1518 umanistului Willibad Pirckheimer, din Nüremberg, Ulrich von Hütten exclamă: „Ce secol! Ce scrieri! Cît este de plăcut să trăiești!“ Nu îndrăznim să vorbim aici de abația Thelema imaginată de Rabelais, atît de cunoscut, de arhicunoscut este exemplul... Și totuși!

Nimeni nu va contesta că această acută conștientizare a posibilităților multiple ale omului a pregătit, cu mult înainte, toate revoluțiile modernității, și de asemenea ateismul. Dar umaniștii erau mult prea ocupați să-și organizeze propriul regat pentru a se gândi să-l conteste pe cel al lui Dumnezeu.

În prima treime a secolului al XVI-lea, mișcarea și bucuria Renașterii vor fi frîmate. „Oamenii triști“ vor ocupa treptat scena Occidentului. Ca orice epocă de bucurie, însoțită, ca toate marile perioade fericite sau care s-au crezut astfel: Secolul în care a strălucit orașul Alexandria, Secolul lui August, Secolul Luminilor, Renașterea va dura puțin în perfecțiunea sa.

● *Umanismul protestant. Imensul val al Reformei își are izvoarele între secolele XV și XVI. El devine cunoscut prin afișarea pe porțile de la Schlosskirche din Wittenberg, la 31 octombrie 1517, a celor 95 de teze ale lui Luther.*

16. Cele trei creștinătăți ale Europei.

Acest val străbate îngrozitoarele excese ale războaielor religioase. Ele încep cu adevărat în Germania în 1546, chiar în anul morții lui Luther, și nu se vor încheia decît un secol mai tîrziu, în 1648. În acest timp, ele au cuprins alte țări și pretutindeni au lăsat în urmă ruine imense. Au fost semnate compromisuri, tardive și *mai mult sau mai puțin durabile*: pacea de la Augsburg (1555), edictul de la Nantes (1598), scrisoarea de Maiestate (în Boemia, 1609). Dar mii de oameni (căci Reforma, spre deosebire de umanismul Renașterii, atrage de îndată masele), mii de bărbați și femei ce-și apărau credința au trebuit să înfrunte războiul civil, represiunea violentă (ca în Țările de Jos pe vremea lui Filip al II-lea, sau în Franța după revocarea edictului de la Nantes, în 1685 și a insurecției din Cévennes) sau exilul, fie spre Lumea Nouă, fie spre

o țară favorabilă credinței lor, cu riscurile pe care le comportă adagiul *Cujus regio, ejus religio*.

Toate aceste frământări se domolesc o dată cu secolul al XVIII-lea, în unele locuri mai curînd. Protestantismul le-a supraviețuit pînă în zilele noastre, punîndu-și amprenta, prin umanismul său particular, pe o mare parte a lumii occidentale, îndeosebi țările anglo-saxone și germanice. Nu este totuși ușor de precizat culoarea exactă a acestui umanism, căci nu există o singură Biserică protestantă, ci *mai multe* Biserici, care corespund unei pluralități de umanisme protestante, mai multor tipuri de oameni. Aceștia, la rîndul lor, nu aparțin unei aceleiași familii, mai ales cînd sînt confrunțați cu vecinul lor, Occidentul catolic.

Moștenirea transmisă Europei moderne este cea care ne interesează, și nu *Reforma în sine*. Nu ne vom opri deci la istoria clasică a Reformei și protestantismului. La nevoie, vom recurge la rezumatul inspirat al lui Emile Léonard.

*Două protestantisme, două lungi „valuri“ s-au succedat la o distanță de douăzeci de ani, unul dominat de acțiunea impetuoasă a lui Martin Luther (1483—1546), celălalt condus de acțiunea cumpănită și autoritară a lui Calvin (1509—1564). Cei doi bărbați nu seamănă deloc. Luther este un țaran din provinciile de graniță ale estului germanic. Există ceva direct, puternic, natural în revolta spirituală a acestui sătean, în această țărănie a spiritului, *Bauerstand des Geistes*, cum spune Nietzsche. Denunțarea abuzurilor, a absurdităților, a dezordinilor Bisericii; ieșirea din aceste incertitudini mizînd numai pe salvarea prin credință („cel drept este salvat de credința lui“), mulțumindu-se cu cucerirea unor poziții emoționale, de moment, fără preocuparea de a le ordona ulterior cu meticulozitate — aceasta este poziția clară, simplă a tînărului Luther, o poziție romantică și revoluționară. „Dumnezeu nu o va mai suporta multă vreme, exclamă el. Lumea nu mai este cea de pînă acum, cînd oamenii erau alungați și hăituiți ca vînatul!“ Este adevărat că Luther nu-și va putea menține această atitudine care îl opune celor puternici, bogați. În 1525, reformatorul va trebui să se despartă de țaranii germani*

răsculați — în parte din cauza lui — între Elba, Rin și Alpi.

La el aproape totul se află în opoziție cu Calvin, orășanul, literatul cu mintea rece, organizatorul răbdător, energic, juristul care simte întotdeauna nevoia de a merge pînă la capătul deducțiilor sale. Luther concepe predestinarea ca o revelație; Calvin o pune în ecuație, îi deduce consecințele. Aleșii au fost dintotdeauna preferați: nu trebuie deci ca ei să-i guverneze pe ceilalți? Acest lucru îl și face Calvin la Geneva, cu o mîină fermă, fără a înceta să se refere la spiritul de umilință (1536—1538; 1541—1564); ceea ce va face și Cromwell în Anglia aspră a puritanilor.

Acestea sînt cele două protestantisme majore. Ariile lor sînt diferite, dar au puncte comune numeroase: ruptura cu Roma, cu cultul sfinților; desființarea clerului regulat; reducerea sacramentelor de la șapte la două: euharistia și botezul. Mai sînt însă dezacorduri uneori în privința euharistiei.

Nu trebuie să pierdem din vedere, ceea ce am putea numi, simplificînd (căci lista exactă ar fi lungă), protestantismele aberante sau marginale: astfel, încă de la început, sau aproape de la început, se disting un protestantism umanist (Zwingli la Zürich, Ocolampade la Basel, Henric al VIII-lea în Anglia) și un protestantism „pietist“; cel puternic persecutat al anabapțiștilor.

Oare granița dintre lumea catolică și lumea protestantă — care constituie încă în zilele noastre o anumită articulație a civilizației europene — se datorează numai hazardului luptelor?

Europa, ca și lemnul copacilor, s-a format din straturi succesive, de vîrstă diferită. Lemnul cel mai vechi al Occidentului, inima copacului, este ceea ce cucerise odinioară — și civilizase — Imperiul roman, cînd se întindea spre vest și spre nord pînă la dubla șarnieră a Rinului și Dunării de o parte, iar de cealaltă pînă în insulele britanice, din care nu a ocupat, decît o parte, și pe aceasta cu neîndemînare (bazinul Londrei, în mare).

Dincolo de aceste frontiere, civilizația europeană s-a propagat tîrziu, după prăbușirea Imperiului roman: acestea sînt straturile noi, de suprafață ale pomului.

Occidentul medieval a *colonizat*, în sensul nobil al cuvîntului, această lume vecină, instalînd aici bisericile, misionarii lui. Abațiile, episcopiile îndepărtatei Rome sînt tot atîtea straturi puternice.

Este oare o întîmplare faptul că această veche frontieră a Imperiului roman, această frontieră între vechea Europă și Europa recent „colonizată” este în mare parte frontiera care a divizat lumea catolică și lumea protestantă? Este neîndoielnic că Reforma a avut motivele ei pur religioase: creșterea acestor ape spirituale vizibile în întreaga Europă și care i-a atras credinciosului atenția față de abuzurile și dezordinile Bisericii, față de insuficiența unei devoțiuni prea terestre, făcută din gesturi mai mult decît din adevărată pasiune. Un sentiment pe care întreaga creștinătate l-a încercat. Cu toate acestea, vechea Europă, mai atașată fără îndoială tradițiilor religioase care o legau strîns de Roma, a menținut legătura, în vreme ce noua Europă, mai amestecată, mai tînără, mai puțin legată de ierarhia religioasă, a comis ruptura. Se conturează deja o reacțiune națională.

Soarta ulterioară a celor două lumi a alimentat adesea ceea ce s-ar putea numi un orgoliu sectar. Virtuților protestantismului le-au fost atribuite avîntul capitalismului și cel al gîndirii științifice, adică al lumii moderne. Pozițiile respective ale protestantismului și ale catolicismului se explică mai rațional în contextul istoriei economice și generale.

De fapt, în protestantism nu se vede nimic din ceea ce i-ar asigura o superioritate — sau o inferioritate — intelectuală în raport cu lumea catolică. Este sigur în schimb că a creat o deosebire, și deci un aport particular, original în cultura europeană.

Pentru a defini acest raport trebuie făcută distincție între primul protestantism militant din secolul al XVI-lea și protestantismul victorios, instalat o dată cu secolul al XVIII-lea.

Începută sub semnul libertății și al revoltei, Reforma se împotmolește curînd în aceeași intransigență ca cea pe care o reproșează adversarului ei. Creează un edificiu la fel de rigid ca și catolicismul medieval, „în care totul este subordonat scării de valori supranaturale ale revelației:

statul, societatea, învățămîntul, știința, economia, dreptul“. Iar în vîrfurile edificiului — „Cartea“, Biblia și, ca interpreți ai Cărții, statul și Biserica protestantă, statului (prințul sau orașul) revenindu-i vechiul *jus episcopale*.

Inutil să mai spunem că acest regim nu creează libertatea religioasă pentru care la origine s-a pus mîna pe arme. Ordine, severitate, mîna de fier — acestea sînt Bisericile protestante primitive, atît la Basel cît și la Zürich, unde, oricît de erasmieni erau, reformatorii nu au ezitat să-i scufunde pe oribili anabapțiști. Masacre similare în Țările de Jos. Faptul că acești nefericiți — care contestă Sfînta Treime, divinitatea Fiului și se ridică împotriva Bisericii, a statului și a bogaților în același timp — au fost hăituiți, spînzurați, sugrumați, înecați de „papistași“ vine în acord cu logica, dacă nu cu caritatea. Dar în numele cui a putut Reforma să le aplice același tratament? Se cunoaște de asemenea *tragoedia serveta*: Michel Servet, medic spaniol protestant, este arestat într-o zi la Geneva, la ieșirea de la predică, acuzat din cauza anti-trinitarismului și panteismului său, condamnat la supliciu și ars pe rug, după dorința lui Calvin, care-l pîndea de multă vreme. Sébastien Castellion (1515—1563), umanist „savoiard“, apostol al Reformei liberale, își exprimă într-un pamflet emoționant din 1554 indignarea față de Calvin, pe care îl slujise și-l iubise odinioară; el se indignează, căci nimeni mai mult decît el nu avea atunci sentimentul greșelilor și crimelor Reformei triumfătoare. „Nu există aproape nici o sectă..., scrie el, care să nu le considere eretice pe celelalte, astfel încît dacă, într-o regiune sau într-un oraș ești considerat drept, în următorul vei fi considerat eretic. Așa că dacă cineva dorește astăzi să trăiască îi sînt necesare tot atîtea credințe și religii cîte orașe sau secte există: la fel ca și cel care, mergînd prin țară, are nevoie să-și schimbe banii în fiecare zi, pentru că cei ce sînt buni într-o parte, în alta nu au nici o valoare.“ În ce-l privește, el înțelege să rămînă credincios libertății de interpretare. „Cît despte anabapțiști, spune el, despre spiritul lor, despre ce gîndesc sau scriu referitor la cuvîntul lui Dumnezeu, lor le rămîne să aprecieze ce fac.“

Această voce rămîne cea a unui izolat care a murit sărac, în mijlocul cîtorva fideli pasionați. Dar în secolul al XVIII-lea, în timpul disputelor dintre calviniștii de strictă obediență și disidenții arminieni sau socinieni, lucrările lui vor fi republicate la Amsterdam, una din ele sub titlul semnificativ de *Lumînarea din Savoia*. Savoiarul Castellion va fi într-adevăr de acum înainte una din luminile ce anunță calea nouă pe care se va angaja în cele din urmă protestantismul.

Noul protestantism a favorizat libertatea de conștiință. Rigoarea dogmatică se va diminua progresiv, mai ales în secolul al XVIII-lea, poate în măsura în care se micșorează presiunea activă a catolicismului și a vîguroasei Contrareforme.

Dar aceasta s-a întîmplat și grație evoluției interne a protestantismului spre o anumită libertate de conștiință, potrivit însăși căii pe care se angajează Secolul Luminilor, în principal sub influența evoluției științifice. Ca întotdeauna, este dificil a discerne cauzele și efectele și a spune dacă protestantismul, revenind la sursele sale spirituale și la analiza liberă a Scripturilor, a împins Europa pe calea unei independențe spirituale, sau dacă, dimpotrivă, evoluția protestantismului însuși nu ține de evoluția generală a gîndirii filozofice și științifice din Europa. Și una și alta pot fi adevărate, într-un joc de influențe reciproce.

Nu se poate nega că, spre deosebire de adversarul său catolic, protestantismul se inserează în mișcarea marelui secol liberal. Dar nu se va nega nici că țări de formație și tradiție catolică, ca Franța, se află în fruntea aceleiași mișcări.

În orice caz, *protestantismul se orientează atunci spre dreptul la analiză liberă, la critica istorică a textelor sfînte, la un raționalism deist.* Dintr-odată, se reconciliază cu el însuși, ceea ce este important: toate sectele marginale, ținute pînă atunci la distanță ca suspecte, puritanii din Anglia, anabapțiștii din Germania și Țările de Jos prosperă, migrează chiar. Anabapțiștii, sub numele menoniști, fac avere în Anglia, trec în America, întemeiază o colonie la Providence și vor deveni apoi o vîguroasă confesiune protestantă în Statele

Unite. La sfârșitul secolului al-XVII-lea reapar — descendenți ai acelor „*inspirați*“ din secolul al XVI-lea — cei care se numesc Prietenii și pe care lumea îi va cunoaște sub numele *quakers* (Tremurici). Împreună cu ei, în 1681, William Pen pune bazele coloniei din Pennsylvania. Aceași înnoire are loc în Germania în beneficiul *pietismului* fondat de un pastor, Philippe Jacques Spener, protejat de electorul de Brandenburg, care va deveni mai târziu, în 1701, primul rege al Prusiei, Frederic I. Spener participă de asemenea la întemeierea puternicei universități din Halle (1681). Întreaga Germanie luterană va fi ridicată la răscoală de discipolii săi pe la mijlocul secolului al XVIII-lea. Nici o mișcare nu va fi însă atât de puternică ca metodismul englez al lui Wesley și Whitefield.

Enumerarea acestor secte victorioase nu are aici alt rol decât acela de a marca înflorirea liberă a gândirii protestante într-un sentiment religios *pe care nu-l mai comandă nici o teologie strictă*. „Teologia nu se mai identifică cu religia, scria în 1914, universitarul protestant Ferdinand Buisson; trebuie ca una să treacă pentru ca cealaltă să dureze.“

Este ceea ce; în profunzime, marchează deosebirea actuală dintre societățile catolice și societățile protestante. Protestantul se află întotdeauna singur în prezența lui Dumnezeu. El își poate, ca să spunem astfel, elabora propria sa religie, o poate trăi, și poate rămîne în acord cu lumea religioasă, poate trăi *conform* ei. Mai mult, el poate găsi într-una din numeroasele secte pe cea care-i rezolvă fără dureri problema personală. S-ar putea spune chiar că diferitelor disidențe le corespund foarte adesea etaje sociale diferite.

Societatea protestantă ignoră sciziunea dintre laic și religios care marchează societățile catolice moderne, în care orice qm trebuie să aleagă între o anumită supunere a spiritului și o ruptură cu Biserica care este o *comunitate*: ești în ea sau nu ești. Toate conflictele intelectuale sînt *deschise*, luarea de poziție este obligatorie. Societatea protestantă în schimb este *închisă* în ce privește conflictele ei spirituale interne, fără ca pentru atîta lucru acestea să înceteze a mai exista. De aici și deosebirile de comportamente și atitudini care conturează

o imperceptibilă și ireductibilă frontieră între anglosaxoni și Europa catolică.

● *Umanismul de inspirație revoluționară. Europa a fost și rămîne revoluționară. Întreaga ei istorie o subliniază. Ea a fost și rămîne de asemenea, la nesfîrșit, contrarevoluționară.*

Și de această dată, ceea ce interesează nu sînt atît mișcările revoluționare ca atare, cît prelungirea lor spre viitor, ceea ce vom numi *umanismul de inspirație revoluționară*, formulă neobișnuită prin care desemnăm conținutul uman și „moștenirea“ ideală a Revoluției. Alții le numesc, în același sens, „mistica revoluționară“ sau „spiritul revoluționar“.

Aici va fi vorba, bineînțeles, de *Revoluția franceză*, singura care a avut un sens european și mondial înaintea Revoluției ruse din 1917.

a) *Mișcările revoluționare și Revoluția*

Pînă la Revoluția rusă, ne vom referi la Revoluția franceză din 1789 întotdeauna ca la „Revoluția“, și atît, ca și cum am spune prima, singura. Totuși, ea a fost precedată de numeroase mișcări revoluționare în această Europă tensionată, protestatară, niciodată resemnată în fața răului. Dar istoria le acordă cu puțină plăcere titlul de „revoluții“.

Ea nu-l acordă deloc, de exemplu, *numeroaselor răscoale țărănești* pe care le-am semnalat deja, în întreaga Europă, între secolele XIV — XVII. Și se poate vorbi adeseori de revoluții într-un sens special, legat de anumite eliberări naționale: cea a cantoanelor elvețiene (eliberate definitiv în 1412), a Provinciilor Unite (victoria definitivă în 1648), a coloniilor engleze din America, viitoarele State Unite (1774—1782), a Americii hispanice între 1810 și 1824 sau a separărilor, brutale sau prin bună înțelegere, a țărilor scandinave, Suedia, Norvegia, Danemarca... Tot atîtea mișcări care se prezintă fără îndoială drept reacții împotriva statului modern, dar și mai mult împotriva *străinilor*, iar detaliul are importanța lui.

O revoluție „adevărată“ se face întotdeauna împotriva unui stat modern (amănunt esențial) și dinăuntru, în scopul autoreformei. Înainte de 1789, singurele demne de acest nume în Europa (dacă exceptăm eșecurile Ligii și Frondei) au fost cele două revoluții engleze, prima violentă și sîngeroasă (1640—1658), a doua pașnică, săvîrșită în bună înțelegere, cea din 1688. Dar Revoluția franceză, care a răsturnat din interiorul său unul din cele mai solide state din Occident, a avut o cu totul altă rezonanță în măsura în care s-a extins pe întreaga scenă europeană, din 1789 pînă în 1815, iar amintirea ei a căpătat pentru lumea întreagă valoarea unui simbol imens, capabil să întinerească la fiecare generație, să fie alimentat de noi pasiuni.

Forța de actualitate a acestui simbol se afirmă și azi. Aflat într-o călătorie în URSS în 1958, un istoric francez este mirat cînd descoperă că spunînd „Revoluție“ colegii lui sovietici se refereau la Revoluția franceză. Același istoric, care preda în 1935 la Universitatea din São Paulo, Brazilia, explica, citîndu-l pe Albert Mathiez, că majoritatea „uriașilor Convenției“ putea fi reduși la o măsură foarte umană, uneori destul de obișnuită. Studenții săi brazilieni au reacționat imediat ca în fața unui sacrilegiu iar unul din ei a exclamat: „În ce ne privește, noi așteptăm Revoluția franceză...”

Revoluția din 1789 a supraviețuit astfel în lume, chiar și după ce mitul Revoluției ruse a preluat ștafeta. În Franța, acesta din urmă tinde astăzi să domine în întregime gîndirea sindicală și revoluționară, în măsura în care el se referă la realități concrete ale momentului. Dar forța pasională care înconjură pînă mai ieri anul 1789 poate fi apreciată doar de cel care a asistat la tărăboiul groaznic sau la entuziasmul stîrnit la Sorbonna, de cursurile lui Alphonse Aulard (m. 1928) și înghesuiala de la cursurile lui Albert Mathiez (m. 1932) sau Georges Lefebvre (m. 1960). Prezența Revoluției în gîndirea politică și în etica europenilor, le atenuază acestora raționamentele și atitudinile, *chiar și atunci cînd atitudinea este de ostilitate.*

b) *Au fost două, trei, sau patru revoluții franceze. Revoluția franceză, ca și actualele rachete cu mai multe*

trepte, a cunoscut mai multe explozii, mai multe lansări succesive.

La început se prezintă ca o „revoluție liberală“, moderată, cu câteva episoade dramatice (căderea Bastiliei, Marea Teamă). Această Revoluție I se dezvoltă cu repeziciune, în patru momente succesive: o revoltă nobiliară (adunarea Notabililor, 1788), o revoltă burgheză, „de juriști“ s-a spus (reuniunea Stărilor Generale), apoi o revoluție urbană și o revoluție țărănească, amândouă decisive.

O Revoluție II, brutală, urmează după declarația de război formulată la 20 aprilie 1792 împotriva Austriei. „Războiul din 1792 a fost cel care a determinat devierea Revoluției franceze“, scria Alphonse Aulard. Este adevărat; iar ocuparea Țărilor de Jos după Jemmapes a făcut conflictul inevitabil. Să mai recunoaștem că Revoluția, transformând Franța într-o națiune modernă (încă înainte de farandola Federațiilor, care este o spectaculoasă înscenare), a afirmat, a dezvoltat forța ei și a pregătit explozia. Violentă înăuntru ca și în afară, această a doua fază se încheie prin căderea lui Robespierre, la 27—28 iulie 1794 (9—10 termidor Anul II).

Revoluția III (dar mai trebuie oare spus revoluție?) s-ar situa din termidor pînă în brumar (de la 28 iulie 1794 la 9 și 10 noiembrie 1799), acoperind astfel, cu ultimele luni ale Convenției, întreaga durată a Directoratului. Revoluția IV ar îngloba Consulatul, Imperiul și cele O sută de zile (1799—1815).

Este sigur că Napoleon a continuat Revoluția, stabilizînd-o și controlînd-o, adăugînd incertitudinilor destinului său global incertitudinea dramatică a propriului său destin, fragilitatea unui regim *ilegitim* și care trebuie să se justifice, orice-ar fi, prin succese neîntrerupte.

După Austerlitz, împăratul Francisc al II-lea, aplaudat, la revenirea la Viena, de bunii săi supuși, îi spunea ambasadorului francez: „Credeți, domnule, că stăpînul vostru s-ar putea întoarce astfel la Paris, după ce a pierdut o bătălie ca cea pe care am pierdut-o eu?“

Această impertinență are același sens ca și exclamația unui regalist francez fascinat de gloria lui Napoleon: „Ce nenorocire că nu a fost un Bourbon!“

c) *Revoluția franceză trebuia să fie, după primele sale intenții, o soluție pe gustul „despotismului luminat“.*

În această istorie frământată, faza a II-a, care a cunoscut o violență dramatică, apare față de ansamblu drept o aberație, o deviere neașteptată.

S-a susținut adesea că dacă în primăvara lui 1792 Revoluția nu s-ar fi înecat în sânge, o revoluție aproape pașnică ar fi putut obține acest succes în gen englezesc, cu moderație, gen la care visaseră atâtea spirite franceze. Așa a fost Montesquieu, care nota în *Scrisori persane*, în 1721: „De legile existente nu trebuie să te atingi decât cu o mână tremurândă”; sau Rousseau, care considera că un popor vechi nu poate supraviețui unor comoții revoluționare: „De îndată ce lanțurile ce-l țin la un loc sînt rupte, se risipește și nu mai există.“

Începuturile Revoluției sînt în acord cu acest spirit, mai mult de reformă decât de revoluție. Un rege ferm ar fi putut s-o mențină așa, sau s-o aducă aici. Dar nici sfaturile lui Mirabeau, nici cele ale lui Barnave nu l-au desprins pe Ludovic al XVI-lea de privilegiile care-l înconjurau și făceau din el un prizonier al propriei sale curți. Trebuie oare redeschis acest vechi proces?

Nu era pentru prima oară cînd soluțiile de bun simț politic erau astfel îndepărtate. Programul reformatorilor „luminați“ fusese mereu stopat în Franța de la începutul domniei lui Ludovic al XVI-lea; de aici survine căderea lui Turgot în dizgrație, în 1776. Aceeași reacție și-a arătat fața și forța pretutindeni în Europa *despotismului luminat*, în care atîtea minți bine intenționate crezuseră că era suficient să fie cîștigat prințul sau regele, că, o dată ce acesta era „filozof“, totul era asigurat. Or suveranii din *Secolul luminilor* au preferat jumătățile de măsură. Chiar și cînd Frederic al II-lea își pune nobiliimea la punct, o face cu atîta moderație încît la moartea sa, în 1787, statul prusac va fi teatrul unei vaste reacții senioriale.

Cum ar fi putut realiza un Ludovic al XVI-lea ce n-a putut face un Frederic al II-lea? Cînd, în sfîrșit, face apel la ajutor străin, el dezlănțuie forțele agile ale contrarevoluției și reacțiunii europene. Precipitată de evenimente, Revoluția apucă pe o cale pe care promotorii ei nu o prevedeau.

Aceștia mărturisesc: „Dacă nu ești revoluționar, devii unul dintre ei” (Carnot); „forța lucrurilor ne conduce poate la rezultate la care nu ne gândisem” (Saint-Just). Pe această cale inedită, crudă pentru ea și pentru ceilalți, Revoluția se va menține numai cîteva luni, pînă la căderea lui Robespierre care deschide poarta reacțiunii și plăcerii de a trăi din nou. „Parisul redeveni foarte vesel, relatează Michelet. Cîteva zile după termidor, un bărbat, care trăiește încă și care avea atunci zece ani, a fost cu părinții la teatru și, la ieșire, a admirat lungul șir de trăsuri strălucitoare care, pentru prima dată, i-au frapat privirea. Oameni în vestă, cu pălării joase, îi întrebau pe spectatorii care ieșeau: «Vă trebuie o trăsură, stăpîne?» Copilul nu a înțeles prea bine aceste cuvinte noi. A întreat și i s-a răspuns doar că a avut loc o mare schimbare prin moartea lui Robespierre.”

Totuși, a avut oare dreptate Michelet să-și oprească la 10 termidor *Istoria Revoluției franceze* (1853)? După orice logică, nu: reacția termidorică odată sfîrșită, Franța va reveni la Revoluția cuminte din faza I, ale cărei cuceriri esențiale sînt menținute de Directorat, apoi de Consulat. Va fi în schimb respins aportul Convenției teroriste.

În străinătate, în orice caz, nimeni nu consideră Revoluția terminată. La 12 septembrie 1797, ambasadorul rus în Anglia scria (în franceză) guvernului său: „Ce era probabil... s-a întîmplat la Paris: triumviratul dictatorial a arestat doi directori și șaiszeci și patru de membri ai celor două Consilii, fără nici o formă de proces. Vor fi trimiși în Madagascar. Iată frumoasa Constituție și frumoasa libertate franceză! Aș prefera să trăiesc în Maroc decît în această țară de pretinsă egalitate și libertate.” De ce acest arțag? Pentru că în străinătate nu se vorbește întotdeauna cu ironie de „frumoasa libertate franceză”. Napoleon va pași din cucerire în cucerire în numele Revoluției și pretutindeni unde regimul napoleonian se va instala, legile, obiceiurile, inimile îi vor păstra urma, în pofida resentimentelor și dușmăniilor provocate de ocupație. Goethe, Hegel vor fi în favoarea lui Napoleon, pe care îl vor vedea, în fața unei Europe reacționare cu mult în urma evoluției

politice și sociale a Franței, drept „sufletul lumii călare“; expresia îi aparține lui Hegel.

Războaiele Imperiului au proiectat la dimensiunile Europei „războiul civil“ francez. Timp de un sfert de secol, pentru fiecare țară europeană amenințată de cucerirea napoleoniană, Revoluția a fost o realitate puternică. Trăit astfel în suflet ca o posibilitate imediată, mesajul Revoluției, admirat sau blamat, s-a propagat puternic de-a lungul Occidentului, a scindat inimile, a orientat pasiunile. Iar în final, dramă în culori violente, cu sfinții săi, cu martirii, lecțiile, speranțele sale deziluzionate, dar veșnic reluate, Revoluția se oferă secolului al XIX-lea ca o evanghelie.

d) Mesajul Revoluției franceze

Desigur, în aparență, după 1815 Revoluția pare redusă la tăcere. Ea se menține însă în inimi și în conștiințe, supraviețuiește în realizările ei esențiale.

Restaurația nu a revenit asupra privilegiilor sociale abolite (drepturi feudale în special). Bunurile naționalizate nu au fost restituite foștilor proprietari, și chiar dacă repartizarea nu a fost echitabilă (foarte adesea ele au ajuns la bogați), realizarea revoluționară a fost salvată sub acest aspect, cum a fost și principiul drepturilor omului garantate de Carta din 1814. Când guvernul lui Carol al X-lea va părea gata de o nouă reacțiune, va urma imediat răscoala, monarhia din Iulie, revenirea la drapelul tricolor. Atunci reapar în forță ideologia și limbajul revoluționar.

În 1828 deja, un tovarăș al lui Gracchus Babeuf, Buonarroti, relatase în *Istoria conspirației pentru Egalitate, numită a lui Babeuf*, Conspirația „Egalilor“, proiectele lor vizînd un fel de „Vendée plébéienne“, eșecul și executarea lor (Babeuf s-a înjunghiat pentru a scăpa, la 26 martie 1797). Fusesse vorba despre o mișcare „comunistă“, comunitară fără nici o îndoială, fidelă cuvintelor lui Rousseau: „Sînteți pierduți dacă uitați că roadele sînt ale tuturor și pămîntul al nimănui.“ Succesul cărții și al exemplului a fost imens. Auguste Blanqui, revoluționarul incorrigibil pe care nimeni nu se poate opri să nu-l iubească retrospectiv, o va fi citit cu pasiune.

Acest exemplu ne permite să înțelegem modul în care Revoluția a putut continua pînă azi să vorbească aproape limbajul pe care dorea să i-l confere fiecare generație. După eclipsa aparentă din Al Doilea Imperiu, începînd din 1875 simbolurile ei nu vor înceta să constituie baza ideologică a Republicii a III-a și a oricărei mișcări socialiste, suportul revoluției în marș.

Ceea ce evocă deci umanismul revoluționar este în esență legitimitatea violenței în slujba dreptului, a egalității, a justiției sociale, a patriei iubite cu gelozie, o violență căreia revoluționarul îi este sau actorul, sau victima, căci „a ieși în stradă” înseamnă la fel de bine a cădea acolo, a striga ultimul protest, cît și a învinge. Dar curajul violenței — curajul de a muri, sau de a lovi — nu se acceptă decît dacă el este singurul mijloc de a îmblînzi destinul, de a-l face mai uman, mai fratern. Pe scurt, Revoluția înseamnă violența în slujba unui ideal. Contrarevoluția izbucnește dintr-un pariu analog. Greșeala ei față de istorie, este de a privi în urmă, de a încerca să revină la ceea ce a fost. Or, revenirea la trecut nu este posibilă decît printr-un accident, pentru un moment. *Pe termen lung*, o acțiune nu poate avea greutate istorică și nu poate dura decît dacă se înscrie în sensul istoriei, dacă își adaugă propria-i viteză cursului istoriei, în loc de a încerca zadarnic s-o frîneze.

În orice caz, te poți întreba pe drept cuvînt cum a putut sluji anul 1789 drept flacăra a marilor mișcări ale maselor muncitoare, pînă în secolul al XX-lea. Măi întîi pentru că în intențiile sale primare, ca și în rezultatele ei Revoluția de la 1789 a rămas o revoluție prudentă. Apoi, pentru că legenda ei eroică, plină de miracole, de semizei, de „uriași”, s-a estompat în parte, întunecată de demistificarea unei istorii obiective. Pentru aceasta, meritul principal le revine istoricilor de stînga, dornici să-și sprijine zelul revoluționar pe mărturia documentelor. Astfel, Revoluția a pierdut mulți dintre sfinții ei, dar în același timp mesajul său s-a detașat cu mai multă claritate.

Această revizuire a reabilitat de fapt perioada roșie a Teroarei, a degajat sensul suferințelor ei (cele pe care le-a suportat ca și cele pe care le-a provocat), a invocat, pentru a o justifica, tragicul situațiilor. De-acum înainte

Incoruptibilul, apoi Gracchus Babeuf (erou târziu) sînt cei care trec înaintea lui Carnot, „organizatorul victoriei“, sau Danton. Și limbajul lor este cel care ajunge la noi, un limbaj puternic pentru că fusese „cel al anticipațiilor“. Sufragiul universal, separarea Bisericii și statului, decretul lui Ventôse care prevedea chiar o anumită redistribuire a bunurilor, toate aceste cuceriri efemere ale Revoluției II, renegate după Termidor, sînt într-adevăr anticipații pentru că a fost nevoie de atît de mult timp uneori pentru ca ele să ajungă pînă la noi și să devină ale noastre.

În orice caz, umanismul revoluționar din 1789 trăiește încă printre noi, grație lor. Ezitățile, unele rezerve, mai ales de pînă ieri, ale socialismului european, față de comunism (care a creat un alt ideal, o altă formă a revoluției), de exemplu, criticile formulate de Jaurès împotriva ideilor marxiste după semnarea (1905) pactului cu Jules Guesde, care a creat unitatea socialistă „sub auspiciile Manifestului comunist“ — sînt tot atîtea semne că o anumită ideologie de stînga, alimentată de amintiri, dar și de cuvinte, a refuzat să identifice revoluția sa cu revoluția lui Marx și mai târziu a Sovietelor. Nu indică oare Jaurès, încă de la începutul *Istoriei socialiste a Revoluției franceze*, că ea va fi „în același timp materialistă prin Marx și mistică prin Michelet“, adică fidelă „misticii revoluționare“ potrivit lui Michelet, moștenirii vii a Revoluției franceze? Târziu și incomplet, civilizația occidentală, în Franța și în afara Franței, își „împarte“, se debarasează de moștenirea și idealul de la 1789.

Gîndirea științifică înaintea secolului al XIX-lea

Avîntul gîndirii științifice în Europa pînă în secolul al XVIII-lea pune în discuție competența științei moderne: de fapt o preștiință, la fel cum se poate vorbi înaintea Revoluției industriale de o pre-industrie.

Nu este vorba de a rezuma această evoluție, nici măcar de a identifica pragul care separă preștiința și știința modernă. Problema este de a ști nu cum, ci *de ce a avut loc această dezvoltare științifică în cadrele*

exclusive ale civilizației occidentale. Potrivit cuvintelor lipsite de ambiguitate ale lui Joseph Needham, chimist și sinolog, „Europa nu a creat indiferent care știință, ci știința mondială”. Și a creat-o aproape singură.

Atunci de ce această creație nu a avut loc în cadrul unor civilizații mult mai precoce, în China de exemplu, sau începînd din Islam?

● *Orice demers științific se încadrează de regulă într-o explicație generală a lumii. Nu există progres, raționament sau ipoteză fructuoasă dacă nu există un sistem general de referințe în raport cu care să te situezi, apoi să te orientezi. Succesiunea sistemelor de explicare a lumii oferă cea mai bună tramă a evoluției științifice.*

Istoria științelor (și a științei), văzută de la o anumită înălțime, se prezintă ca o trecere foarte lentă de la o explicație generală rațională la o *altă* explicație generală, fiecare afirmîndu-se succesiv ca o *teorie* care cuprinde ansamblul explicațiilor științifice ale momentului, pînă în ziua cînd acest înveliș se destramă pentru că este contrazis violent de noi cunoștințe. Atunci trebuie construit, de voie — de nevoie, un altul, și care va fi un nou punct de plecare.

Din secolul al XIII-lea pînă în zilele noastre, știința occidentală nu a cunoscut decît trei explicații generale, *trei sisteme ale lumii*: cel al lui Aristotel, care a pătruns în interpretările și speculațiile din Occidentul secolului al XIII-lea și care este o moștenire îndepărtată; cel al lui Descartes și Newton, care întemeiază știința clasică și se prezintă (făcînd abstracție de împrumuturile decisive din gîndirea lui Arhimede) drept o construcție originală a Occidentului; teoria relativității a lui Einstein, anunțată încă din 1905, care inaugurează știința contemporană. Aceste vaste creații domină demersul științific, dar este evident că nu-l rezumă vreodată în întregul său. Instalarea lor implică probleme complexe, și nu mai puțin deteriorarea lor. Momentul în care ele nu mai corespund faptelor semnalează de obicei adevăratele progrese, momentele decisive ale istoriei generale a științelor.

Sistemul lui Aristotel este o moștenire foarte veche, cea a Școlii peripatetice (secolul al IV-lea a.Ch.). Mesajul său, în esență, a ajuns în Occident târziu, prin intermediul traducerii, la Toledo, a comentariilor lui Averroes. La Paris a însemnat o adevărată revoluție; în 1215, programele Universității sînt modificate în întregime: studiul literaturii latine, al poezilor mai ales, este înlocuit cu logica formală. „Filozofia pătrunde pretutindeni, dărîmă totul“, traducerile lui Aristotel se înmulțesc, stîrnind o cantitate enormă de comentarii. Urmează o dispută foarte aprinsă între Antici și Moderni. Într-un poem de epocă, pe la 1250, filozoful spune poetului: „M-am dedicat cunoașterii, în vreme ce tu preferi lucrurile puerile, proze, ritmi, metri. La ce-ți servesc?... Știi gramatica, dar ignori Știința și Logica. De ce te mîndrești, cînd nu ești decît un ignorant?“

Sistemul lumii dezvoltat de Aristotel va domni în Europa pînă în secolul al XVII-lea, ba chiar pînă în al XVIII-lea, pentru că nu va ceda imediat atacurilor lui Copernic, Kepler, Galilei.

„Cosmofizica lui Aristotel este, firește, total perimată. Este totuși o fizică, adică o teorie elaborată, chiar dacă nu matematic. Nu este nici o prelungire grosolană și verbală a simțului comun, nici o fantezie infantilă, ci o teorie, adică o doctrină care pleacă bineînțeles de la datele simțului comun, supunîndu-le unei elaborări sistematice, extrem de coerente și severe“ (Alexandre Koyré). Fără îndoială, Aristotel afirmă *ca o axiomă* că există o unitate a lumii, un „cosmos“. Dar spune Einstein altceva? Cînd Paul Valéry îl întrebă: „Dar ce-mi dovedește că există unitate în natură?“, acesta îi răspunde: „Este un act de credință“ (Paul Valéry, *Ideea fixă*). În altă parte el spune: „Nu pot crede că Dumnezeu joacă zaruri cu cosmosul.“

Această unitate aristotelică a lumii este „o ordine“: fiecare corp își are *locul său natural* și ar trebui deci să rămînă într-un repaus perpetuu. Așa este repausul Pămîntului în centrul Cosmosului și al sferelor sale succesive. Dar cosmosul este agitat de o serie de mișcări: mișcări *naturale* (ca a corpului care cade la pămînt, al corpului ușor, flăcării sau fumului care suie

la cer, ca mișcarea circulară a astrelor sau mai bine spus a sferelor celeste); mișcări *violente*, anormale, ca cele care se imprimă unui corp fie împingându-l, fie trăgându-l, și care se întrerup de îndată ce încetează efortul motor. La aceasta există o singură excepție, dar însemnată: corpul lansat, proiectilul, a cărui mișcare nu este *naturală* dar nici nu este legată de un motor (nu este nici împins nici tras). Acest proiect ar fi propulsat de către mediul turbionant al aerului pe care-l traversează. Acest răspuns salvează, asigură sistemul, dar toate atacurile vor viza acest punct slab.

Ele se vor referi inevitabil la problema etern disputată: *a quo moveantur projecta?* Întrebare care ridică, ce-i drept, o serie de probleme (inerția sau accelerarea căderii corpurilor) de care se ocupă deja „nominaliștii“ parizieni din secolul al XIV-lea, Occam, Buridan, Oresme. Acesta din urmă, geniu matematic, recunoaște principiul legii inerției, proporționalitatea vitezei cu timpul căderii corpurilor... Dar gândirea lui nu va fi preluată imediat.

O istorie foarte lungă, admirabilă, va fi cea a luptelor, a tatonărilor în urma cărora *fizica și știința clasice vor detrona sistemul lui Aristotel pentru a ajunge la sistemul newtonian.*

Acest „salt înainte“ se datorează unor minți excepționale, aflate în legătură unele cu altele: știința este deja internațională, depășește divizările politice sau lingvistice și umple *întreg* spațiul Occidentului. Fără îndoială, progresele au fost favorizate de avântul economic al secolului al XVI-lea și nu mai puțin de difuzarea în această epocă a lucrărilor de știință grecești, grație imprimeriei. Lucrările lui Arhimede sînt astfel cunoscute foarte tîrziu, în ultimii ani ai secolului al XVI-lea. Or, această gândire este minunată; pe calea calculului infinitezimal, ea propune (să ne gândim la calcularea lui π) noțiunea fecundă de *limită*.

Progresele sînt lente. Pentru matematici, cele cinci progrese majore, așa cum sînt enumerate de un istoric al științelor, se succed la intervale lungi: geometria analitică a lui Fermat (1629) și Descartes (1637); aritmetica superioară a lui Fermat (pe la 1630–1665); analiza

combinatorie (1654); dinamica lui Galilei (1591—1612) și Newton (1666—1684); gravitația universală a lui Newton (1666 și 1684—1687).

Dar matematicile nu sînt singurele aflate în discuție. Priviți cîmpul vast al astronomiei, modul în care va rezista sistemul geocentric moștenit de la Ptolemeu (și grecii au avut totuși un moment ideea unui sistem heliocentric) și triumful lent al lui Copernic (1473—1543) și Kepler (1571—1630).

Marele eveniment, dincolo de aceste tatonări, îl reprezintă constituirea unui nou sistem al lumii: *universul abstract, geometrizat al lui Descartes și, mai mult încă, al lui Newton*, în care totul se rezumă și depinde de o regulă, cea a gravitației universale: corpurile se atrag în raport direct cu masa lor, în raport invers cu pătratul distanțelor lor (1687).

Această lume imaginată va avea și ea o viață grea, va traversa toate revoluțiile științifice din secolul al XIX-lea, pînă la nașterea recentă a relativității lui Einstein, noua explicație magică a lumii. Cine și-a făcut studiile înainte de 1939 va fi trăit încă, în spirit, în cadrul clar al universului newtonian.

● *Descartes, „un om liber“.*

Acest univers geometrizat, sau mecanicizat, nu aparține de fapt nici unuia din savanții pe care i-am citat sau pe care i-am fi putut cita. Fără a ceda unui naționalism deplasat, să-i dăm totuși lui René Descartes (1596—1650) locul care i se cuvine.

Să deschidem pentru el o paranteză. Omul scapă biografilor prin discreția, prin timiditatea sa afixată, prin sensibilitatea reținută. După 1628, în afara cîtorva călătorii, trăiește departe de Franța, mai ales în Olanda. Va muri la Stockholm, oaspete al reginei Christina a Suediei. La Amsterdam, unde a stat multă vreme, se va bucura că se pierde în mulțime, că „nu a fost recunoscut de nimeni vreodată“.

A-i reconstrui gîndirea, a-i reface evoluția este la fel de dificil ca a-i reconstitui viața ascunsă.

Discurs despre Metodă (1637) a simplificat de fapt

totul pentru noi. De atunci nu am mai dorit să vedem decât regulile sale peremptorii, deși *Discursul* este prefăta a trei lucrări: *Dioptrica*, *Meteorii* și foarte celebra *Geometrie*: este important să nu le separăm. În plus, *Discursul* este într-un fel o versiune simplificată, contractată a acelor *Regulae* care nu au fost publicate decât după moartea autorului. Au fost oare aceste *Regulae* concepute, așa cum se pare, pe la 1629 și reluate în 1637, pentru a fi explicate în *Discursul despre Metodă*? Sau dimpotrivă, datează oare, cele patru precepte ale Metodei, cum se afirmă în *Discurs*, din faimoasa iarnă 1619–1620, în care caz *Regulae* ar fi o versiune ulterioară, mai extinsă, mai complicată? Cert este că de la o carte la alta stilul de gândire este diferit. Cum diferită este și severa și stricta *Geometrie*, precum și această matematică mai bogată, mai inventivă pe care ne-o oferă *Scrisorile* lui Descartes, unde el apare ca stimulat, încălzit de „sfidările adversarilor săi“.

De aici survin numeroase ezitări, care nu schimbă evident semnificația ansamblului. Ne aflăm în prezența primei critici sistematizate și moderne a cunoașterii, a unei lupte eroice împotriva oricărei înșelătorii intelectuale sau metafizice, oricărei erori datorate „unei intuiții poetice“.

Pe plan științific, câteva cuvinte nu vor fi suficiente, chiar dacă ne vom limita la ceea ce în opera sa privește viitorul și ajunge pînă la noi, dacă vom ignora fizica și optica sa, care este clar că nu ar fi fost revoluționare, pentru a nu pune în cauză decât geometria, opera în care, cum spune singur, și-a aplicat cel mai bine metoda.

Descartes se debarasează, nu fără greutate, de „realismul geometric“ al grecilor. Matematica lui instaurază abstracția pură. „Atunci spațiul, în loc să fie impus gândirii într-un mod realist, este constituit dintr-o rețea de relații.“ Dintr-o dată, depășindu-și predecesorii, și mai ales pe Viète, pe care îl cunoaște, și pe Cavalieri, pe care a făcut greșeala să-l ignore, face să progreseze „cu pași uriași teoria ecuațiilor. Trebuie așteptată apoi venirea lui Galois.“

Faptul că matematica carteziană nu depășește înțelegerea actuală a unui student în matematici la începuturile sale nu trebuie să ascundă imensitatea

saltului realizat de Descartes. Iată cum el evocă, alături de rădăcinile „adevărate“ (pozitive) ale unei ecuații și pe cele „false“ (negative), rădăcinile „pur imaginare“, sau cum demonstrația sa implică, chiar dacă fără a le stabili cu precizie, axele de coordonate (ortogonale sau nu), sau cum descompune, sau mai degrabă compune dinainte o funcție într-un anumit număr de binoame sub formă de ecuații de prim grad multiplicându-se unele pe altele: fie $(x-1)(x+4)(x-7)$ etc.

Istoricul Lucien Febvre are dreptate să-l vadă trăindu-și rațiunea cum își trăiește credința, punându-se în dezacord cu tot ce secolul al XVI-lea antrenase cu el în mișcarea-i naturalistă, de fabule, de aproximări, de gândire prelogică, de fizică calitativă, opunându-se tuturor „raționaliștilor“ Renașterii care nu văzuseră „în natură decît o cutie de miracole sau doar o provocare la reverie“.

● *Anii de cotitură, 1780—1820, ridică o ultimă problemă: trecerea pragului care conduce la știința cu adevărat modernă.*

Oricît de splendid ar fi secolul al XVIII-lea, el nu s-a ridicat încă la nivelul științei moderne, stăpîna pe atitudinile sale, pe limbajul, pe metodele sale.

Acest fapt este demonstrat într-una din cele mai frumoase cărți ale lui Gaston Bachelard, *Formarea spiritului științific*, 1935, în care acesta se străduie să repertorieze greutățile, stîngăciile unei științe pe cale de a se îndepărta, nu fără dificultate, de cunoașterea comună și de o anumită mentalitate prelogică uimitor de greoaie. Această psihanaliză a spiritului științific în *Secolul Luminilor* nu reține evident decît părțile de umbră, erorile, aberațiile, absurditățile. Dar aceste absurdități nu însoțesc oare întotdeauna spiritul științific în marș? Știința de mîine nu va spune oare același lucru și despre noi?

Cel mai mare obstacol în secolul al XVIII-lea îl constituie poate compartimentarea științei în sectoare independente unele de altele, unele în progres rapid — matematicile, chimia, termodinamica, geologia, economia (dar este aceasta deja o știință?) —, altele mai lente,

chiar stagnante — medicina, științele biologice... Diferitelor științe le lipsește o legătură între ele; limbajul matematic le pătrunde greu; lacună nu mai puțin gravă, legătura cu tehnica se face episodic.

Aceste dificultăți se vor rezolva cu încetul. În Franța, noul tărîm va fi atins de fapt abia pe la 1820—1826, în momentul cînd Academia de Științe este „cea mai strălucită reuniune de savanți ce a existat vreodată: Ampère, Laplace, Legendre, Biot, Poinsot, Cauchy...” (Louis de Broglie). Acest moment este valoros pentru întreaga Europă.

De fapt, pentru ce motive este trecut pragul și asigurat astfel destinul științific al unei civilizații care atunci, *dar numai atunci*, este definitiv copleșită de elanul său?

O explicație materialistă este evidentă. Avîntul economic fără precedent a ridicat lumea întreagă, iar Europa a devenit nucleul ei imperios. Viața materială și tehnică își înmulțește cererile, constrîngerile. Treptat, se precizează un răspuns, o colaborare. Industrializarea, despre care vom vorbi în capitolul următor, va fi astfel elementul decisiv, *motorul*. Ceea ce echivalează cu a explica o evidentă specificitate occidentală — știința — printr-o nu mai puțin evidentă specificitate occidentală — industrializarea. Aceste două trăsături originale se fac ecoul una alteia, se completează — afirmă Joseph Needham, a cărui mărturie am citat-o. China a posedat de foarte timpuriu, mult mai devreme decît Occidentul, o știință, o eboșă de știință, destul de fină și avansată. Dar pentru a trece la etapa decisivă, ea nu a cunoscut acest elan economic care a răsculat Europa, această tensiune „capitalistă” care, la sfîrșit de cursă sau la jumătatea ei, i-a permis să treacă obstacolul și a cărei incitare s-a făcut simțită cu mult înainte, o dată cu creșterea marilor orașe comerciale din Evul Mediu deja, și mai ales începînd din secolul al XVI-lea.

Toate forțele Europei, materiale și spirituale, au participat la această naștere, rod al unei civilizații angajate în deplina sa profunzime și cu totala ei responsabilitate.

INDUSTRIALIZAREA EUROPEI

Una din responsabilitățile esențiale ale Europei este de a fi realizat Revoluția industrială care a străbătut și străbate universul. Această formidabilă lansare tehnică este opera ei, o operă recentă la scara istoriei civilizațiilor pentru că datează de abia două secole.

Pînă atunci strălucitoarea Europă nu era *pe plan material* decît o regiune subdezvoltată, nu în raport cu lumea care o înconjură, ci cu ceea ce avea să devină ea însăși.

Cum de a reușit deci să treacă pragul industrial? Cum a reacționat civilizația ei la consecințele propriei creații?

Acestea sînt întrebările care se pun de la bun început.
Interesul lor este actual:

a) Ele impun explicații prealabile cu privire la situația Europei înaintea industrializării. Fostul Regim economic este încă cel al multor regiuni din lume care încearcă să-l depășească.

b) Revoluția industrială este un fenomen complicat; nicăieri ea nu s-a produs dintr-o dată. Sectoare întregi au rămas multă vreme în urmă, ca industria lînii din Yorkshire sau manufacturile de articole de fierărie din jurul Birminghamului pînă la mijlocul secolului al XIX-lea, pentru a nu cita exemple decît din țara pionier care a fost Anglia. Aceste discordanțe vizibile astăzi, în America de Sud de exemplu, sînt normale în fiecare țară în curs de industrializare.

c) Exemplul Europei dovedește că, încă de la primele succese, industrializarea ridică grave probleme sociale. Țara care dorește să se industrializeze trebuie să aibă în același timp în vedere revizuirea structurilor sociale, dacă dorește să evite îndelunga gestație ideologică și revoluționară care a chinuit Europa.

La originile primei revoluții industriale

Patru revoluții industriale clasice — cea a aburului, cea a electricității, cea a motorului cu explozie, cea a energiei nucleare — se succed și se adaugă una alteia.

Pentru noi problema este de a vedea, cât mai aproape posibil, modul cum s-a pus în mișcare acest convoi de revoluții; pentru aceasta vom examina cazul privilegiat al Angliei între 1780 și 1890. De ce Anglia a fost prima care s-a industrializat? Și în ce condiții? Care era, înainte de 1780, situația generală a Europei pe plan industrial?

● *Înainte de secolul al XVIII-lea, sau chiar înainte de cel de-al XIX-lea, cuvântul industrie riscă să sugereze imagini false. De aceea vom vorbi de pre-industrie.*

În realitate, din secolul al XII-lea care a cunoscut „prima revoluție industrială” prin generalizarea, la spațiu european, a morilor de apă și a morilor de vânt, nu a mai apărut nici o inovație tehnică majoră. Preindustria nu dispune nici chiar în secolul al XVIII-lea decât de sursele și mijloacele energetice de altădată: puterea unei mori cu apă este de obicei de ordinul a 5 CP, iar cea a unei mori de vânt, în regiunile cu curenți de aer numeroși ca Olanda, depășește uneori 10 CP, dar lucrează intermitent. În lipsa unor resurse energetice abundente și a unor mașini puternice, viața industrială este condamnată la semiimobiliată, în pofida numeroaselor progrese tehnice mici și adesea foarte ingenioase. În jurul ei, viața economică arhaică se perpetuează și o încătușează (randamente agricole derizorii, transporturi imperfecte și costisitoare, piețe insuficiente; în schimb, mîna de lucru este supraabundentă).

Industria practică nu există în accepțiunea de azi. Artizanatul local, cu rază scurtă de acțiune, este adeseori suficient pentru nevoile esențiale ale populației. În unele sectoare se disting totuși întreprinderi care lucrează pentru piețe mari sau se specializează în fabricarea de produse de lux, cum au apărut în Franța unele manufacturi „regale” încă din secolul al XVII-lea. Asemenea reușite sînt destul de numeroase în domeniul progresist al industriilor textile, de unde va porni Revoluția industrială engleză, așa cum vom vedea în continuare.

Într-adevăr, industria textilă permite în mai mare măsură decît alte sectoare anumite concentrări în sînul unui artizanat încă tradițional. În secolele XVI—XVII, și chiar din al XIII-lea în orașele textile din Italia și Flandra, sub impulsul negustorilor bogați „qui faciunt laborare”, prind contur organizații destul de largi, chiar în orașe, cîteva ateliere mari, prăvălii, „meșteri” lucrînd la domiciliu (acești meșteri sînt adesea simpli salariați, ajutați de doi sau trei prieteni); apoi tot mai frecvent, în afara orașului dar legați de aceeași producție, țărani și țărănci lucrează și ei la domiciliu.

Astfel, un document din secolul al XVI-lea relatează despre negustorii din Segovia (Castilia) care s-au îmbogățit din fabricarea de postav „ca niște adevărați tați de familie care, în casele lor și în afara acestora, întrețin un mare număr de oameni, mulți dintre ei pînă la 200, 300 de persoane, fabricînd astfel, cu mîinile altora, o mare diversitate de postavuri dintre cele mai fine”.

La Laval, pe la 1700, în industria activă a țesăturilor, în oraș și în jurul lui, lucrează 5 000 de muncitori (adică vreo 20 000 de persoane, împreună cu familiile lor), „dintre care cel mai bogat nu are ca avere mai mult de 100 de livre; pe lîngă aceștia mai există 500 de meșteri țesători care cumpără firele de la negustori „numiți *cancere* pentru că îi distrug și îi storc de puteri pe meșterii țesători strîmtorați”; deasupra lor se află 30 de negustori angroșiști, adevărați organizatori ai acestei industrii, care spală stofele neprelucrate și le expediază departe.

Acești negustori-întreprinzători reprezintă ceea ce o industrie tipologică numește *capitalismul comercial sau de piață*: ei furnizează materia primă, stabilesc salariile,

depozitează producția, o vînd, adesea o exportă departe și în general cumpără în schimbul ei alte produse avantajoase.

Data fiind încetineala călătoriilor, fiecare din aceste circuite comerciale durează mult pînă se încheie. În secolul al XV-lea, lîna produsă în Spania este expediată pentru a fi prelucrată la Florența, apoi este vîndută sub formă de postav în Alexandria, Egipt, în schimbul unor produse din Orient ce vor fi revîndute la Florența sau în alte orașe din Europa — tot acest ciclu comercial dura cel puțin trei ani, adesea mai mult. Operațiunea, în general rentabilă, este astfel de lungă respirație. Ea imobilizează pentru multă vreme, și nu fără riscuri, un capital important. Negustorul-întreprinzător, singurul în stare s-o ducă la bun sfîrșit grație capitalului său (în general în asociere cu alți negustori, pentru a împărți riscurile), domină situația. El își rezervă riscurile și profiturile.

● *Manufactura: cuvîntul, incert multă vreme, desemnează destul de bine retrospectiv această concentrare de muncitori în aceeași clădire (sau în clădiri apropiate unele de altele), sub supravegherea unor contra-maiștri.*

Mișcarea se extinde în secolul al XVIII-lea. Dintr-odată are loc o anumită diviziune a muncii în aceste ateliere. Un articol din *Enciclopedia* (1761) atribuie superioritatea mătăsurilor lyoneze faptului că manufacturile din oraș întrebuițează un personal numeros (în total 30 000 de muncitori din industria mătăsii) de așa manieră încît „un muncitor nu face și nu va face în viața lui decît un singur și unic lucru, iar un alt muncitor un alt lucru; de unde rezultă că fiecare își execută lucrarea bine și prompt“.

Această organizare este prezentată însă ca fiind excepțională. Fărîmițarea artizanală rămîne deci regula în ajunul primelor semne ale Revoluției industriale.

● *Europa pre-industrială nu duce deci lipsă nici de întreprinzători și nici de capitaluri; ea nu ignoră*

cererea pieței, chiar a pieței internaționale, și dispune uneori de o mână de lucru semiconcentrată deja, la îndemâna întreprinzătorilor.

Ea suferă în schimb, ca toate țările subdezvoltate de astăzi, de o economie prost articulată. Sectorul agricol, în particular, nu permite nici unei creșteri economice să-și mențină elanul și să se desăvârșească. Piața este insuficientă, concurența dură, ucigătoare; cea mai mică criză distruge totul. Falimentele „industriale” și comerciale sînt frecvente. Un ghid comercial de la jumătatea secolului al XVIII-lea atrage atenția asupra pericolelor „modei” manufacturilor: „Întîlnim în provinciile noastre vestigiile manufacturilor distruse, și în fiecare an asistăm la prăbușirea unora, în vreme ce altele se ridică pentru a se prăbuși, de asemenea, curînd.”

De fapt, preindustria nu supraviețuiește decît grație salariilor foarte scăzute. Condiția muncitorească se îmbunătățește oare în regiunile în care prosperitatea a permis o creștere a salariilor? Consecința nu se face deloc așteptată: industria se stinge aici, sau cel puțin se deteriorează, înăbușită de concurența străină, cum este cazul Veneției în secolul al XVII-lea, al Olandei în secolul al XVIII-lea...

În 1777, intendentul Picardiei constată: astăzi lucrătorilor le trebuie de două ori mai mulți bani pentru mîncare, și totuși ei nu cîștigă mai mult decît în urmă cu cincizeci de ani, cînd alimentele erau pe jumătate mai ieftine; ei nu au deci decît jumătate din necesar.

● Nimic nu se poate schimba și nu se va schimba decît prin inovații tehnice. Totuși, să acceptăm, anticipat, că aceste inovații nu pot decide totul, singure. Cazul privilegiat al Angliei o va dovedi.

În Anglia, inovațiile tehnice se produc în două industrii cheie, textilele (în primul rînd) și mineritul. Ecoul lor, mai mult sau mai puțin rapid, dar foarte îndepărtat, va atinge celelalte sectoare ale economiei.

Minele engleze, mai ales minele de cositor din Cornwall, exploatate de multă vreme și tot mai în

adîncime, sînt expuse flagelului constant al infiltrațiilor de apă. Este o problemă veche ridicată deja în *De re metallica* de Georg Agricola în secolul al XVI-lea. Dar marile roți hidraulice utilizate în acest scop pot oare pune în mișcare pompe destul de puternice, de fapt relee de pompe? Fiecare din ele, făcînd vid, folosește presiunea aerului și nu poate depăși forța acestuia (de fiecare dată ea va ridica cel mult o coloană teoretică de apă de aproape zece metri înălțime).

Căutarea unor pompe puternice a dus în final la marile, greoaiele și foarte costisitoare mașini cu aburi ale lui Newcomen, începînd din 1712—1718. Reparînd una din acestea din urmă, scoțianul John Watt, „preparator“ — am spune azi — la universitatea din Edimborough, a conceput o mașină cu aburi nouă, mai simplă și mai eficientă (1776)... Deci aburii nu l-au așteptat pe Watt; încă de la începutul secolului al XVIII-lea ei puneau în mișcare mașini care au funcționat mult mai mult decît se crede (după cum dovedesc studii recente). Unele au funcționat și în Franța pe la 1750, în minele de cărbune din Anzin. Succesele spectaculoase (prima trăsură automobilă, primul vas cu aburi al lui Beugnot și Jouffroy) apar în 1770.

Industria textilă a fost și va rămîne pînă la mijlocul secolului al XIX-lea (pînă la drumurile de fier) industria motrice — atît industrie de primă necesitate cît și industrie de lux —, antrenîndu-le și pe celelalte.

Potrivit lui Max Weber, ritmurile ei domină întregul trecut material al Occidentului: acesta a cunoscut succesiv o vîrstă a inului (veșmîntul lui Carol cel Mare este din in); o vîrstă a lînii; apoi una a bumbacului — s-ar putea spune o adevărată nebunie a bumbacului în secolul al XVIII-lea. Datorită bumbacului se vor dezvolta primele *fabrici* în sensul strict al cuvîntului. Legat de comerțul cu Indiile, cu Africa, cu America, iar apoi de traficul de sclavi negri, bumbacul s-a instalat în marile porturi coloniale, sau în jurul lor (Liverpool, Glasgow). El profită de elanul lor, de capitalurile acumulate de ele. Nu-i deci de mirare că aceste industrii intens solicitate apelează, provoacă chiar perfecționările tehnice.

Apar mașini noi, fiecare cu supranumele ei: *naveta zburătoare* a lui John Kay (1733); *spinning Jenny* a lui

Hargreaves, *waterframe* a lui Harkwright (1769), *mule-jenny* a lui Campton (1799), apogeul acestei evoluții fiind, fără îndoială, în Franța însă, războiul de țesut al lui Jacquard (1801).

Se conturează astfel o primă explicație: elanul economic a ridicat un sector industrial sau altul, privilegiat; tehnica răspunde acestei cereri. Totul se organizează în mod empiric, spontan.

● *Solicitată la rîndul ei de tehnică, știința se prezintă la fel de firesc la întîlnire. Homo sapiens se alătură lui homo faber și de acum vor face drumul împreună.*

Știința realizase progrese evidente în secolul al XVIII-lea. Dar, pe ansamblu, era vorba de o știință generalizată, teoretică, puțin obișnuită să colaboreze cu o tehnică artizanală care nu-i punea deloc probleme.

Totul se schimbă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. De acum înainte, industria se va adresa, depășind solicitările adresate tehnicii, acea știință a dibăciei și meseriei, științei înseși. Astfel remarcabilul John Watt (1736—1819) nu este un simplu artizan, nu numai un autodidact: spirit științific orientat, el are cunoștințe de inginer, de chimist. Un adevărat om de știință, John Black (născut la Bordeaux în 1728, din părinți scoțieni, mort la Edimborough în 1799), profesor la universitatea din Edimborough (chimist, cu lucrări remarcabile asupra alcaliilor), i-a furnizat lui Watt principiul *căldurii latente* pe baza căruia acesta și-a construit mașina: grație „sertărașului“, presiunea vaporilor nu va scădea în cilindru în care acționează și pe care-l vor răci.

Știința va aduce sute de asemenea ajutoare *industrii pe cale de a se naște*. Un caz important îl constituie *albirea țesăturilor*. Procedeu vechi (întinderea și stro-pirea la sol a stofei, trecerea ei prin mai multe soluții, mai întii alcaline iar apoi ușor acide) presupune spații întinse și mult timp, uneori pînă la șase luni. Pentru o industrie în plină expansiune, aceasta reprezintă o „gîtuire“, cu atît mai mult cu cît acidul slab întrebuițat, *zerul* (operațiunea se numește *souring*), nu este produs industrial. Se recurge atunci la acidul sulfuric diluat, care

trebuie produs în cantitate mare — prilej cu care intervine un adevărat savant, John White, medic, fost elev al universității din Leyda. Descoperirea clorului în 1774 de către suedezul Carl Scheele, utilizarea lui de către francezul Berthollet pentru albirea stofelor, punerea la punct în Anglia a unei metode practice vor duce procedeul la perfecțiune, grație, după cum vom vedea, participării *internaționale* a științei.

Nimic nu ilustrează poate mai bine această colaborare între știință și tehnică decât *Matthew Boulton* (1728—1809). Acest industriaș de origine modestă (un om nou), spirit practic și creator care i-a finanțat lucrările lui John Watt, era în același timp un savant pasionat de chimie. În jurul său îi găsim atît pe John Watt cît și pe matematicianul și medicul William Small, pe poetul și medicul Erasmus Darwin, strămoșul marelui Darwin, pe mulți alții. Anglia industrială devine Anglia științifică, avînd drept capitale — țineți minte — Birmingham și Manchester. Londra, regina capitalismului comercial, va rămîne pentru multă vreme departe de aceste noutăți și nu-și va relua locul în viața științifică engleză decît pe la 1820. Faptul în sine este semnificativ: avîntul industrial este cel ce a pus știința în acțiune.

Dar această explicație este oare suficientă? Cum am putea înțelege atunci de ce în Franța, unde știința aplicată — să ne gîndim la chimiști de anvergură ca P. J. Macquer (1718—1784) sau la Louis Berthollet (1748—1822) — se află chiar înaintea celei din Anglia progresul industriei a fost mai puțin rapid? Aceasta se datorează evident faptului că Revoluția industrială a avut și alte cauze, unele *economice* (cele mai puternice), altele *sociale*.

● *Explicația generală — economică și socială — se dovedește a fi cea mai bună.*

Înainte de startului, prin revoluția „burgheză din 1688 Anglia și-a realizat echilibrul politic; ea dispune de o societate deschisă spre capitalism (înființarea Băncii Angliei, în 1694), economia ei a beneficiat de investiții numeroase de interes general (drumuri, canale — în secolul al XVIII-lea ea a trecut prin „nebulia canalelor“).

Revoluția engleză demarează în favoarea unui *avînt economic general*, cel al secolului al XVIII-lea, care cuprinde lumea întreagă.

Dar a fost ea posibilă fără *puternica creștere demografică engleză din secolul al XVIII-lea* (de ordinul a 64 la sută)? Această creștere, de asemenea la scară mondială, este înregistrată în China ca și în Europa, dar cu valori diferite în fiecare țară, mai slabă, de pildă, în Franța (35 la sută) decît în Anglia. Ca urmare, aceasta din urmă a dispus de o mîină de lucru supraabundentă, ieftină.

În sfîrșit, rolul imens al transformărilor din agricultura engleză (împrejmuiiri, metode științifice) a slăbit vechea menghină a insuficienței tradiționale a producției alimentare.

Revoluția engleză s-a înfăptuit în doi timpi, *mai întîi bumbacul, între 1780 și 1830; apoi metalurgia*. Al doilea timp, cel al industriei grele, a fost determinat de construirea de drumuri de fier. Inițiat grație banilor economisiți din prima revoluție a bumbacului, el va avea o forță inedită. Dar primul timp este cel care i-a dat viață și i-a deschis calea. *La bumbac trebuie să ne întoarcem dacă dorim să analizăm primul avînt.*

Moda bumbacului cuprinde atunci întreaga Europă, inclusiv Anglia. Aceasta a importat multă vreme, pentru ea și pentru piețele europene și extraeuropene, țesături din coloniile sale din Indii, *pînza indiană*. Succesul de care se bucură aceasta va determina imitarea ei de către manufacturile engleze. Stimulată de perfecționările tehnice, industria bumbacului nu va înceta să crească, mai întîi datorită imensei cereri de pe coastele Africii (un sclav este numit aici „o bucată“ [„une pièce“], potrivit vechiului cuvînt portughez „uma peça d’India“, adică bucata de stambă contra căreia este schimbat); apoi datorită cererilor neîntîrziate ale pieței braziliene, pe care englezii pătrund și pe care o monopolizează (1808), repetînd aceeași operațiune, doi ani mai tîrziu, în întreaga Americă spaniolă. Anglia va ajunge să concureze, pe propriul lor teritoriu, țesătoriile indiene pe care va sfîrși prin a le distruge total. Ea va invada și Mediterana. Între 1820 și 1860 vînzarea țesăturilor britanice în lume este în continuă creștere. Consumul de bumbac brut de către

fabricile engleze va ajunge de la 2 milioane livre în 1760 la 366 milioane în 1850!

Acest succes imens are repercusiuni multiple. La adăpostul avântului prodigios al bumbacului, Anglia inundă piața mondială cu mărfurile cele mai diferite, excluzându-i pe ceilalți de pe această piață. Un guvern agresiv, belicos de fiecare dată când trebuie, rezervă industriei engleze acest vast domeniu în care expansiunea pare să nu mai aibă limite.

Această piață mondială nu a putut fi disputată cu Anglia, în măsura în care creșterea producției este însoțită — așa cum va fi ulterior întotdeauna regula — de o scădere fabuloasă a prețurilor de revenire (între 1800 și 1850 prețul țesăturilor scade de la 550 la 100, în vreme ce prețul grâului, de exemplu, și al majorității celorlalte produse alimentare se reduce cu abia o treime).

Salariile rămân oarecum stabile, dar incidența pe care ele o aveau odinioară asupra prețului de revenire este mult mai slabă, tehnica reducând considerabil ponderea muncii omului. Vă întrebați care au fost consecințele fericite ale acestei producții de masă — prima — asupra vieții oamenilor? Citiți ce spunea Michelet despre Franța în legătură cu criza bumbacului din 1842.

Expansiunea industriei metalurgice se produce mult mai târziu. Până în secolul al XIX-lea, în acest domeniu producția depinsese exclusiv de război. „Fonta de fier se identificase în secolul al XVIII-lea cu fonta tunurilor“, scria un englez în 1831, dar englezii nu aveau tunuri decît pe nave, războiul terestru nefiind treaba lor. În secolul al XVIII-lea ei produc mai puțin fier decît Franța sau Rusia, și adesea îl importă din Suedia sau din Rusia. Descoperirea tehnică hotărîtoare a fontei de cocs, obținută încă din secolul al XVII-lea, nu este de fapt utilizată, fonta obținută din cărbune de lemn menținându-se încă multă vreme.

Introducerea (1830—1840) drumurilor de fier, mari consumatoare de fier, fontă, oțel, schimbă totul. Anglia se angajează în construirea de căi ferate, acasă și peste mări. În plus, revoluția navelor cu cocă metalică, puse în mișcare de aburi, va transforma construcțiile navale engleze într-o enormă industrie grea. Atunci, bumbacul

încetează să mai fie sectorul cheie al vieții economice a Marii Britanii.

Răspîndirea fenomenului industrial în Europa (și în afara Europei)

În celelalte țări europene și neeuropene, fenomenul industriei nu apare nici în același moment, nici chiar în același context. Totuși, în mare, de fiecare dată istoria pare să se repete, chiar dacă nu pune în cauză nici aceleași societăți, nici aceleași economii, nici aceleași civilizații. Dar redusă la realitatea ei economică, fiecare revoluție industrială reproduce aproape același „model“, cum spun economiștii, uniform, destul de simplu.

● *Trei etape — opinează în 1952 un economist american, Walt W. Rostow. Chiar dacă este discutabilă, opinia lui clarifică, fără îndoială, dezbaterea.*

a) *Take off*

La punctul de plecare, moment esențial, se situează acel *take off*, care înseamnă literalmente „decolare“. La fel ca avionul care, după ce rulează, părăsește pista, o economie în avînt se desprinde destul de brusc de Vechiul Regim industrial care o ținea la sol. Această decolare are loc într-un singur sector, două cel mult: astfel a fost cazul bumbacului pentru Marea Britanie și Noua Anglie (caz particular al avîntului „american“); căile ferate pentru Franța, Germania, Canada, Rusia, Statele Unite; lemnul de construcție și minele de fier pentru Suedia... Întotdeauna acest sector se desprinde *vertiginos* și se modernizează rapid, creșterea și modernitatea lui tehnică deosebindu-l de avînturile industriale anterioare care nu au cunoscut niciodată această mișcare de lungă respirație. Industria astfel impulsionată își sporește producția, își ameliorează tehnica, își organizează piața iar apoi însuflețește restul economiei.

După aceasta, industria cheie, motorul inițial, se stabilizează: ea și-a atins plafonul. Rezervele a căror

acumulare a permis-o se îndreaptă atunci spre un sector vecin care, la rîndul său, pornește, se modernizează, atinge perfecțiunea.

b) *Acest proces se extinde de la sector la sector, economia în ansamblul ei ajunge la maturitatea sa industrială.*

În Europa occidentală, după acest *take off* al căilor ferate (adică al fierului, cărbunelui, industriei grele), ștafeta este preluată de oțel, construcțiile navale moderne, chimie, electricitate, mașini-unelte. Rusia a cunoscut, mult mai târziu, aceeași evoluție. În Suedia, pasta de hîrtie, lemnul, fierul au jucat roluri esențiale. În general se poate spune că în primii ani ai secolului al XX-lea lumea occidentală în ansamblu a atins pragul maturității. Anglia, care îl trecuse încă din 1850, se găsește — mai mult sau mai puțin — la egalitate cu partenerii ei.

Dintr-odată, acestor economii bine rodite, relativ echilibrate, care și-au asigurat veniturile și au dobîndit o anumită abundență, expansiunea industrială nu li se mai impune drept scop primordial. În ce direcție își vor îndrepta ele puterea și potențialul de investiție? Confruntate cu această opțiune, căci de acum înainte există posibilitatea de a alege, societățile industriale nu au răspuns toate în același mod. Reacția lor conturează sensul istoriei prezente și al viitorului lor. Putem ghici că în însăși civilizația lor au găsit ele, conștient sau nu, motivațiile opțiunii făcute.

c) *Momentul opțiunii. De fapt, se pune problema alegerii unui stil de viață valabil pentru o întreagă societate.*

Această alegere comportă mai multe aspecte: fie te consacri securității, bunăstării, timpului liber al tuturor și axezi efortul pe o legislație socială corespunzătoare; fie consideri că această bunăstare nu se poate realiza decît prin intermediul unui vast consum de masă (bunurile, serviciile de lux fiind produse astfel încît să ajungă la foarte marea majoritate a națiunii); fie, în sfîrșit, folosești puterea sporită a societății sau a națiunii pe planul adeseori zadarnic, întotdeauna periculos, al politicii mondiale, al puterii.

Pe la 1900, Statele Unite au ajuns la maturitate: atunci au încercat un gest scurt, dar semnificativ, de putere (războiul împotriva Spaniei din 1898, pentru Cuba și Filipine), gest conștient dacă ne gândim că Theodore Roosevelt scria atunci că Statele Unite „au nevoie de un război“, sau că trebuie să li se dea „o preocupare altă decît cîștigul material“. Cîțiva ani mai tîrziu au fost tentativele timide și efemere ale unei politici sociale progresiste. Dar după ruptura primului război mondial, cînd Statele Unite se angajează total în soluția consumului de masă, apare *boomul* automobilelor, construcțiilor, diferitelor *gadgets* pentru confortul locuințelor...

În *Europa occidentală*, momentul opțiunii a fost întîrziat de cele două războaie mondiale și reconstrucția pe care acestea au impus-o. În general, consumul de masă își face aici apariția din 1950, dar cu restricțiile și amendamentele aduse de politicile guvernamentale și presiunea unei puternice tradiții socialiste; în Franța de exemplu seriile de legi sociale, mergînd de la gratuitatea învățămîntului la organizarea medicală a „securității sociale“. Au rămas de asemenea în urmă sectoare întregi, ca urmare a circumstanțelor sau a reticențelor de a abandona obișnuințele tradiționale. De exemplu, revoluția agriculturii în stil american s-a lovit pe continentul european de numeroase obstacole. Sînt astfel cunoscute dificultățile repetate din Uniunea Sovietică; situația este de asemenea complicată pentru Italia și Franța, aflate numai la jumătatea drumului în ce privește modernizarea agriculturii.

În sfîrșit, *nu toate regiunile sînt angajate în egală măsură în această mișcare*. La fel după cum sudul Statelor Unite a rămas „în urmă“ după 1900, o întregă parte a Europei rămîne în urmă: sud-vestul și vestul Franței, Mezzogiorno în Italia, Peninsula Iberică în întregime, cu excepția centrelor industriale din Barcelona și Bilbao, ansamblul republicilor socialiste (mai puțin Uniunea Sovietică, Cehoslovacia și Republica Democrată Germană), Peninsula Balcanică, Turcia...

Pe scurt, *la fel ca în 1929, există două Europe, una — după cum constata un ziarist — a căruței, cealaltă a cailor-putere*.

Dacă doriți un simbol dintr-o mie, mergeți la Cracovia și veți vedea pe un drum mai multe căruțe înguste cu patru roți încărcate cu lemne și mai multe cîrduri de găște păzite de un copil, la fel ca în secolul al XV-lea, decît automobile. Dar imediat veți vedea înălțîndu-se formidabilele instalații de la Nova Huta, orașul metalurgic creat în întregime de Polonia socialistă. Acest contrast face parte integrantă din viața europeană de azi.

● *Creditul, capitalismul financiar și capitalismul de stat: revoluția creditului a însoțit Revoluția industrială și a profitat din plin de elanul acesteia din urmă.*

Capitalismul, un anumit capitalism, există dintotdeauna, începînd cu Babilonul antic care avea bancheri, negustori angajați în afaceri îndepărtate și toate instrumentele de credit: scrisori de schimb, cambii, cecuri... În acest sens, istoria capitalismului se întinde „de la Hamurabi la Rockefeller“.

Dar creditul, în Europa, rămîne încă foarte modest în secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Secolul al XVIII-lea l-a dezvoltat în mare măsură — chiar și numai gîndindu-ne la comerțul Indiilor (și companiilor lor) sau la comerțul „chinez“ (care antrenează dezvoltarea Cantonului) — concomitent cu un capitalism internațional, larg extins pe diversele piețe comerciale din Europa. Dar nici în această epocă adevărații *oameni de finanțe* nu se ocupă de comerț sau de industrie, ci doar manipulează banii publici, acționează în serviciul statului.

Abia o dată cu succesul industrializării banca și viața financiară cunosc un avînt imens. În asemenea măsură încît un *capitalism financiar* preia conducerea o dată cu capitalismul industrial și, mai devreme sau mai tîrziu, pune mîna pe toate pîrghiile vieții economice.

În Franța și în Anglia, această prioritate se conturează deja la 1860. Băncile vechi și noi își înmulțesc rețelele, se specializează (bănci de depuneri, de credit, de afaceri). Pentru a urmări această modernizare bancară ar fi util să urmărim, de exemplu, istoria băncii Credit Lyonnais, din Franța, fondată în 1863, iar

în Statele Unite banca Pierpont Morgan, despre care vom mai vorbi, sau rețeaua internațională a băncilor Rothschild. Pretutindeni banca reușește să-și constituie o vastă clientelă, să-și însușească toate „economii oamenilor“, „toate depozitele inactive“, „sterile“, oricât de mici ar fi. Începe nebunia „acțiunilor“. Industree, drumuri de fier, companii de navigație sînt prinse treptat în această multiplă rețea bancară. Jocul capitalismului financiar se internaționalizează. Băncile franceze vor fi tot mai tentate de facilitățile împrumuturilor străine. Astfel, economiile franceze au luat calea împrumuturilor ruse, care s-a dovedit periculoasă pentru ele... Dar odinioară, aceste împrumuturi străine au constituit și o importantă sursă de venituri pentru economia franceză, o *balanță de conturi* favorabilă echilibrînd o *balanță comercială* deficitară. Ele au contribuit de asemenea la echiparea unei mari părți a Europei, după 1850, și a lumii de peste mări.

Astăzi ora capitalismului financiar pare revolută în Europa, în pofida excepțiilor care confirmă regula și a discuțiilor teoretice întotdeauna posibile pe această temă. Desigur, o bancă de afaceri ca *Banque de Paris et des Pays-Bas* constituie o putere actuală de prim ordin, iar Londra, Paris, Frankfurt, Amsterdam, Bruxelles, Zurich, Milano rămîn piețe financiare esențiale. Dar se întrevăde deja ora unui *capitalism de stat*.

Prin sectoarele „naționalizate“ ale unei economii tot mai „dirijate“, statul a devenit industrial, și nu mai puțin bancar. O fiscalitate proliferantă și cecurile poștale, casele de economii, bonurile de tezaur (pentru a folosi terminologia franceză) îi pun la dispoziție sume imense de bani. El este marele maestru al *investițiilor în bunuri de producție*. Or, de acestea depinde orice politică de creștere, orice politică socială eficientă, întreg viitorul.

Pentru a asigura chiar și o creștere atît de modestă în aparență ca a noastră, în fiecare an trebuie investită o tranșă importantă din venitul național. Punînd în mișcare o serie de tranzacții economice, investițiile își multiplică masa inițială. Se consideră că statelor li se impune tot mai mult o *economie planificată*, prin care pot defini dinainte un scenariu de dezvoltare și pot

prevedea consecințele unei acțiuni concertate. Faimoasele planuri cincinale ale Rusiei sovietice au emuli în lumea întreagă. În ianuarie 1962, președintele Kennedy însuși anunța un plan de cinci ani pentru politica comercială americană! Planul francez de patru ani (1961) a dat recent loc la controverse aprinse. Este, în felul său, un examen al conștiinței naționale, și un bilanț economic. Scopul acestui plan este de a face să demareze regiunile franceze insuficient dezvoltate prin ceea ce el numește „o politică de antrenare“.

● *În acest context, retrospectiv, nu vom putea omite, dar nici exagera rolul motor al colonialismului. El nu a plasat, dar poate a menținut Europa în centru, în rîndul întîi în lume.*

Prin colonialism — un cuvînt care și el ar trebui urmărit îndeaproape — vom înțelege orice expansiune europeană, cel puțin începînd din 1492.

Incontestabil, această expansiune a fost favorabilă Europei. Ea i-a pus la dispoziție spații noi în care să-și trimită excedentul de oameni și, la îndemîină, civilizații bogate, exploatabile, pe care nu s-a sfiit să le exploateze. Evenimentele majore ale acestei exploatări au fost, în ordine cronologică, sosirea „comorilor“ din America (lingourile de aur și argint), în secolul al XVI-lea; deschiderea brutală a Indiei după victoria de la Plassey (23 iunie 1757), care a oferit englezilor Bengalul; forțarea pieței chineze după războiul Opiumului (1840—1842); împărțirea Africii, la Berlin, în 1885.

Pentru Europa, rezultatul au fost vaste concentrări de mărfuri în beneficiul ibericilor, olandezilor, apoi al britanicilor și, pe ansamblu, o anumită consolidare a rețetelor capitaliste care au contribuit la demararea industrializării. Europa s-a ales cu un surplus important din aceste teritorii îndepărtate.

Acest surplus a avut rolul său. Anglia victorioasă peste mări nu a fost fără motiv beneficiarul primului *take off*. Rămîne de văzut dacă ulterior, așa cum credem, Revoluția industrială — întărind primatul

europăean și prestigiul său — nu a consolidat amploarea faptului colonial în beneficiul Europei. În orice caz, avântul industrial al Franței, de exemplu, nu a putut depinde de prezența ei în Senegal, de stabilirea ei în Algeria (1830), în Cochinchina (1858—1867) sau la Tonkin și în Annam (1883).

O altă problemă ar fi de a discuta dosarul colonialismului în sine, pe plan uman sau moral. Ar fi pusă în cauză o complexitate de elemente, în care răspunderile, culpabilitățile sînt împărțite. Colonialismul de ieri a avut aspectele sale pozitive și negative, de ambele părți. Un singur lucru este sigur: istoria unui anumit colonialism aparține trecutului, pagina a fost întoarsă.

Socialismul în fața societății industriale

Meritul Occidentului este de a fi căutat cu îndârjire o ripostă socială, umană, destul de eficientă și valabilă, la duritățile multiple ale industrializării. El a fabricat un umanism social, am spune, dacă nu am fi abuzat de ja de acest cuvînt comod.

Această elaborare a avut loc în cursul tristului, dramaticului și genialului secol al XIX-lea — *trist*, dacă ne gîndim la urîțenia vieții cotidiene; *dramatic*, dacă avem în vedere succesiunea de tulburări și războaie; *genial*, dacă ținem seama de progresele științifice, tehnice și, într-o mai mică măsură, chiar sociale.

În orice caz, rezultatele sînt clare: astăzi, mult după secolul al XIX-lea, o legislație socială calmă, perfectibilă, încearcă să asigure o soartă mai bună maselor tot mai mari de oameni și să dezamorseze revendicarea revoluționară.

Această cucerire multiplă și imperfectă nu s-a produs cu ușurință, ca o operație necesară pretinsă de o morală și o știință imparțială. Dimpotrivă, ea se prezintă drept o luptă foarte dură, în care se disting cel puțin trei faze în Occident (vom reveni asupra evoluției ruse și sovietice, care este particulară):

a) *Faza revoluționară și ideologică*, cea a reformatorilor sociali, a profesilor (pentru a relua un cuvînt al nume-

roșilor lor dușmani). Ea se desfășoară de la 1815 la 1871, de la căderea lui Napoleon I pînă la Comună. Adevărata ruptură este poate în 1848, anul revoluțiilor în lanț.

b) *Faza luptelor muncitorești organizate* (sindicate și partide muncitorești). Începută încă înainte de drama pariziană din primăvara anului 1871, ea se situează în esență între această dată și 1914.

c) *Faza politică sau mai bine spus de stat*. Statul preia realizarea programelor sociale după 1919, mai exact după 1929, și mai ales, grație prosperității materiale, din 1945—1950 pînă în zilele noastre.

Această schemă sugerează că revendicarea socială față de industrializare și-a schimbat adesea tonul și sensul, potrivit înseși oscilațiilor vieții materiale: în general vehementă în perioadele de reflux economic (1817—1851; 1873—1896; 1929—1939) și, dimpotrivă, atenuată în momentele de avînt economic (1851—1873 și din 1945 pînă în zilele noastre). Referindu-se la Germania, un istoric afirmă despre aceste oscilații ale revendicării sociale: „În 1830 cuvîntul *proletariat* nu este încă cunoscut în Germania, iar în 1955 abia dacă mai este amintit.“

Dintre aceste trei faze, prima — care se situează doar pe planul *ideilor* sociale — este poate cea mai importantă, pentru că marchează cotitura unei întregi civilizații.

● *De la 1815 la 1848 și 1871, această amplă mișcare de idei, de analize pătrunzătoare, de profetii semnificative, în mare, deplasarea interesului ideologic de la politic spre social.*

Ținta revendicărilor nu mai este statul, ci societatea, care se încearcă să fie înțeleasă, vindecată, îmbunătățită.

Un program nou, un limbaj nou. Prin cuvintele *industrial, societate industrială, proletariat, masă, socialism, socialist, capitalist, capitalism, comunist, comunism* se stabilește o nouă formulare a ideologiei revoluționare.

Contele de Saint-Simon este cel care a format substantivul și adjectivul *industrial* (plecînd de la vechiul cuvînt industrie) și fără îndoială formula *societate industrială* pe care o preiau Auguste Comte, Herbert Spencer și mulți alții. Pentru A. Comte este vorba despre societatea care a înlocuit *societatea militară*, pînă atunci dominatoarea scenei. Aceasta era belicoasă, cealaltă va fi necesarmente pașnică, ceea ce Herbert Spencer nu îndrăznește să afirme, din punctul său de vedere, și are dreptate. Cuvîntul *proletariat* intră în 1828 în Dicționarul Academiei. *Masă*, la singular și mai ales la plural, devine cuvîntul cheie, „simptomul terminologic al acestei evoluții care va atinge punctul exploziv sub domnia lui Ludovic Filip“. „Am instinctul maselor, iată singura mea superioritate politică“, declară Lamartine în 1828. Iar Ludovic-Napoleon Bonaparte, în lucrarea sa *Extinction du paupérisme* (1844) spune: „Astăzi domnia castelurilor s-a sfîrșit, nu se poate governa decît cu masele.“

Aceste mase sînt mai ales masele urbane muncitorești, sărace, exploatate. De unde ideea că momentul actual este dominat de opoziția dintre clase, ceea ce Marx numește „lupta de clasă“. Lupta de clasă este un fenomen vechi, prezent în toate societățile material evaluate din trecut. Dar nu se poate nega faptul că secolul al XIX-lea o va amplifica, că se produce atunci o violentă conștientizare.

Socialist și *socialism* își încep cariera în anii '30. La fel și *comunismul*, cu sensul destul de vag de egalitate economică și socială. Auguste Blanqui, „general al maselor revoluționare“, poate astfel să scrie: „comunismul înseamnă apărarea individului“. *Capitalism* apare la Louis Blanc (*Organisation du travail*, 1848—1850), la Proudhon (1857), în Larousse-ul din 1867, dar va ajunge în mare vogă la începutul secolului al XX-lea. *Capitalist* este mai viu. În 1843, Lamartine exclamă: „Cine ar recunoaște Revoluția în mîinile noastre?... În loc de muncă și industrie liberă, Franța vîndută capitaliștilor!...“ De semnalat printre cuvintele care nu se impun *burghezie* și *colectivism*.

Totuși, amintirile din '89 nu și-au pierdut forța. Iacobinii, Teroarea, Salvarea Publică, tot atîtea cuvinte

și amintiri care continuă să hărțuiască spiritele, ca exemple sau ca sperietori. Pentru majoritatea reformatorilor „Revoluția” rămîne cuvîntul magic, forța creatoare. În timpul Comunei, în 1871, Raoul Rigault declară: „Nu facem legalitate, facem Revoluția.”

● *De la contele de Saint-Simon la Marx, elaborarea „filozofiilor masive”, cum spune Maxime Leroy (adică ideologiile inspirate de problemele maselor), s-a încheiat în principal în 1848.*

În luna februarie a acestui an (1848) apare *Manifestul comunist* al lui Karl Marx și Engels, care și astăzi rămîne biblia viitorului comunist.

Urmărind în detaliu lunga listă a reformatorilor acestei prime jumătăți a secolului al XIX-lea, am putea contura tabloul care-i situează în timp și spațiu. Iese bine în evidență rolul primordial a trei regiuni în luptă cu industrializarea: Anglia, Franța, Germania.

Reiese de asemenea prioritatea elaborării franceze (iar aceasta în sine este o problemă asupra căreia vom reveni imediat). În fine, este subliniată prioritatea contelui de Saint-Simon. Acest om deosebit, puțin nebun, dar și genial, s-a aflat la originea tuturor ideologiilor sociale, socialiste și nesocialiste și pe deasupra a sociologiei franceze (Georges Gurvitch). El a avut o influență netă asupra celuilalt uriaș, care de altfel îl depășește de departe, Karl Marx: acesta, foarte tînăr, citise deja lucrările lui Saint-Simon la Trier și a scos din această lectură multe din ideile și argumentele sale.

Dacă facem excepție de strămoș, Saint-Simon, reformatorii sociali se grupează în trei clase de vîrstă: cei născuți în ultimele trei decenii ale secolului al XVIII-lea (Owen — 1771, Fourier — 1772, Cabet — 1788, Comte — 1798); cei născuți în primii zece ani ai secolului (Proudhon, Considérant, Louis Blanc); generația mai omogenă a lui Marx (1818), Engels (1820) și Lassale (1825). Grupul german închide șirul: S-a spus că moartea lui Lassale (în 1864, ucis într-un duel) a făcut să dispară singurul partener de talie pentru Marx și i-a asigurat

acestui succes. Ar fi mai bine ca acest succes să fie atribuit puterii *Capitalului* (1867).

Nu se pune problema de a examina aceste „filozofii masive“ pe rînd. Toate se prezintă drept analize ale „societății în devenire“, formulă aparținînd lui Saint-Simon. Ele constituie tot atîtea medicații, terapeutici. Pentru Saint-Simon și discipolii lui (Enfantin, Chevalier, care vor face avere în afaceri în timpul celui de-al Doilea Imperiu), efortul trebuie îndreptat asupra organizării producției. După părerea lor, Revoluția franceză, pe care nu o iubesc, a murit pentru că nu și-a organizat economia. Fourier, care detestă și el Revoluția, crede că trebuie organizat mai ales consumul.

Barbès și Blanqui, Louis Blanc și Proudhon rămîn fideli principiilor de la '89, primii doi ca oameni de acțiune, ceilalți „pentru a completa și preface“ principiile. V. Considérant, în ce-l privește, îi respinge, deși mai puțin violent decît maestrul său Fourier.

În afară de Marx, despre care vom vorbi mai departe, cel mai original dintre acești gînditori este Proudhon, obsedat de libertate pînă la anarhie, atît față de stat cît și față de creștinism, căutînd o *dialectică* socială care să conceapă științific societatea vie, să-i prindă sub ochii noștri contradicțiile. Tocmai aceste contradicții trebuie rezolvate pentru a înțelege mecanismele sociale pe care le implică. Este vorba despre o *speculație* științifică, îndepărtată de pasiunile de ordin religios, ba chiar și de acțiune. Ea se opune spiritului întemeietorilor falansterelor (Owen, Cabet, Fourier), spiritului revoluționarilor și al lui Marx, muncitori hotărîți ai unei lumi mai bune pe care o anunță, așteptînd s-o fabrice cu mîinile lor.

● *Primatul gîndirii franceze în aceste domenii, evident în prima jumătate a secolului al XIX-lea, constituie o problemă.*

Ea este neîndoielnic țara Revoluției, a marii Revoluții. Ea este fără îndoială fidelă întîlnirilor revoluționare din anii 1830 și 1848, iar în 1871, singură și învinsă de

străini, a întreținut marea flacără revoluționară care a fost Comuna din Paris.

Dar, dând acestor originalități locul pe care-l merită, Franța socializantă este desigur o consecință, între câteva altele, a propriei industrializări. Ca pretutindeni, gândirea reformistă sau revoluționară este și aici opera intelectualilor, privilegiați sociali în foarte marea lor majoritate. Și tot ca pretutindeni, aceste idei nu vor prinde forță și viață decît atunci cînd vor cîștiga mediile muncitorești și acțiunea lor. Dar mai mult decît în alte părți, reacțiile intelectuale au fost aici precece și violente, în vreme ce industrializarea este, dimpotrivă, mai tîrzie decît în Anglia (acel *take off* se situează în Franța pe la 1830—1860).

Desigur, dar teoria acestui *take off* simplifică prea mult procesele reale. Ea indică Ora H în care avîntul industrial ar porni dintr-un singur salt. Dar există oare o Oră H atît de clar marcată? A crede așa ceva înseamnă a neglija întreaga perioadă de incubație prealabilă. Studii recente atestă că din 1815 pînă în 1851, rata anuală a creșterii industriale în Franța a fost destul de ridicată (2,5%). Acest elan era suficient pentru a amplifica creșterea urbană începînd din secolul al XVIII-lea, a altera vechea societate și a da țării, deja zguduită de Revoluție și războaiele ei, acel aspect de șantier de demolare care i-a surprins pe contemporani.

Dezvoltarea orașelor antrena, ea singură, deteriorarea bruscă a peisajului lor urban și material. Toți observatorii sînt îngrijorați, de la Balzac la Victor Hugo. Mizerie, cerșetori, briganzi, delincvență, copii vagabonzi, epidemii, criminalitate — totul este agravat de înghesuirea rapidă a muncitorilor în promiscuitatea indescrîtibilă a zidurilor înguste. Căci oamenii nu încetează să sosească din provincie. În 1847, Michelet notează că țăranul „admiră totul la oraș, dorește totul, și va rămîne dacă poate... Odată plecat de la țară, nimeni nu se mai întoarce acolo“. Totuși, la Orléans, în 1830, an frămîntat, trebuie ajutați 12 500 de săraci din 40 000 locuitori, adică 1 din 3. În același an, la Lille proporția este de 1 la 2,21.

Se pare că *societatea urbană* a fost atunci deosebit de tulburată de o industrie care o atinge, o atrage, fără

a fi capabilă să o susțină, nici chiar să o facă să trăiască. La urma urmelor, poate că această mizerie citadină nu era pe atunci mai rea decît cea de la țară. Dar în orașe, în ochii tuturor, se etalează spectacolul alarmant al unei populații de lucrători victime ale industriei care, atunci cînd le asigură de lucru, se îngrijește prea puțin de condițiile lor de viață.

Astfel încît primii „ideologi“ au avut sub ochi o societate asemănătoare celei din țările subdezvoltate de azi, de îndată ce primele încercări de industrializare se implantează și reușesc în orașe.

Dimpotrivă, începînd din 1851, apoi o dată cu creșterea economică și avîntul din vremea celui de-al doilea Imperiu (1852—1870), situația muncitorilor se va ameliora.

● *De la organizarea muncitorească la Securitatea Socială*

Nu poate fi vorba de a trata profund această problemă complexă, imensă.

De altfel, ar fi oare posibil? Ar însemna să punem pe același plan ideile socialiste (familie de idei în mișcare, contrazicîndu-se unele pe altele, adăugîndu-se de asemenea unele altora) și activitatea, revendicarea muncitorilor care ar trebui plasată în cadrul real al muncii și vieții cotidiene. Cum sînt asimilate ideile socialiste de corpul viguros și tumultuos al masei muncitoare?

Este dificil de răspuns la această întrebare, cu atît mai mult cu cît adesea — iar exemplul englez o dovedește — lumea muncitoare s-a organizat singură, în mod realist, prudent, meschin, departe de ideologii și politica activă și violentă.

Apoi, dacă prima oară a fost cea a teoreticienilor sociali, a doua — a grupărilor sindicale, a treia — a partidelor politice muncitorești, ultima a fost cu siguranță cea a statelor, fie că spun nu revendicărilor (ori că le cedează de nevoie, în numele înțelepciunii, ceea ce înseamnă aproape același lucru), fie că dau curs sau chiar preced revendicările, dezamorsîndu-le dinainte.

În această cursă, iată deci cel puțin patru echipe ce ar trebui urmărite: teoreticieni de toate orientările, sindicaliști de toate culorile, politicieni desprinși din lumea muncitoare, reprezentanți ai statului — toate foarte diferite unele de altele.

Totuși, în Europa se conturează o evoluție cu aproape aceleași faze, cel puțin în cele trei țări esențiale — Anglia, Germania, Franța — și în țările vecine lor, Olanda, Belgia, țările scandinave, Elveția. În afara acestor state privilegiate, întârzierile, vizibile, nu au fost recuperate nici astăzi în întregime.

Ceea ce ne interesează aici este marșul țărilor progresiste. Să marcăm câteva etape:

Înainte de 1871:

În Anglia, sindicatele, *Trade Unions*, s-au constituit în număr mare începând din 1858—1867, și încă de la întemeiere au luptat pentru abolirea legii „Stăpîn și Servitor”. Primul congres al acestor *Trade Unions* are loc în 1866. Aceste sindicate grupează doar *muncitorii calificați*.

În Franța nu este deocamdată nimic pozitiv de semnalat, cu excepția adoptării, în 1864, a legii privind coalițiile, care permite grevele neabuzive; în 1865, deschiderea la Paris a unui birou al Secției franceze a Internaționalei (întii, creată la Londra în 1864) și a unui alt birou, la Lyon, în 1868. Al doilea Imperiu a fost în același timp „progresist și opresiv”, a ameliorat condiția muncitorilor, dar a supravegheat îndeaproape libertățile aceleiași lumi muncitoare.

În Germania se conturează aceeași evoluție lentă. În 1862 Lassale a întemeiat la Londra *Allgemeiner Deutscher Arbeiter Verein*. După șapte ani, la congresul de la Eisenbach se înființează Partidul muncitoresc social-democrat, de inspirație marxistă.

Înainte de 1914:

Progresele înfăptuite pînă la această dată sînt imense.

În Anglia, înființarea de către Hyndmann, în 1881, a *Federației democratice* a marcat începuturile propagandei „socialiste” în mediile muncitorești, pînă atunci refractare la politică. Concomitent cu începerea politizării,

mișcarea sindicalistă cuprinde, cu începere din 1884, lucrătorii cei mai săraci, cei *necalificați*. Totuși, abia după zece ani se va produce marea grevă istorică a docherilor din Londra. În 1893 se constituie *Independent Labour Party*; cinci ani mai târziu — Federația generală a sindicatelor, *Trade Unions*. Succesele electorale ale Partidului Laburist sînt urmate de formarea cvasirevoluționară a guvernului „radical” din 1907. Atunci sînt votate o serie de legi sociale. O nouă Anglie se conturează.

În Franța se petrece același proces: în 1877, Jules Guesde înființează primul ziar socialist, *Égalité*, iar doi ani mai târziu Partidul muncitoresc francez (P.O.F.). Sindicatele sînt recunoscute prin legea din 1884, iar Bursele muncii sînt create începînd din 1887. În 1890 are loc prima celebrare a zilei de 1 Mai, sărbătoarea Muncii; în 1893 are loc prima alegere a lui Jean Jaurès, deputat de Carmaux. În 1895 s-a creat Confederația Generală a Muncii (C.G.T.). În 1901 sînt create două partide socialiste, cel al lui Jules Guesde (Partidul socialist din Franța) și cel al lui Jaurès (Partidul socialist francez); în 1904 se înființează *L'Humanité*; în 1906 cele două partide fuzionează și se formează *Partidul socialist unificat*.

În Germania, socialiștii sînt prizoniți de Bismarck (starea de excepție din 1878). Începînd din 1883 un socialism de stat multiplică măsurile sociale. După retragerea lui Bismarck, syndicatele se reconstituie și regrupează în curînd peste un milion de aderenți. Succesul politic este mare (3 milioane de voturi în alegerile de la 1907; 4 245 000 în 1912).

În aceste condiții, fără a exagera puterea Internaționalei a II-a începînd din 1901, se poate afirma că în 1914 Occidentul se află atît în pragul războiului cît și în pragul socialismului. Acesta este pe punctul de a pune mîna pe putere și de a face o Europă la fel de modernă, poate și mai modernă decît este în prezent. În cîteva zile, în cîteva ore războiul va spulbera aceste speranțe.

Pentru socialismul european din această epocă, faptul că nu a putut bloca acest conflict constituie o greșeală imensă. Este ceea ce cred istoricii cei mai favorabili socialismului și care doresc să știe cine poartă

de fapt răspunderea acestei „răsturnări“ a politicii muncitorești. La 27 iulie 1914, la Bruxelles, se întâlnesc Jouhaux și Dumoulin pe de o parte, secretari ai C.G.T. franceze, și pe de alta K. Legien, secretar al Centralei sindicale din Germania. S-au întâlnit oare din întâmplare, într-o cafenea, sau fără alt scop decât de a-și împărtăși disperarea? Nu știm și nu știm nici sensul ce trebuie atribuit ultimelor demersuri ale lui Jean Jaurès, în chiar ziua în care va fi asasinat (31 iulie 1914).

Europa de astăzi, în ceea ce are ea socialist, s-a construit lent, incomplet, prin jocul voturilor politice, al legilor, prin introducerea în Franța (1945—1946) și ceva mai târziu în Anglia, a Securității sociale. Piața Comună, stabilind principiul egalității statelor în fața sarcinilor sociale, a decis deja extinderea lui, pe termen mai mult sau mai puțin scurt, la Europa celor Șase.

UNITĂȚILE EUROPEI

Un istoric al umanismului, Franco Simone, ne-a pus recent în gardă împotriva pretensei unități a Europei, care ar fi o iluzie a romantismului. A-i răspunde că are dreptate și în același timp greșește, înseamnă a spune într-un cuvânt că Europa este, concomitent, unitate și diversitate; ceea ce, după matură gândire, pare de la sine înțeles.

Capitolele precedente au arătat o Europă angajată în același destin prin religia, prin gândirea ei raționalistă, evoluția științei și tehnicii, înclinația ei pentru revoluție și echitate socială, succesele imperiale. Totuși, în fiecare moment este ușor să depășești această „armonie” și să regăsești, când dorești, diversitățile naționale subiacente. Ele se dezvoltă, viguroase, necesare. Dar ele există și între Bretania și Alsacia, între Sudul și Nordul Franței; Mezzogiorno și Piemont; Bavaria și Prusia; Scoția și Anglia; Flandra și Valonia; Catalonia, Castilia și Andalusia. Dar nu există totuși un argument pentru a nega unitățile naționale.

Aceste unități naționale nu constituie nici ele negarea realității Europei. Fiecare stat a încercat întotdeauna să formeze o lume culturală în sine, iar „psihologia popoarelor” a preferat să analizeze aceste diferite civilizații limitate. Cărțile strălucite ale lui Elie Faure sau ale contelui de Keyserling nu oferă cu siguranță pe această temă decât opinii eronate. Să spunem doar că ei au privit prea îndeaproape piesele unui mozaic care, văzută

de sus, dezvăluie contururile clare ale ansamblului. De ce ar trebui tranșat net între ansamblu și detaliu? Cele două realități nu se exclud.

Unitățile strălucitoare: arta și spiritul

Vom înțelege prin unități strălucitoare, convergența, unisonanța care conferă civilizației europene, pe planul mai elevat al culturii, gustului și spiritului o alură fraternă, aproape uniformă, ca și când ar fi inundată de una și aceeași lumină.

Ar însemna că toate națiunile Europei au exact aceeași cultură? Cu siguranță nu. Dar orice mișcare apărută într-un punct oarecare al spațiului ei are tendința de a o cuprinde în întregime. *Tendința* numai, trebuie subliniat. Un oarecare bun cultural poate împingea reticențe, refuzul uneia sau alteia din părțile Europei sau, invers, poate avea un succes ce-i depășește frontierele, astfel încât încetează să fie „european“, devenind mondial. Totuși, luat în ansamblu, spațiul european formează o arie culturală destul de coerentă și de mult timp afirmată față de restul lumii.

● *Arta și numeroasele ei acorduri: în Europa orice formă artistică depășește limitele patriei sale originare, fie că aceasta este Catalonia (poate centrul de dispersie al unei prime arte romanice), Île-de-France, Lombardia, Florența în Quattrocento, Veneția lui Tițian sau Parisul impresionismului.*

Cu regularitate, fiecare centru în care se construiesc case princiare, palate, biserici, vede aflându-se spre el artiști proveniți din cele patru colțuri ale Europei. Astfel, un exemplu dintr-o mie a fost Dijon în secolul al XV-lea, orașul ducilor de Bourgogne și al lui Claus Sluter. Peregrinarea artiștilor italieni ai Renașterii explică, ea singură, contaminarea de la o școală urbană la școala vecină. O frescă începută de un artist va fi terminată de un altul; construirea unei biserici reclamă o succesiune de arhitecți. Santa Maria del Fiore, la Florența, își

va datora cupola, în cele din urmă, doar perseverenței lui Brunelleschi.

Luxul, capriciile prințului, negustorului bogat joacă rolul lor; în absența lor s-ar înțelege greu difuziunile rapide într-o epocă în care comunicațiile erau lente, mai puțin numeroase decât astăzi. În secolele al XV-lea, al XVI-lea, italienii, acei italieni pe care Francisc I i-a chemat la curtea sa, sînt profesorii Europei întregi. În secolul al XVIII-lea, pe francezi îi găsim pînă în Rusia, răspîndind arta clasică... Cîte Versailles-uri în Europa, cîte grădini în stil francez!

Europa a cunoscut astfel de valuri mari, marea imense care au acoperit-o încet în totalitate, pentru a se retrage apoi. Cine nu cunoaște aceste reușite, aceste vaste alinieri: arta romanică, arta gotică, arta barocă, arta clasică...!

De fiecare dată, durata cronologică a fenomenului se dovedește impresionantă. Artă gotică durează, în mare, trei secole. Spre sud ea nu a depășit Burgos și Milano. Adevărata Mediterană nu a vrut-o. În schimb Veneția, la începutul secolului al XVI-lea, este gotică, cu totul gotică în modul său foarte original. Parisul este gotic încă la 1550. Arhitectura Renașterii nu ocupă decât cîteva puncte: la Luvru, aflat în construcție; la Palatul Madrid, astăzi a dispărut; la Fontainebleau unde a lucrat Primaticcio, unde a venit să moară Leonardo da Vinci. Din secolul al XVI-lea, se afirmă succesul larg și puternic al barocului, provenit atît din Roma cît și din Spania, operă a Contrareforme (astfel încît deunăzi era numit arta iezuită). Or, trebuie notat că el acoperă și Europa protestantă, pătrunzînd mult spre est (la Viena, la Praga, în Polonia).

În secolul al XVIII-lea, arhitectura franceză va avea nevoie de mult mai puțin timp pentru a se instala. Pentru a înțelege urbanizarea care a remodelat atîtea dintre orașele noastre (Tours, Bordeaux), spectacolul cel mai impresionant astăzi este cel al Leningradului. Sankt Petersburg, ridicat pe un spațiu gol, fără nici o construcție de natură să-i jeneze libertatea de arhitectură, este cu siguranță cel mai frumos oraș din secolul al XVIII-lea, cel care exprimă cel mai bine simțul perspectivelor și ansamblurilor.

Același lucru este valabil pentru pictură sau muzică; tehnicile uneia și capriciile celeilalte intră fără dificultate în multipla circulație europeană.

Nu vom putea povesti cu folos în câteva rînduri istoria minunată a revoluțiilor tehnice și instrumentale ale muzicii, ale căror etape semnaleză în Europa epoci succesive, impuse de fiecare dată cu rapiditate. Instrumentele venite din Antichitate, de la flaut la hărpă, au trecut din mîină în mîină, apoi s-a generalizat orga, a apărut clavecinul, a fost lansată vioara de către virtuozii italieni înainte de toate (dar invenția arcușului actual, datorată unui francez, datează doar din secolul al XVIII-lea), a apărut pianul etc.

Succeșiunea formelor muzicale este evident legată de progresul instrumentelor. În Evul Mediu, vocea acompaniată sau nu de instrument domină întreaga muzică. *Polifonia* care începe să se contureze în secolul al IX-lea folosește orga în partea de acompaniament necîntată a muzicii liturgice. În secolele al XIV-lea și al XV-lea, *Ars Nova* a florentinilor este o melodie pe mai multe voci, o polifonie în care intervin instrumente ca tot atîtea voci. Această „artă nouă“ va atinge perfecțiunea în muzica *a cappella* a lui Palestrina (1525—1594).

Dar muzica vocală va ceda locul muzicii instrumentale, îndeosebi după progresele instrumentelor cu arcuș. Așa *apare concertul*, muzica numită „de cameră“, scrisă pentru un mic număr de instrumente (cvartetul, de exemplu). La origine, această muzică de cameră este sinonimă cu muzica de curte, prin opoziție cu muzica Bisericii. În 1605, Enrico Radesca este „musico di camera“ la Amedeo de Savoia; în 1627, Carlo Farina este „suonatore di violino di camera“. Muzica de cameră este în primul rînd dialog, este arta conversației. Italia devine leagănul său prin *concerto*: grupuri de instrumente dialoghează între ele, apoi un singur instrument dă răspuns întregii orchestre (Corelli, 1653—1713, a fost primul care a cîntat ca solist; Vivaldi, 1678—1743, a fost maestrul). Germania va prefera *sonata* (două instrumente și uneori un singur instrument). În Franța, *suita* asociază în mod foarte suplu mai multe mișcări de dans.

Cu *simfonia*, va apărea în sfârșit marea muzică de orchestră, o muzică de masă prin numărul instrumentelor și mijloacelor, de asemenea prin numărul auditorilor. În secolul al XVIII-lea, Stamitz tratează deja forma sonatei ca simfonie. În secolul următor, în epoca romantismului, muzica evoluează în sensul întăririi masei orchestrei, în sensul de asemenea al unei evidențieri a solistului, a virtuozității tehnice (Paganini, Liszt).

Ar trebui oferit un loc deosebit operei italiene — născută fără îndoială la Florența la sfârșitul secolului al XVI-lea —, înaintării ei victorioase în Italia, în Germania, în Europa (Mozart, Haendel, Gluck scriu mai întâi opere „italiene“); apoi apariției operei germane.

În ce privește pictura, revoluțiile ei — căci aproape se poate vorbi de revoluții referindu-ne la ea — s-au extins în Europa întreagă, și chiar când concepțiile ei par contradictorii, este de remarcat că aceste contradicții sînt comune întregii Europe. Au existat poate două revoluții majore ale picturii: cea italiană, a Renașterii, în care spațiul pictural devine spațiu geometric, cu mult înainte ca știința lui Galilei și Descartes să fi „geometrizat“ lumea; a doua, franceză, care datează de la sfârșitul secolului al XIX-lea și repune în discuție chiar substanța însăși a picturii. Ea ajunge la cubism, la pictura abstractă. Am spus italiană, franceză pentru a situa focarele inițiale; de fapt, dacă luăm în considerare marile nume sau marii revoluționari, în ambele cazuri este vorba despre o pictură europeană. Astăzi ar trebui spus: o pictură occidentală, întrucît ea se extinde cu mult spre Europa de peste mări.

În realitate, orice oraș mare din Europa, văzut sub aspectul său arhitectural sau în muzee, oferă aceeași stratificare liniștitoare, aceeași geologie artistică. Se pot recunoaște aceleași culori. Și chiar dacă un oraș este mai ales baroc, altul aparține Renașterii, al treilea este clasic, chiar dacă Veneția a creat un gotic particular, Pavia un romanic lombard, orice cetățean al Europei regăsește aici formele pe care le-a cunoscut întotdeauna, pe care le înțelege imediat, formele sale.

● *Filozofile sînt, și ele, mesaje unitare. Europa are o filozofie, sau aproape, în fiecare moment al destinului ei.*

Ea are, cel puțin, o *filozofie dominantă*, cum îi place să spună lui Jean-Paul Sartre, corespunzînd exigențelor conjuncturii sociale (fără îndoială pentru că în întreg Occidentul există, în fiecare moment o arhitectură economică și socială dominantă). Dacă filozofia lui Descartes este sau nu filozofia unei burghezii în ascensiune, a unei lumi capitaliste în elaborare lentă, ea domină, umple Europa clasică. Dacă filozofia marxistă este sau nu (dar cum s-ar putea spune nu?) filozofia claselor muncitoare în ascensiune și a societății socialiste, sau industriale, este evident că ea domină Occidentul, apoi lumea, unde totul se situează, și astăzi încă, fie în favoarea ei, fie împotriva ei.

Această unitate a filozofilor presupune o infinitate de legături de la țară la țară.

Să luăm două momente importante ale filozofiei germane: 1) de la *Critica rațiunii pure* a lui Kant (1781) pînă la moartea lui Hegel (1831); 2) de la Husserl (1859—1938) pînă la Heidegger (născut în 1899). Nu vom putea înțelege importanța lor fără a ține seama de numeroasele traduceri franceze, engleze, italiene, spaniole, ruse care însoțesc fiecare lucrare. Ele măsoară iradierea care integrează în viața Europei două mișcări majore ale gîndirii filozofice germane.

În cazul existențialismului, este de remarcat că reinterpretările franceze aparținînd lui Sartre și Merleau-Ponty sînt cele care l-au relansat din nou în direcția lumii, îndeosebi a Americii Latine.

● *Nici o problemă în ce privește știința obiectivă: în Europa, încă de la primele succese, ea este una singură.*

Este dificil de atribuit unei națiuni europene beneficiul sau meritul unei invenții sau alteia, în așa măsură ele au fost elaborate pretutindeni în același timp, prin etape care interesează, rînd pe rînd, toți savanții Europei.

Oricare exemplu ar fi bun. Cel al revoluției făcute de Kepler — despre care a apărut frumoasa carte a lui Alexandre Koyré (1962) — este perfect. Kepler (1571—1630) este legat de o familie spirituală, predecesorii săi (în primul rînd Copernic), contemporanii (în primul rînd Galilei), discipolii săi. Dacă am nota pe o hartă locurile lor de naștere, locurile de activitate, întreaga Europă ar fi presărată cu puncte negre.

Medicina, biologia, chimia nu scapă regulii. Despre nici una dintre științe nu se poate afirma, chiar și pentru un interval de timp foarte limitat, că a fost germană, engleză, franceză, italiană, poloneză... Întotdeauna a fost europeană.

● *În ce privește științele umaniste specifice, mișcările lor se prezintă mai degrabă — ca cele ale filozofiei — drept mișcări naționale cu difuzare europeană rapidă.*

Sociologia este mai ales de origine franceză, economia politică a ultimilor cincizeci de ani — o reușită mai ales engleză sau anglo-saxonă, geografia — atît germană cît și franceză (Ratzel și Vidal de la Blanche). Istoria — mai ales germană în secolul al XIX-lea, dominată de marele nume al lui Leopold von Ranke (1795—1886), a ținut istoriografia europeană sub amprenta erudiției și reconstrucțiilor sale meticuloase. Astăzi, situația este mai puțin simplă, dar istoriografia europeană — devenită în realitate istoriografie mondială — avansează cu una și aceeași mișcare. Dominată de o școală franceză constituită începînd cu Henri Berr, Henri Pirenne, Lucien Febvre, Marc Bloch, Henri Hauser, Georges Lefebvre, sprijinită de economiști ca François Simiand sau de sociologi ca Maurice Halbwachs. Ea se dorește a fi sinteza tuturor științelor umaniste și a reînnoit metodele și perspectivele istorice.

● *Literatura reprezintă unitatea cea mai imperfectă. Mai mult decît o literatură europeană, există literaturi naționale între care există numeroase raporturi, dar și vii opoziții.*

În acest domeniu unitatea este cea mai imperfectă (din fericire, desigur), în măsură în care literatura — eseu, roman, teatru — se bazează pe ceea ce deosebește cel mai mult civilizațiile naționale: limba, viața cotidiană; modul de a reacționa la durere, la plăcere, la ideea de dragoste, de moarte, de război; modul de a se distra, de a mânca, de a bea, de a lucra, de a crede... Prin intermediul literaturii lor, națiunile redevin personaje, indivizi care pot fi analizați, chiar psihanalizați, grație acestei mărturii esențiale.

Bineînțeles, între aceste literaturi există convergențe evidente și durabile, ele admit mode: de exemplu, în secolul al XIX-lea un val de romantism a urmat în întreaga Europă raționalismului „Luminilor“; apoi realismul social a urmat romantismului... Un joc neîncetat de „influențe“ — influențe de școli, influențe individuale — nu încetează să se repercuteze de la o operă la alta. Dar rămâne evident, de asemenea, că fiecare lucrare literară pătrunde într-un mediu social și spiritual particular, mai mult, într-o experiență personală originală. Nu se poate vorbi nicicum de unitatea unei literaturi naționale. Atunci cum să vorbești *a fortiori* de unitate europeană în acest domeniu?

De altfel, nu se ridică un obstacol major, cel al limbii? Nici o traducere nu va putea reda deplin o experiență literară. Fiecare din marile limbi europene ascunde față de celelalte o parte a comorilor ei. Chiar și dacă una dintre ele ar dobîndi primatul și ar constitui un mijloc de comunicare, ca latina odinioară, sau franceza în secolul al XVIII-lea...! Supremația lui Voltaire de la Sankt Petersburg la Paris înseamnă supremația limbii franceze, care singură o explică. Astăzi, revenirea la o limbă unică este posibilă pentru știință (de fapt ea a creat aproape o limbă artificială, *una* cu termeni internaționali), dar nu pentru literatură. Cu atât mai puțin cu cât aceasta devine pe zi ce trece un limbaj de masă. Franceza „internațională“ din secolul al XVIII-lea nu exista de fapt decît pentru o elită restrînsă.

● *O Europă culturală de salvat sau de desăvârșit?*

Această unitate culturală, cu reușitele și imperfecțiunile sale, este oare suficientă în perspectiva unei Europe care ar decide să-și desființeze frontierele? Nu, fără îndoială, deoarece promotorii Europei politice se preocupă intens de acțiunea pe care o reformă chibzuită a învățămîntului ar putea-o exercita în sensul unificării. Echivalarea diplomelor ar permite continuarea studiilor de la o universitate la alta și ar putea crea — mai bine chiar decît una sau mai multe universități europene (principiu deja admis) — o viață de studii europene.

Nu ar însemna, practic, să se pună accentul, neapărat, pe un umanism modern, larg deschis asupra limbilor vii, cele ale Europei?

Unitățile solide: economia

Europa este de multă vreme cuprinsă în verigile unei economii unitare; în fiecare epocă, viața ei materială se desfășoară în jurul unor centre autoritare, privilegiate.

În ultimele secole ale Evului Mediu, totul confluează spre Veneția; totul pleacă de acolo. La începuturile epocii moderne, centrul de gravitație se situează un moment la Lisabona, apoi la Sevilla sau mai bine spus oscilează între acest din urmă oraș și Anvers, pînă în ultimul sfert al secolului al XVI-lea. După aceea, la începuturile secolului al XVII-lea se instaurază supraștațiile comerciale din Amsterdam, pînă în primii ani ai secolului al XVIII-lea, apoi cele din Londra care vor dura pînă în 1914, ba chiar pînă în 1939. Întotdeauna a existat o orchestră și un dirijor.

De fiecare dată aceste centre de gravitație sînt cu atît mai eficiente, în perioada avîntului lor, cu cît viața europeană nu se îndreaptă singură spre ele, ci aduce cu sine și viața puternică a lumii. Pentru Europa, în jurul războiului din 1914, Londra nu înseamnă doar marea piață a creditului, asigurările maritime și reasigurările, ci și grîul Americii, bumbacul din Egipt, cauciucul din

Malayezia, cositorul din Bangka și Billiton, aurul din Africa australă, lina din Australia, petrolul din America sau Orientul Apropiat...

● *Europa a format de foarte curînd un spațiu material coerent, penetrat de o economie monetară agilă, animat de o circulație activă de-a lungul mărilor care o înconjoară, a fluviilor care o traversează, apoi a căilor terestre pentru căruțe sau pentru animalele de povară care-i desăvîrșesc dotarea.*

Foarte curînd animalele de povară au învins marea barieră a Alpilor prin trecătorile Brenner (spre Veneția), Gothard, Simplon (spre Milano), Mont-Cenis. Limbajul curent desemnează sub numele ciudat de „mari trăsuri” convoaiele de catîri care animă traficul, de o parte și de alta a masivelor, și care au permis economiei italiene să iradieze spre nordul și nord-vestul european, aducîndu-și aici stofele de lux și produsele Levantului. La Lyon, în secolul al XVI-lea, transportul pe roți, navigația fluvială și „marile trăsuri” din Alpi se completează, spre marea prosperitate a comerțului și tîrgurilor orașului...

O dată cu drumurile de fier, începînd de la mijlocul secolului al XIX-lea, dispare definitiv anchiloza și inerția Europei continentale, unde se extinde treptat o civilizație materială cu schimburi rapide, cu releele supraîncărcate ale orașelor industriale și comerciale.

Despre această îndelungată istorie, să dăm două exemple, nu pentru a explica, ci pentru a sugera. Mai întîi acele *mude*, caravanele galerelor comerciale ale Veneției. În secolul al XV-lea, rețeaua lor se află mai ales în Mediterana, dar unele ajung pînă la Londra și Bruges, iar căi terestre animate, îndeosebi cele din Brenner, ajung la Veneția, unde negustorii germani posedă un mare magazin comun, Fondego dei Tedeschi, în apropierea podului Rialto.

Un alt exemplu, din secolul al XVI-lea, este cel al circuitelor de bani și scrisori de schimb care trec din loc în loc, începînd de la Sevilla. De fapt, întotdeauna, sau

aproape întotdeauna, sînt aceleași sume care trec din loc în loc în circuitul schimburilor și plăților.

Înțelegem, în aceste condiții, de ce aceleași ritmuri ciclice afectează, aproape în același moment, diferitele regiuni ale Europei. În secolul al XVI-lea, în Spania începe o creștere enormă a prețurilor ca o consecință a aflului brutal din America al unei mari cantități de metale în monezi. Această creștere se va repercuta în întreaga Europă occidentală și va ajunge pînă la Moscova, în centrul unei economii încă primitive.

● *Aceasta nu înseamnă că întreaga viață europeană evoluează în același ritm sau se aliniază aceluiași nivel. O linie ce ar începe fie la Lubeck, fie la Hamburg, pentru a ajunge apoi la Praga și Viena iar apoi la Adriatică desparte o Europă avansată din punct de vedere economic, în vest, de o Europă întârziată în est, ceea ce ne-a fost semnalat deja de realitatea situației țăranilor. Această deosebire nu este departe de a se șterge. Dar acest lucru nu se poate împlini deocamdată.*

Mai mult încă, în chiar interiorul Europei evolute există regiuni avansate, „poli de creștere“, care separă zone mai puțin evolute, unele înapoiate, „subdezvoltate“. Și astăzi încă, în aproape fiecare țară din Europa, unele regiuni rămîn înapoiate în raport cu ansamblul, cu atît mai mult cu cît noile creații sînt atrase firesc, de centrele cele mai vii.

În realitate nu poate exista niciodată o circulație, o economie comună, fără deosebiri de voltaj sau de nivel, fără regiuni care conduc și altele care sînt conduse. Dezvoltarea și subdezvoltarea rămîn în legătură, depind una de alta. Este ceea ce sugerează în rezumat istoria băncilor în Franța: din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, avîntul lor se datorează mobilizării tîrzii, în beneficiul unor organisme menite să crească — cum este *Crédit Lyonnais*, creat în 1863 — din economiile și capitalurile inactive, sau pe jumătate inactive, din unele regiuni și ținuturi franceze. Acestea din urmă vor suferi

în schimb șocul unei prime treziri și angrenări în viața generală.

● *Premisele Pieței Comune: legătura economică ce unește de multă vreme Europa, în pofida economiilor regionale sau naționale diversificate, poate fi oare organizată într-o unitate coerentă în care toate părțile să depindă de întreg?*

Este problema pe care o ridică seria de tentative lansate începînd cu sfîrșitul celui de-al doilea război mondial, dintre care Piața Comună este cea mai reușită, deși nu este singura și nici prima.

Totul s-a datorat fără îndoială situației dezastruoase a Europei după 1945; această prăbușire absolută era îngrijorătoare pentru echilibrul mondial. De unde aceste prime măsuri constructive: înființarea la Londra a Comitetului pentru Europa Unită (mai 1947), Planul Marshall (3 iulie 1947), conceput din motive diferite — unele politice, militare, altele economice, culturale, sociale. Europa — o anumită Europă — încearcă astfel să se edifice.

Pentru moment, intenționăm să ne limităm doar la problemele economice. Din acest punct de vedere, eșecul A.E.L.S.-ului, al Europei celor Șapte („naufragiații“, cum spune un ziarist), deschide calea și viitorul „Europei celor Șase“, ceea ce în limbajul curent este desemnat sub numele clar de Piața Comună și care pune în cauză toate comunitățile în Șase — C.E.C.O., creată în 1951; C.E.E., Euratomul, ambele rezultate ale Tratatului de la Roma din 25 martie 1957. Deocamdată este o soluție parțială, dar care, dacă Europa se creează cu adevărat, se va extinde în profunzime și la suprafață, prin cererile de asociere ale Turciei, Greciei, Danemarcei, Irlandei, Elveției, Austriei, Angliei.

Toate aceste cereri de aderare se află încă în stadiul incipient (aceste rînduri sînt scrise în februarie 1962). Piața Comună are deci o șansă evidentă să se mărească pentru a cuprinde întreg spațiul clasic al Europei

(dacă-i este interzis să ajungă „pînă la Urali“). Dintre aceste cereri cea mai importantă este a Angliei.

Prin intermediul Pieței Comune se pot deci studia șansele unei uniuni economice europene.

● *Formarea C.E.E., cu alte cuvinte a Pieței Comune, datează de la laborioasele negocieri ale Tratatului de la Roma (25 martie 1957), ale cărui multiple prevederi au fost aplicate de la 1 ianuarie 1958.*

Este vorba aici de o experiență de scurtă durată încă și asupra căreia trebuie să ne pronunțăm cu prudență.

Incontestabil, viguroasa dezvoltare a celor Șase în ultimii patru ani este în același timp rezultatul unei conjuncturi mondiale favorabile și a repercusiunilor, și ele favorabile, ale primelor măsuri de asociere. Deschiderea progresivă a fost un accelerator evident, după cum dovedește creșterea schimburilor între țările interesate.

Totuși, esențialul experienței privește viitorul. Programul progresiv al Tratatului de la Roma prevede o serie de etape. Se pune deci problema: primele realizări care au marcat un pas spre unitate sînt oare de bun augur pentru un viitor care, pe hîrtie, prevede o totală integrare economică?

Contrar previziunilor pesimiste, industriile celor Șase (inclusiv industriile franceze ce puteau fi dinainte considerate mai fragile decît industriile germane) s-au adaptat Pieței Comune. Pentru ele au urmat schimbări de structură, o tendință evidentă de concentrare care a favorizat întreprinderile mari, de exemplu, în Franța, Regia Renault, sau grupurile Péchiney, St-Gobain... A trebuit de asemenea să se procedeze la reconversiuni: de exemplu, în sectorul cărbunelui, unele mine puțin rentabile trebuie închise, aceste regroupări înscriindu-se pe linia unei evoluții necesare, dacă nu plăcute.

Cu siguranță, dacă industriile ar fi fost singurele prezente, acordurile și compromisurile nu ar fi ridicat probleme. În starea actuală a tehnicii, industria prezintă o plasticitate evidentă față de intervenții și planuri. Tot

aşa, problemele de credit nu ridică dificultăţi, fiind legate de soliditatea monedelor şi de sprijinirea lor reciprocă. Monedele europene au cunoscut o perioadă destul de lungă de stabilitate şi soliditate, în asemenea măsură că dolarul a încetat temporar să fie singura monedă *standard*, echivalentă în aur, pentru rezervele naţionale.

Aceasta ar fi partea roză, liniştitoare a Pieţei Comune. Dar există şi umbre — politice (despre care vom vorbi imediat) şi economice.

Umbrele economice privesc: a) limitele europene ale Pieţei Comune; b) limitele ei extraeuropene; c) problemele interne ridicate de dificultăţile adaptării agricole.

Europa celor Şase este evident incompletă. Spre vest există goluri importante. Spre est se ridică bariera „cortinei de fier“ în spatele căreia s-a dezvoltat de fapt o altă Piaţă Comună, C.A.E.R. Marea problemă este evident intrarea eventuală a Angliei, problemă ridicată în principiu încă din 1961, dar care întâmpină încă dificultăţi. Nu va fi simplu. Pentru a se alătura tinereţului Europei, Anglia ar trebui să-şi destindă puternic legăturile care o mai leagă de Commonwealth, să renunţe la regimul său economic *preferenţial* cu fostul ei Imperiu. Din punct de vedere economic, aceasta ridică probleme, îndeosebi cea a acordului ţărilor din Commonwealth; din punct de vedere psihologic, ar însemna într-un fel să fie întoarsă ultima pagină a celei mai glorioase întreprinderi imperiale cunoscute de istorie.

Există, nu mai puţin, *problema raporturilor Pieţei Comune cu restul lumii, îndeosebi cu Africa de la sud de Sahara.* Franţa însărcinându-se, pînă la noi ordine, cu Africa de Nord (în sensul restrîns, fără Egipt şi Libia); problema raporturilor cu *Commonwealth* în viitor; problema ridicată încă din 1962, a raporturilor cu piaţa *Statelor Unite*; o piaţă atlantică „colosală“ ar putea devora mica Piaţă Comună. S-ar putea spune: Europa — prima etapă; Atlanticul — a doua; Lumea — a treia, dar asta ar însemna să cedăm unei perspective prea optimiste. Aceste probleme au, de asemenea, o natură politică. Politica nu intervine aici pentru a le simplifica.

Problemele agricole interne, cu pondere economică de prim rang și cu o valoare capitală pentru viitorul Pieței Comune, sînt teribil de complicate.

O evoluție ireversibilă antrenează lumea țărănească a Europei, această lume admirabil de puternic înrădăcinată, dar a cărei productivitate, așa cum o indică cifrele, este destul de slabă.

Cei Șase numără 25 de milioane de țărani (inclusiv familiile) la 160 milioane de locuitori. M. Mansholt, fost ministru olandez al agriculturii, vicepreședinte al C.E.E., declara recent că în următorii ani 8 milioane din acești țărani vor trebui transferați în munci neagricole.

Modernizarea agriculturii presupune în realitate sporirea randamentului lucrătorilor, reducerea numărului lor în măsura în care această productivitate sporită pretinde o mecanizare avansată, în măsura, de asemenea, în care veniturile agricole, luate în mare, nu sînt chemate să crească în ritmul general al economiei europene.

Ceea ce sporește într-o economie în expansiune sînt, în mod necesar, produsele industriale și *serviciile*. În țările noastre dezvoltate, creșterea veniturilor nu mai antrenează o cerere proporțională de bunuri alimentare. Dacă venitul meu crește, îmi cumpăr un automobil, un aparat de radio, cărți, haine, fac o călătorie, merg la teatru, dar nu-mi sporesc consumul de pîine, de carne și, să sperăm cel puțin, de vin sau alcool.

Pe scurt, pentru ca veniturile agricole să crească în ritmul celorlalte sectoare ale țării, pînă în 1975 un țăran din trei trebuia să părăsească cîmpul care ar fi trebuit apoi să producă mai mult cu un număr mai mic de producători. Viteza anuală a degajării sectorului agricol ar trebui să fie de 4%, în vreme ce ea este în prezent de 2% în Marea Britanie, de 1,5% în Franța. În acest ritm, Marea Britanie ar avea nevoie de douăzeci și doi de ani iar Franța de douăzeci și șapte pentru a înfăptui conversiunea dorită. Și aceasta fără a lua în calcul unele surprize posibile: în Italia, unde se află cea mai mare masă țărănească (4 500 000), reducerile se fac de fapt pe seama muncitorilor agricoli șomeri;

structurile agricole rămîn aproape neschimbate în pofida mişcării înregistrate.

În aceste condiții, prețurile agricole europene nu sînt competitive pe piața internațională, unde excedentele americane și canadiene se vînd la prețuri foarte joase, mai scăzute chiar decît pe propriile piețe interne datorită subvențiilor guvernamentale. Prețurile ridicate ale agriculturilor europene nu sînt deci posibile decît datorită protecțiilor vamale care le izolează pe piața mondială.

Cealaltă problemă foarte gravă pentru Piața Comună constă în deosebirea foarte mare dintre producțiile și prețurile agricole pe țări.

Franța, țară excedentară, nu-și poate desface produsele (cereale mai ales) decît la prețul mondial, ceea ce obligă guvernul să le cumpere la prețul de pe piața internă și să le revîndă în pierdere în exterior. Astfel, în 1961 s-a vîndut grîu și orz francez Chinei comuniste, carne congelată Rusiei... Italia și Olanda se află în aceeași poziție excedentară ca și Franța în ce privește fructele și legumele și, respectiv, produsele lactate. Germania este, dimpotrivă, importatoare în numeroase sectoare agricole, dar ea cumpără din afara Pieței Comune și nu ține să renunțe la contrapartida de exporturi de care beneficiază.

Prețurile agricole sînt diferite de la o țară la alta, potrivit productivității și gradului de protecție pe care guvernele au dorit sau au fost nevoite să le acorde agriculturilor. Astfel prețul la cereale cel mai scăzut este cel al Franței, cel mai ridicat este cel al Germaniei, prețul la lapte cel mai scăzut este al Olandei etc. La ce nivel trebuie egalizate prețurile?

În sfîrșit, deoarece agriculturile vor trebui modernizate iar operațiunea va fi costisitoare, cine va suporta acest cost considerabil? Soluția adoptată la Bruxelles (14 ianuarie 1962) constă în atribuirea acestei sarcini comunității în ansamblu. Această soluție defavorizează Germania, țară industrială în primul rînd. Dar țările preponderent agricole — Franța, Italia, Olanda — au refuzat să treacă la a doua etapă industrială dacă

prima etapă a politicii agricole nu este cel puțin definită. Acordul a fost atât de greu de obținut (200 ore de discuții) încât la un moment dat la Bruxelles s-a crezut că însăși soarta Pieței Comune este pusă sub semnul întrebării. Ceea ce l-a făcut pe un ziarist să exclame micalit că „Europa care a înghițit cu plăcere oțelul, cărbunele și atomul refuză legumele și fructele“.

Acordul prevede termene: primele măsuri nu ar urma să fie aplicate decât în iulie 1962. Dar guvernele și sindicatele agricole știu că de acum înainte timpul le este măsurat pentru o adaptare ineluctabilă.

Circulația prevăzută a produselor agricole va fi liberă, cu plata taxelor compensatoare egale cu diferențele dintre nivelurile de preț. Principiul va necesita punerea la punct de instituții, de controale, de reguli. Este de prevăzut un întreg contencios. În același timp, trebuie stabilit la frontierele comune ale celor Șase un sistem vamal unic, calculat în baza mediei tarifelor proprii fiecărui membru al asociației, în caz contrar echilibrul intern fiind perturbat de disonanțele vamale...

Astfel se desăvârșește o unitate vamală, un *Zollverein*, garantată de o economie comună. Se vor opri lucrurile la acest stadiu? Nu. Se pune problema unei unități politice.

Unitățile aleatorii: politica

În problema unității cultura spune da, economia spune aproape da, în schimb politica este reticentă. Ea are motive, bune, mai puțin bune, false de asemenea, și care răspund unor preocupări fie desuete (din secolul al XIX-lea), fie foarte actuale, ba chiar de-a dreptul „prospective“.

Adevărul este că Europa întreagă se află de multă vreme prinsă în același joc politic, din care nici un stat nu a ieșit vreodată fără riscul de a se pierde. Dar acest joc nu tinde spre unificarea politică: dimpotrivă, el o divizează în grupuri ale căror componente au variat

adeseori, regula dominantă fiind de a împiedica ca o hegemonie să-și impună legea întregii familii de state.

Desigur, nu din respect virtuos față de libertatea altuia: fiecare stat acționează de fapt cu egoism, numai pentru el. Numai dacă acționează prea bine se va trezi într-o zi cu celelalte state aliate împotriva lui.

Acesta a fost în mare principiul „echilibrului european“. Europa anului 1962 a renunțat oare cu adevărat la acest joc secular?

● *Secolul al XIX-lea, care l-a practicat fără încetare, nu a inventat nici „echilibrul european“, nici „concertul european“, nici „balance of power“.*

În realitate, acest sistem dezagreabil durează de secole. Nu l-au creat calculele savante ale ambasadurilor, nici chiar cele ale stăpînitorilor lor, ci mai degrabă invers, jocul unui echilibru spontan, semiconștient este cel care s-a impus oamenilor politici.

Regula se dovedește a fi mereu aceeași. Dacă un stat pare a fi prea puternic, chiar fără să fie în realitate (cum a fost Franța în vremea lui Francisc I, în 1519—1522), vecinii lui se îndreaptă spre celălalt platan al balanței pentru a face contrapondere și a-l obliga la mai multă înțelepciune și măsură. Înfrîngerea de la Pavia (1525), captivitatea regelui Franței dovedesc că a fost o greșală: omul prea puternic era Carol Quintul. Orientarea tinde atunci spre celălalt taler, invitați fiind chiar și turcii la acest joc al contraponderilor.

Puterea crescîndă a statelor va face tot mai periculoase aceste calcule aleatorii. Anglia singură va putea practica, nepedepsită, de pe insula ei, acel *balance of power*: plasată în afara acestui continuu joc de basculă, ea se mulțumește să-l întrețină cu banii și trupele ei, mai ales însă cu bani. Multă vreme ea a jucat împotriva Franței, aliindu-se automat cu adversarii acesteia, dar cînd Germania (după ce a învins Franța în 1871 pentru că Anglia, și în spatele ei Europa — de altfel divizată, nu a opriț-o) devine mult prea puternică, mai ales după

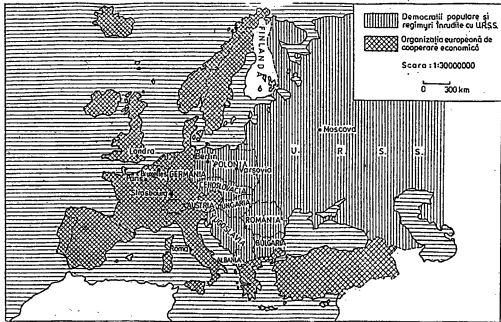
1890 în urma *avîntului său economic și a creșterii demografice*, atunci intervine Antanta Cordială, apoi Alianța franco-rusă. Situată în mijlocul adversarilor săi, Germania este prea puternică pentru a nu turba de furie că este astfel dirijată, dar totuși nu destul de puternică pentru a-i convinge pe ceilalți de superioritatea ei inevitabilă. Se va declanșa războiul.

Lumea actuală este și ea prinsă în magia unui „echilibru“ care, de la Europa, s-a extins la întreaga planetă, Lumea s-a împărțit în două tabere, „Estul“ și „Vestul“, între care neutrii încearcă o a treia cale, care nu este cea bună decît dacă forța ar fi de partea ei. Un sistem vechi, cu siguranță, un angrenaj în care trupul lumii ar putea fi prins în întregime, ca de atîtea ori trupul Europei.

● *Eșecul unităților violente: singura lecție a acestei istorii monotone este că violența nu a fost niciodată suficientă pentru ca cineva să ocupe în întregime casa europeană.*

Fără a ne întoarce pînă la Carol cel Mare, să ne oprim o clipă la *Carol Quintul* (1500–1558), cel mai puțin detestabil, cel mai simpatic poate din acești candidați nefericiți la hegemonie. El visează să cucerească Creștinătatea și, sub autoritatea lui, s-o apere împotriva Necredinciosului musulman și a Reformei. „Idea imperială“ este alimentată la Carol Quintul de vechile surse ale cruciadei spaniole.

Nimic nu i-a lipsit împăratului, nici trupele, nici șefii admirabili, nici devoțiunile pasionate; a avut sprijinul marilor bancheri ca familia Fugger; a avut o diplomatie fără pereche, controlul mării și, pentru a sfîrși, „comorile“ Americii: sub domnia lui, Spania devine castelul de apă care repartizează producția de aur și argint a minelor americane, în funcție de balanțele comerciale, dar și în funcție de urgențele politice. A eșuat el în fața Franței, așa cum s-a susținut? Da și nu. Da, pentru că nici unul din succesele sale nu i-a permis să înfrîngă această Franță enormă (la viteza, sau mai degrabă la

17. Cele două Europe.

încetineala comunicațiilor de atunci) și care este plasată în „inima“ statelor lui. Semnează cu ea, în 1529, o pace de compromis. Mai târziu, eșuează împotriva Germaniei protestante (1546, 1552—1555), își uzează forțele împotriva Islamului turc: Islamul amenință Viena și hărțuiește coastele Spaniei pînă la Gibraltar și mai departe.

De fapt, unanimitatea europeană este cea care l-a înfrînt pe Carol Quintul, prin toate mijloacele, inclusiv alianța — pe atunci scandaloaasă, orice s-ar spune — cu sultanul.

Ludovic al XIV-lea nu s-a impus Europei decît în cursul slabilor ani economici din secolul al XVII-lea. A avut loc atunci un fel de repliere asupra forțelor tradiționale, repliere de care profită Franța țărănească și puțin capitalistă pe care regimul său dur (pînă la moartea lui Colbert, în 1683) o menține disciplinată. Cînd economia lumii se reanimă, începînd din 1680 poate, partida se joacă cu iuțea: încă în 1672, inundațiile din Olanda interziseseră armatei franceze accesul la Amsterdam; în 1688, Wilhelm de Orania este, într-un fel, stăpînul Angliei; în 1692, flota lui Tourville este practic scoasă din joc în lupta de la Hougue. În vastul război pentru succesiunea Spaniei, Franța nu poate face față tuturor dușmanilor săi, nici să pună mîna pe Peninsula Iberică și, prin ea, pe bogățiile Americii spaniole.

Aventura lui Napoleon nu intră oare în aceeași schemă? Atîtea victorii pe de o parte, dar, pe de alta, ireparabila înfrîngere de la Trafalgar (1805)! În vreme ce cucerirea franceză este prizonieră pe vasta întindere a Europei, Anglia se poate desfășura pe imensitatea apelor. Vor fi suficiente 100 sau 150 de bărci pentru a interzice traversarea aceluia Pas-de-Calais care se credea că poate fi trecut în 1805, și chiar a Strîmtorii Mesina: în vreme ce Neapole se afla în mîinile francezilor sau ale lui Murat, Sicilia a rămas refugiul Bourbonilor.

În aceeași schemă intră Germania hitleristă, care a reunit împotriva ei o coaliție pe măsura amenințării sale: de fapt, cea mai mare parte a lumii.

● *Piață Comună și unitate politică: se poate realiza astăzi unitatea politică a Europei nu prin violență, ci prin voința comună a partenerilor? Programul se conturează, el stârnește un entuziasm evident; dar ridică și dificultăți serioase.*

Am semnalat deja câteva din aceste dificultăți: îndeosebi faptul că este în joc doar Europa occidentală (Europa a trebuit să fie constituită „din ceea ce mai rămăsese”); apoi că unificarea ei ridică probleme extraeuropene, în măsura în care ea afectează, pe planul economiei și al politicii, echilibrul lumii. Un bancher declară (14 noiembrie 1958): „În unele părți ale lumii există temerea că Uniunea Europeană, datorită coeziunii sale, să nu adopte o politică discriminatorie față de țările terțe”, adică să nu procedeze la opțiuni: cum ar fi preferința ei pentru produsele tropicale din Africa subsahariană în detrimentul celor din America Latină...

Dar primele dificultăți sînt interne, instituționale, desigur nu din acelea care pot fi ușor rezolvate printr-un tratat sau un compromis.

Este oare posibil ca guvernele „Europei Națiunilor”, potrivit expresiei generalului de Gaulle, să facă concesii, să-și sacrifice o parte din drepturile lor suverane?

La 8 august 1950, André Philip declara deja în Consiliul Europei: „De un an, adunarea noastră a acceptat toate compromisurile pentru a evita dezacorduri. Rezultatul? Nu s-a făcut nimic. Lumea se va dezinteresa de noi dacă mâine nu vom dovedi că am venit aici pentru a crea cu adevărat Europa.” La 17 august, același om politic amenință că „va merge să facă Europa în altă parte”.

Peste unsprezece ani, la 10 ianuarie 1962, la Bruxelles, ministrul de externe belgian, Paul-Henri Spaak, declară în ajunul acordului agricol care va fi încheiat la 14 ianuarie (dar el nu știe încă): „Totul mă face să cred că nu poate exista o Europă unită și eficace fără supranaționalitate. Europa patriilor este o noțiune săracă și insuficientă... Cît voi trăi voi combate regula unanimității și a dreptului de veto. Am trăit experiența

O.N.U. în urmă cu câteva săptămîni, și cea a veto-ului opus de sovietici. Am trăit mai recent o experiență analoagă la N.A.T.O.; poziția unui singur membru a împiedicat N.A.T.O. să ia o atitudine fermă și constructivă în problema germană și în chestiunea Berlinului. Ceea ce se întîmplă în prezent la Palatul Congreselor în problemele agricole nu este de natură să-mi schimbe părerea. Caut în van să descopăr spiritul comunitar în aceste dezbateri. Fiecare apără interesele agricultorilor săi... Dacă nu ar exista blestemata regulă a unanimității negocierile Consiliului celor Șase ar merge mult mai repede... Ni se oferă o Europă a națiunilor în domeniul politicii externe. Ce altceva înseamnă decît a crea haos? De exemplu, cinci țări s-ar putea înțelege în chestiunea Chinei comuniste și a șasea să blocheze toate deciziile... Mă întreb deci dacă este bine să se renunțe la spiritul de supranaționalitate în acest domeniu.“

Toate aceste argumente sînt bune. Dar într-o adunare *foarte divizată* regula majorității nu este în mod necesar un panaceu pentru a rezolva problemele. Se poate forma o majoritate prin negocieri, prin compromisuri între grupuri, ceea ce în asemenea ocazii se numesc „conversații pe culoare“, care nu reprezintă însă în mod necesar o politică mai coerentă, sau mai dezinteresată decît negocierile amenințate de veto. Problema esențială rămîne a ști pînă la ce punct tendințele politice ale actualelor state din Europa sînt susceptibile să ajungă la unison, cel puțin în cîteva aspecte esențiale, profunde. Altfel, periculoasele aventuri ale „echilibrului european“ se vor regăsi în interiorul noii case!

Unitatea preconizată trebuie să fie pusă sub semnul libertății deciziilor — spun și repetă partizanii ei.

Un om de afaceri german (1958) nu dorește nici o preponderență — nici o Europă napoleoniană, nici o Europă hitleristă. „O unitate bazată astfel pe forță nu poate decît să provoace o explozie de îndată ce strînsoarea națiunii dominatoare se relaxează. Astăzi, în treacăt fie spus, avem în față un model identic: statele grupate în Pactul de la Varșovia în jurul puterii *ruse* (sic) sînt conduse, economic cît și politic, din punctul de vedere al

interesului *rus* economic cît și politic, din punctul de vedere al interesului rus (sic).“

Acest citat, între sute de altele asemenea, limpezește problema. Pentru mulți este vorba de a grupa Europa, sau „ceea ce a mai rămas“, împotriva pericolului sovietic. Este evidentă politica americană a „scutului“ împotriva U.R.S.S. În cursul dezbaterii planului Schumann (C.E.C.O.), la 15 decembrie 1951, președintele consiliului francez, Paul Reynaud, este categoric: „Să ne amintim că abandonarea politicii Pentagonului de a apăra Europa pe linia Pirineilor se datorează generalului Eisenhower, care nu a încetat să repete că țările europene, cu Franța în frunte, doresc Europa. Trageți singuri concluziile care rezultă din respingerea planului.“

În fața acestui calcul evident politic, și chiar militar, se poate imagina un altul, mai rezonabil, fiind mai realist. Iată cum senatorul André Armengaud, membru al Adunării parlamentare europene, situează problema într-o remarcabilă conferință ținută în februarie 1960: Europa, consideră el, este prinsă între avîntul unei economii socialiste, născută în octombrie 1917 la „Petrograd“ și „despre care toți economiștii clasici afirmaseră că nu are viitor“, și imensa eliberare, la scară mondială, a popoarelor colonizate de Europa. Apare pentru Europa obligația de a se organiza și ea în mod revoluționar, nu doar sub impulsul profitului capitalist care creează regimuri ale căror avantaje sînt „rezervate unor minorități“, ci în funcție de utilizarea optimă a mîinii de lucru. Deci o întoarcere de 180 de grade.

Are oare șanse să fie ascultată această abordare rațională a problemelor, nu în raport cu profitul în sine, ci cu avantajul pentru om, care transferă competiția dintre Vest și Est spre găsirea celei mai bune soluții la problemele umane ale societății secolului al XX-lea?

Nu este oare vorba de a ști dacă unitatea europeană va fi realizată, dacă ea este viabilă, și dacă ea va fi acceptată de cele două blocuri care își împart supremația lumii. Și unul și altul se pot îngrijora fie de pretențiile economice, fie de orientarea politică eventuală a Uniunii. Va da ea naștere unei Europe pașnice, cu o

Germanie prosperă și astfel resemnată cu modificările aduse fostelor ei frontiere; sau unei Europe agresive? Unei Europe care va accepta să-și folosească ponderea pentru soluționarea subdezvoltării mondiale (de care depinde viața tuturor în lumea de astăzi, cu destine indisolubil legate), sau care, incapabilă să se plaseze dintr-odată în viitor, va crede că se află încă pe vremea calculelor înguste ale națiunilor, „națiunea Europa“ preluând în aceste calcule ștabela unor ambiții desuete? Pe scurt, unei Europe inventive, factor de pacificare, sau unei Europe învechite, factor de tensiuni de care sîntem prea sătui?

● *Aceasta înseamnă a pune întrebarea fundamentală: ce mai poate face pentru lumea de mîine civilizația europeană?*

Trebuie oare spus că aceasta pare a fi una din cele mai minore preocupări ale constructorilor Europei? Discuțiile lor prudente despre vămi, nivelul prețurilor și producției, ca și cele mai generoase din concesiile lor reciproce, nu atestă decît spiritul de calcul. Ele nu par vreodată să se îndepărteze de nivelul pur tehnic, foarte tehnic, de specialiști obsedați de speculațiile remarcabile asupra economiei dirijate și a *planning*-ului. Și nimeni nu va contesta că ele nu sînt indispensabile.

Dar a da oamenilor, ca singură hrană, aceste suplimente înțelepte care fac o figură atît de tristă alături de entuziasmele, de patimile nu lipsite de rațiune care au răsculat Europa de odinioară sau de ieri — înseamnă să-i judeci greșit. Se poate construi o conștiință europeană colectivă doar pe cifre? Nu s-ar putea ca, dimpotrivă, ea să le scape, să le depășească în mod imprevizibil?

Este îngrijorător să constatăm că Europa, ideal cultural ce trebuie promovată, se află pe ultimul loc pe lista programelor în lucru. Nu există nici o preocupare în ce privește mistică, sau ideologia, sau apele înșelător domolite ale Revoluției sau socialismului, sau apele vii ale credinței religioase. Or, Europa nu va exista dacă nu

se va sprijini pe aceste vechi forțe care au făcut-o, care muncesc încă profund, într-un cuvânt dacă vor fi neglijate toate umanismele ei vii.

Ea nu are de ales: ori se va sprijini pe ele, ori fatalmente, într-o zi sau alta, ele o vor răsturna și covârși. Europa popoarelor, — un program frumos, dar care rămîne a fi formulat.

Partea a doua

AMERICA

CEALALTĂ LUME NOUĂ: AMERICA LATINĂ

America oferă două mari ansambluri culturale. „America“, fără nimic altceva, adică Statele Unite (cărora trebuie să le adăugăm Canada, antrenată pe urmele lor): este Lumea Nouă prin excelență, cea a minunatelor realizări, cea a „vieții viitorului“. Cealaltă Americă, cea mai vastă cealaltă jumătate de continent, pare să se acomodeze cu epitetul recent de „latină“ care i-a fost atribuit (către 1865, și nu fără gânduri ascunse atunci) de către Franța, și apoi de către Europa. Este o Americă unică și multiplă, foarte colorată, dramatică, dezbinată, divizată contra ei însăși.

Dacă începem cu ea, o facem pentru a evita comparația imediată nu pentru a o zdrobi dinainte sub greutatea firească a imenselor programe ale Americii de Nord, ci pentru a o privi mai îndeaproape, așa cum merită să fie observată: în umanismul ei de înaltă calitate, în problemele ei particulare, în progresele ei evidente. Ea a fost, nu de mult, foarte avansată față de cealaltă, ea a fost prima Americă bogată și, din această cauză, rîvnită. Ieri. Apoi șansa s-a schimbat. Soarta actuală a Americii Latine este departe de a fi foarte fericită: ea este prea încărcată de umbre. Pentru ea încă nu s-a luminat cu adevărat de ziuă.

Spațiu, natură și societate: mărturia unei literaturi

Mai mult decît oricare altă regiune din lume, America Latină nu încetează să se schimbe, și încă repede:

imaginile de ieri riscă, mâine, să nu mai valoareze nimic, sau să pară false.

Dacă nu o putem vedea cu ochii ei, trebuie să-i citim cel puțin admirabila literatură, directă, puțin sofisticată, naiv și deschis angajată: ea oferă mii de călătorii în spirit, iar mărturia ei este de o claritate care depășește tot ceea ce ne pot oferi reportajele, studiile sociologice, economice, geografice și istorice (acestea din urmă totuși, adesea excelente).

Ea dezvăluie, de asemenea, ceea ce nu are preț, parfumul unor țări și al unor societăți încă retrase, adesea secrete, în pofida jovialității și sincerității cu care te întâmpină.

● *America Latină este un spațiu imens. Populația ei răzleață se pierde încă într-un veșmînt peste măsură de larg. Spațiul este prea mare, această imensitate îi amețește pe oameni.*

De cînd avionul a șters, a umanizat, a disimulat aceste dimensiuni colosale, călătorul străin riscă din ce în ce mai mult să piardă din vedere această coordonată de bază.

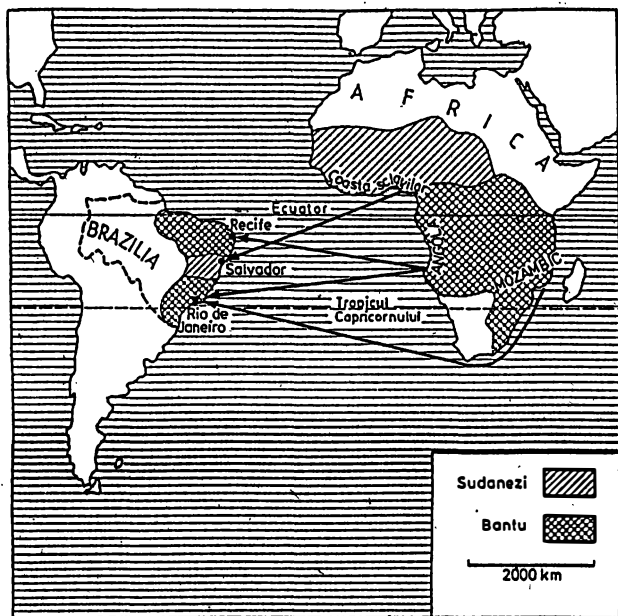
Ieri deja nu-ți trebuiau mai mult de șase ore pentru a traversa bazinul amazonian, adică a-l survola, căci bazinul amazonian nu se traversează decît cu cele mai mari dificultăți (*isto é matto*, asta este pădurea, cum zice brazilianul). Traversarea Anzilor, între Argentina și Chile, se făcea cu bimotoare, iar aceste avioane ușoare se angajau chiar și în valea Cumbra, zburînd cu puțin deasupra trenulețului cu cremalieră, împinse de vînt cînd într-o parte cînd în alta a largii văi, dar *între* munți, sub ei de fapt. Astăzi, cvadrimotoarele trec în fiecare zi pe deasupra obstacolului. Anzii nu se mai află decît la o distanță de un sfert de oră, zece minute, de ghețarii care strălucesc în soare, înainte de a plonja spre cîmpia argentiniană goală, sau spre coasta chiliană. Și mai ales aviația s-a generalizat: zumzetul ei vesel este acum același, pretutindeni în America Latină.

Dar de fapt numai călătorii privilegiați cunosc aceste salturi prodigioase, aceste excursii de lux care te iau de la Mexico, unde Nortes (vînturile din Nord) înghețaseră

18. America spaniolă și America portugheză.

în ajun plantele verzi ale grădinilor, pentru ca în numai câteva minute, să te ducă în căldurile din Yucatan, de la Veracruz sau să te deponă în apropierea apelor paradisiace și florilor coastei Pacificului, la Acapulco. De asemenea, numai mărfurile prețioase sau rentabile sînt

19. Originea negrilor din America.

transportate pe calea aerului: fructele de mare din Chile, pe care avionul le duce la Buenos Aires, animale vii sau carne de calitate, pe care, pornind din Mendoza, le transportă peste Cordilieri, spre Santiago sau spre minerii din nordul deșertic al statului Chile.

Această aritmetică nouă a distanțelor rămîne deci o excepție, în pofida aparențelor. Pe aeroporturile din Rio de Janeiro, în fiecare minut decolează sau aterizează un avion. Dar călătorii transportați nu reprezintă decît o mică parte a populației, burghezia ei dacă vreți. Iar avionul, în America Latină, nu joacă rolul acelor *transporturi populare* (trenuri, autobuze, mașini particulare) pe care îl au în Europa rețelele ei dense de circulație.

America Latină trăiește încă, ea a trăit, s-a format, într-un spațiu măsurat cu pasul de oameni și animale. Nu spunem cu viteza căilor ferate: acestea sînt rare; sau a

căilor rutiere — acestea, uneori superbe (*careteras* din Mexic) sînt puțin numeroase, în curs de construcție sau de permanentă refacere. America Latină poartă încă marca acestor multiple încetinelii.

Tocmai avînd în vedere această constrîngere a distanței trebuie mers călare sau pe jos în imaginație, alături de *Martin Fiero*, acel *gaucho* al epocii eroice pe care l-a inventat în 1872 José Hernández, sau alături de *Segundo Sombra*, ultimul *gaucho* liber și rătăcitor prin pampasul argentinian, pe care l-a creat (1939) geniul lui Ricardo Güiraldes; trebuie văzută *brusa* din nord-estul brazilian, în „cadrilaterul“ secetei și foamei, *Os Sertões*, de Euclides de Cunha (1902); sau citite cele mai frumoase povești despre întinderea nemărginită a Argentinei interioare, populată încă de indieni, scrise, zi de zi, pentru ziarul *La Tribuna* din Buenos Aires în 1870 de Lucio Mansilla (*Una excursion a los Indios Ranqueles*) sau, și mai bine, pe cele despre Patagonia, pe atunci complet nepopulată, a englezului naturalizat argentinian, Enrique Hudson (1841—1922).

Iată, în toată frumusețea lor, și călătoriile germanului Alexandre von Humboldt (1769—1859); cele ale francezului Auguste de Saint-Hilaire (1799—1835), și unul și celălalt străini, dar atît de îndrăgostiți de țările pe care le-au descris încît literatura sud-americană și le-a însușit imediat.

Una dintre imaginile cele mai vii ale acestor călătorii clasice este, fără îndoială, cea a convoiului de catîri, cu drumurile lor fixe, cu orarul aproape la fel, și cu „haltele“ lor, acele *ranchos* unde animale, mărfuri și oameni făceau popas, seara, pentru a-și relua drumul a doua zi. Acele caravane de catîri, primele transporturi, primele căi ferate, s-a spus... Au fost primele mijloace pentru stăpînirea spațiului, sălbatic și proliferant încă și astăzi. Căci, sub ochii noștri, dacă omul nu prinde rădăcini ca în Occident, dacă își părăsește pămîntul cu prea multă ușurință, o face pentru că ceva mai încolo spațiul prisosește. Și astăzi încă, fluvii de convoaie continuă să străbată inima continentului, ca în secolele al XVI-lea sau al XVII-lea, pentru a ajunge, la capătul cursei, în tîrgurile tradiționale de animale din interiorul statului Bahia. Este o formă primitivă, puțin

costisitoare de exploatare, un capitalism ieftin atîta vreme cît spațiul este *gratuit* sau aproape gratuit.

Nimic mai firesc ca oamenii, pierduți, înecați în spațiu, ca orașele, mai ales ele, situate la distanțe de luni și luni de zile de metropolele europene sau de capitalele coloniale, ca provinciile, unele mai mari decît Italia sau decît Franța, să guverneze aproape așa cum vor, ieri mai ales, în lipsă de altceva mai bun și pentru că, în primul rînd, trebuie să trăiască. În cele două Americi, „democrația americană“, cu autoguvernarea ei, este în parte rodul spațiului. Acest spațiu care amortizează totul, care conservă de asemenea totul, cel puțin atît timp cît nu este învins.

● *Să-i smulgi pe țărani naturii barbare — iată care era marele vis de ieri. Natura sud-americană a creat, ea creează încă oameni admirabili, săraci, care muncesc din greu: gaucho din pampa, caboclo brazilian, țăranul mexican — peon. Ultimul gata să se revolte cu condiția să aibă un șef adevărat, ca admirabilul Emiliano Zapata, care a condus campania din Mexic din 1911 pînă în 1919.*

Or, problema nu este oare de a-i scoate din sărăcia care reprezintă elementul esențial al „barbariei“ lor? Toți intelectualii fervenți ai secolelor al XIX-lea și chiar al XX-lea au visat acest lucru. Nu de a-i învăța pe acești oameni (chiar dacă este necesar) cum să îmblinzească caii sălbatici, ci de a-i învăța să trăiască, să se îngrijească, să citească. Sarcină urgentă, departe de a fi îndeplinită: prezentul cunoaște încă acele cruciade denumite alfabetizare, duse în comun, cu pasiune, de institutori, medici și igienisti care merg în grup.

Acești țărani, acești eroi barbari își au în mod firesc locul într-o serie de romane ale secolelor al XIX-lea și al XX-lea, romane din trecut care ni-i înfățișează în conflict cu civilizația, într-un adevărat duel de dragoste. Această sentimentalitate simbolică face adesea din ele romane în roz care, cu toate acestea, nu sînt mai puțin o mărturie: un ușor efort și ar fi romane negre.

Martin Fiero (1872) în pampasul argentinian este un necioplit, dar este creștin și iată-l scos din viața sa aspră de o primă tandrețe care se adaugă la tandrețea poeziei — căci el cîntă și face versuri —, care se adaugă de asemenea la *pundonor*, punctul său de onoare. Este adevărat că acest punct de onoare este adesea lovitura de cuțit pe care o dă la *pulperia*, acel cabaret fortificat de altădată unde, în plin cîmp, crîșmarul vindea alcool... Cu *Doña Barbara*, Romulo Galegos (un președinte progresist al Venezuelei, înlăturat prin lovitura de stat din 1948) aduce în scenă o femeie. Numele femeii este astfel ales încît nimeni să nu aibă nici o îndoială: frumoasă, fermecătoare, sălbatică, de asemenea canalic și fără scrupule, ea are calitățile și defectele care îi permit să obțină fără rușine ceea ce dorește. Dar fiți liniștiți, ea nu va reuși totuși, împotriva aceluia naiv, tandru și simpatic „doctor în drept“ pe care întîmplarea unei moșteniri îl aduce spre *llanos*, în inima vieții pastorale, la capătul fluviilor pe care trebuie să urce cu bacuri care circulă cu o încetineală ce te duce la disperare, și îți oferă prilejul cel puțin pentru a trage asupra caimanilor dormitînd. Iar doctorul nostru trage ca Buffalo Bill... *La Negra Angustias*, care i-a adus autorului său, Francisco Rojas Gonzales, premiul național al literaturii mexicane (1944), este și ea frumoasă, naivă și — trebuie să acceptăm acest lucru, altminteri romanul nu există —, în același timp un șef de bandă crud, nemilos. Faptul că această tigroaică inocentă se trezește brusc într-o bună dimineață în fața unui modest institutor care o învață să citească — iată miracolul. Angustias se căsătorește cu civilizația și cu institutorul său.

Nu toate romanele de această inspirație au această culoare sentimentală: *Voragine* (1925) al columbianului Jose E. Rivera este epopeea tristă a eroilor pe care Amazonia îi va devora. Dar, roz sau negru, *natura* este cea care le domină, natura care sălbăticește omul și pe care este suficient să o îmblînzești pentru a o civiliza sau a-l elibera pe om, în același timp. Dacă este să dăm crezare lui Benjamin Subercaseaux, nefericirea statului

Chile nu este decît „geografia lui nebună“ (*Una geografía loca*, 1940).

Această literatură, această viziune aparține trecutului. Ele sînt șterse astăzi puțin cîte puțin și uneori cu regret de orizontul viu.

● *Începe să existe o literatură socială și țărănească combativă: astăzi, nefericitul izolat de lume de către natură, spațiu sau, pur și simplu, numai prin sărăcia sa rămîne întotdeauna eroul literar prin excelență, dar el populează o literatură nouă, de luptă, violentă, directă, plină de culoare și care îl prezintă de data aceasta în primul rînd ca victimă a societății, a civilizației înseși, cu alte cuvinte tot atît de indiferentă la nenoririle vieții sale ca și însăși natura sălbatică.*

Această literatură marchează o cotitură, o eră nouă: categoric revoluționară, ea este mărturia unei conștientizări sporite a problemelor proprii sud-americe și a unei încrederi mai mici în binefacerile care se pot aștepta de la „civilizație“. De aici și realismul sumbru și disperarea ei.

Romanul lui Mariano Azuela (1873—1952) *Los de abajo* (Cei de jos) (1942) nu este decît un strigăt lung. El ne aruncă în această revoluție multiplă și anonimă pe care a făcut-o, fără să o desăvîrșească, Mexicul modern, cel puțin din 1910 încoace, și care l-a costat poate un milion de morți. Istoria acestui pumn de soldați revoluționari care merg la moarte (și pe care autorul i-a văzut murind, căci era el însuși medic al unui grup de revoluționari) este istoria dezamăgitoare a unor nenorociți dezarmați în fața implacabilei societăți, cu bogății ei prea bogăți, feroci, cu săracii ei prea săraci, prea numeroși și prea naivi.

Romanele-fluviu ale foarte marelui scriitor Jorge Amado, care se referă toate la nord-estul brazilian, ținut al foamei, al emigrației, al mizeriei permanente, sînt de o frumusețe, de o violență de neuitat. Indiferent de caracterul lor *angajat*, de tonul lor de pledoarie, ele sînt o mărturie extraordinară, veridică, despre o țărănime

incredibil de primitivă și despre dramele foamei, într-o zonă semifeudală în care omul, în ce-l privește, nu are nici măcar gustul pământului.

Pretutindeni vom găsi, indiferent de lecturi, aceeași mărturie care doare. Cu scriitorul George Icaza iată-ne în Ecuador. Pe hartă, o țară foarte mică (de fapt, cu cei 450 000 de km ai ei este mai mare decât Italia, iar cu câțiva ani în urmă se oferea să primească un milion de emigranți pe care i-ar fi absorbit cu ușurință neavând decât două milioane de locuitori). Alfonso Pereira (eroul din *Huasipungo*, 1934, tradusă în franceză în 1946) ajunge cu familia la domeniul său din munți, departe de Quito, pe un drum prost de catîri. Evident, nu putea aștepta în oraș nașterea ilegitimă a copilului fiicei sale, destul de proastă pentru a-i fi cedat unui indian. În munți, această naștere nedorită va rămîne necunoscută. Stranie călătorie. Ajunși la marginea mlaștinilor, catîrii se împotmolesc. Toată lumea se dă jos: atunci, „cei trei indieni, după ce și-au șters cu dosul mîneii fețele ude de ceață, se pregătesc să ia în spate povara stăpînilor lor; își scot ponchourile, își suflecă pînă sus cracii pantalonilor din pînză proastă, își scot pălăriile de lînă, își înfășoară ponchoul în jurul gîtului ca un fular de bandit și se expun șfichiuiturilor frigului care pătrunde prin găurile și rupturile hainelor... Își oferă umerii pentru ca familia (tată, mamă și fiică) să poată trece de pe spatele catîrilor pe spatele oamenilor“. Și trupa se afundă în noroiul înghețat...

Literatură forțată, întotdeauna emoționantă. Poate că tocmai datorită durei realități sociale se oprește la ceea ce este în esență o violentă problemă agrară și se complăce astfel să vadă numai mizeria satului. Cea a muncitorilor în foburgurile industriale sau în îndepărtatele regiuni miniere îi scapă. Ea nu a trăit-o încă. Una din rarele și emoționantele mărturii publicate în legătură cu mizeria citadină (în afară de studiile de sociologie care nu au o valoare decât pentru mici grupuri de specialiști) este cea a unei semianalfabete, o negresă braziliancă, Carolina Maria de Jésus care, trăind într-o periferie a orașului S o Paulo, ținea un jurnal zilnic. Nu este vorba de o operă literară, și mai puțin încă de un

studiu sociologic, ci de un document în stare pură (tradus în franceză, *Le Dépotoir*, 1962, Stock).

Cu aceste cîteva rare excepții, mizeria țărănească este cea care a invadat o întreagă literatură, o mizerie care pare ruptă de orice speranță, oricare ar fi ea, care pare să nu invite, ca unic remediu, decît la revoltă, violență, revoluție. Este neîndoielnic că de aceea, printre alte motive, Revoluția cubaneză a lui Fidel Castro, atît de profund țărănească, a avut și are în întreaga Americă Latină un asemenea răsunset. Orice s-ar întîmpla, ea semnalează un moment istoric. Cel puțin necesitatea absolută, de care sînt conștienți toți intelectualii Americii Latine, indiferent de opiniile lor personale, a unei analize serioase a problemelor politice și sociale și a soluțiilor pe care le reclamă.

În fața problemei raselor: cvasi-fraternitatea

America Latină a știut totuși să rezolve sau cel puțin (și indiferent care sînt reticențele, rămîinerile în urmă sau restricțiile mentale) este pe cale să rezolve una din cele mai grave dificultăți ale ei: problema raselor.

Principala deosebire, dar nu singura, dintre America de Nord și cea de Sud este fără îndoială liberalismul spontan, adesea afirmat, pe care aceasta îl manifestă, și din ce în ce mai mult, față de prejudecățile etnice. Nu totul este perfect, fără îndoială, în acest domeniu al culorilor pielii. Dar în care parte a lumii s-a procedat mai bine, sau tot atît de bine? Există deja aici un succes imens.

Cu toate acestea, istoria nu l-a pregătit, pentru că ea a plasat aici, alături, cele trei mari rase ale lumii — galbenă (indienii greșit numiți „roșii“), neagră, albă —, toate trei viguroase și nici una nefiind dispusă să cedeze în fața celorlalte două.

Aceste probleme etnice nu s-ar fi pus evident dacă America precolumbiană ar fi rămas aici singură, cu civilizațiile ei coerente: aztecă (plus maya), cu alte cuvinte, în mare, mexicană; andină, acea serie de civilizații strălucite ale zonelor muntoase pe care le reunise,

aproape sub autoritatea lui pseudo-„socialistă“, Imperiul incașilor, fără a vorbi de imensele zone ale culturilor primitive, cărora le aparținea restul Lumii Noi.

De asemenea, nu s-ar fi ivit nici un fel de problemă dacă Europa ar fi fost la sfârșitul secolului al XV-lea un ținut suprapopulat, capabil să supună totul legii sale și prezenței sale reale și nu acea mică lume care era atunci, cu circa 50 milioane de locuitori obsedați (și condamnați) să-și producă pâinea zilnică, o lume care nu va renunța decât cu zgîrcenie la câțiva oameni pentru a porni în aventura americană. În tot cursul secolului al XVI-lea, circa 100 000 de oameni au părăsit Sevilla pentru a pleca în Lumea Nouă. Chiar dacă au putut domina totul, ce au putut ocupa de fapt din lumea americană?

În al treilea rînd, problema nu s-ar fi pus nici dacă coastele Golfului Guineei în primul rînd și apoi întreg litoralul Africii nu ar fi furnizat oamenii care lipseau, acei sclavi negri fără de care nu ar fi existat nici zahăr, nici cafea, nici praf de aur.

Astfel, cele trei rase se regăsesc astăzi la întîlnire: nici una nu a fost atît de puternică pentru a elimina, sau măcar a încerca să le elimine pe celelalte. Condamnate să trăiască împreună, ele au știut, în pofida unor ciocniri inevitabile, să se acomodeze, să se amestece, și au atins un oarecare grad de toleranță și de stimă reciprocă.

● *Spațiile etnice: nimic mai limpede, în orice caz, decât supraviețuirile și localizările geografice ale diferitelor rase la ora actuală. Trecutul le explică.*

Primii cuceritori albi s-au lovit de civilizațiile indiene, pe care le-au tratat în mod sălbatic, totul putînd fi luat. La ravagiile cuceririi se vor adăuga practic catastrofele și mai mari ale exploatării și muncii forțate. Populația indigenă va scădea în proporții uimitoare. Pretutindeni unde indianul a rămas primitiv (rătăcitor, hrănindu-se adesea cu manioc), trăind în stare tribală, va fi spulberat, aproape de la primul contact cu prezența europeană; nu-l vor proteja decât cîteva regiuni cu acces

foarte dificil, unde albul va pătrunde încet și târziu, cum este Amazonia.

Dar adevăratele civilizații indiene, civilizațiile dense au reușit toate în cele din urmă să supraviețuiască. Dezarmate, prost utilizate (ele nu cunoșteau nici roata, nici fierul, nici praful de pușcă, nici animalele domestice, cu excepția lamei), atinse imediat și în plin (Mexico — atunci Tenochtitlan-Cuzco), au fost, firește, o pradă ușoară. Totuși oamenii au fost salvați de solidaritatea lor. Astăzi Mexico se afirmă ca „pământ indian“, mîndru de aceasta, iar pe platourile andine se menține străvechea viață indigenă, mizerabilă dar intensă, puternic înrădăcinată, de neînlocuit acolo unde este.

În ce privește Negrul, el rămîne acolo unde climatul, plantațiile, nisipurile sau filoanele aurifere, luxul orașelor, hazardul l-au dus, începînd cu secolul al XVI-lea și pînă după abolirea sclaviei. Mai târziu, el s-a deplasat destul de des spre centrele industriale active. Îl găsim deci în mod logic pe coasta Atlanticului și acolo unde lipsea mîna de lucru indiană. El domină astfel în nordul Braziliei — inima Braziliei coloniale — și este larg reprezentat în toate marile orașe moderne braziliene. În Antile, este pretutindeni la el acasă.

Cît despre albi, luarea în stăpînire a continentului american s-a făcut cel puțin în două etape mari, și de fiecare dată cu un aport etnic diferit.

O dată cu prima cucerire, ei s-au instalat pretutindeni unde au putut supraviețui, de preferință în cadrul marilor civilizații indiene existente, unde au găsit absolut în mod firesc „supuși“ și masa pusă. Este cazul spaniolilor, marile lor orașe coloniale fiind Mexico, Lima (creație a cuceritorilor) și, în Anzii superiori ai Boliviei actuale, Potosi (o altă creație), datorită minelor sale de argint (în 1600, la o altitudine de 4 000 de metri trăiau 150 000 de locuitori). Arta colonială spaniolă, mai ales barocă, mai există și astăzi, pentru a vorbi de splendorile noilor îmbogățiți ai acestor orașe coloniale. Dar nu trebuie uitat că substanța lor umană era mai ales indiană.

Dimpotrivă, portughezii nu au întîlnit în Brazilia decît o populație indiană rară, fragilă. De aici importanța decisivă a aportului negrilor. Marile orașe

braziliene ale epocii coloniale sînt de substanță africană: Bahia, capitala, cu cele 365 de biserici (una pentru fiecare zi a anului); Recife, marele centru de prelucrare a zahărului din nord, pe care olandezii l-au lansat în cursul scurtei lor ocupații (1630—1653); Ouro Preto (Aurul Negru), creat în interior de febra aurului; Rio de Janeiro, care devine capitală în 1763. În schimb, São Paulo, care nu era decît un orășel, populat de aventurieri, este în mică măsură alb și mult indian, cu meșișii săi numiți atunci „lemn ars” — *mamelucos*, se spune în portugheză.

Toate aceste detalii ale epocii coloniale evocă reușitele unei Americi creole, imaginile din Antile — Santo Domingo și Jamaica, insulele zahărului, apoi ale cafelei — fiind pentru englezi și francezi mai sugestive decît toate celelalte. Totuși, spectacolul este pretutindeni același. Pretutindeni se observă un ciudat melanj între viața primitivă, medievală, sclavagistă și capitalistă. Numai stăpînul cîmpurilor sau morilor de trestie de zahăr sau al minelor fabuloase de argint sau al nisipurilor aurifere este legat de economia monetară, nu sclavii sau servitorii săi. Toate acestea au ca rezultat stranii familii de genul celor antice (*pater familias* a avut de fapt multă vreme drept de viață și de moarte asupra tuturor membrilor familiei și servitorilor săi), marea casă a stăpînului dominînd șirurile de case ale sclavilor. Apoi, orașele se extind cu casele bogătașilor (*sobrados* — case supraetajate în Brazilia colonială), cu magazinele lor de mărfuri, cu cocioabele săracilor (ceea ce era denumit ieri în Brazilia *mucambos*, astăzi — *favelas*: sub un alt nume și construite cu alte materiale — *bidonvillurile* atîtor aglomerații de astăzi).

Eliberată de metropolele spaniole și portugheze — și în același timp de negustorii din Cadix și cei din Lisabona —, America Latină după 1822 și 1823 va fi exploatată sistematic și fără milă de *capitaliștii întregii Europe*, și înainte de toate de cei din Londra. Noile state independente erau clienți mult prea naivi pentru industriașii sau bancherii europeni. Londra a vîndut astfel Mexicului, în 1821, materialul de război, puțin demodat, care îi permisese să învingă la Waterloo.

Dar în același timp, America de Sud se va deschide, mai mult decît în trecut, unei *imigrații europene* (nu numai spaniole sau portugheze) puțin importantă la început — artiști, intelectuali, ingineri, oameni de afaceri —, crescînd apoi rapid cînd, începînd din 1880, pe Atlanticul de sud se stabilește navigația cu aburi care a permis sosirea masivă de italieni, portughezi, spanioli, fără a mai lua în considerare mii și mii de alți europeni.

Nu toată America de Sud i-a primit la fel: ei au făcut averea Braziliei meridionale, la sud de paralela São Paulo (vechea Brazilie era concentrată spre nord), a Argentinei și a statului chilian. Pe vaste spații, această imigrație, acest bombardament a distrus vechile ordini sociale, nu de pe o zi pe alta, dar destul de rapid totuși. Imigranții au început să populeze satele. Ceea ce nu putea face „doctorul în drept“, făcea imigrantul. El a făcut Brazilia modernă, Argentina modernă, Chile modern. Înainte de 1939, un călător european putea — în cursul voiajelor sale — să regăsească ici Italia, ea mai ales, laborioasă, admirabilă; dincolo — pe neașteptate, în Rio Grande do Sul sau Santa Catalina, sau în Chile, o Germanie rămasă fidelă civilizației ei, îndepărtatei sale patrii mamă, istoriei sale dramatice.

Imigranții sînt cei care au făcut gloria zonelor de pionieri, industriilor-pionier. Tot pe ei îi găsim la periferia zonelor populate, în fața „frontierei“ chiliene la sud de Bio-Bio, în fața Patagoniei, ieri încă nepopulată, sau în importantul stat São Paulo, cu noile *cafezaiz*, noile plantații de arbori de cafea: aceștia epuizînd pămîntul, a fost practic nevoie ca *fazendas* să se deplaseze în căutarea unor pămînturi noi, a unor păduri ai căror arbori îi vor arde imediat ca să cîștige terenuri pentru culturi. Toate acestea sînt foarte bine cunoscute de noi și le-am putea relata pe larg. Dar oare acesta este esențialul din punctul nostru de vedere?

● *Esențialul este fraternitatea raselor: toate au colaborat, de pe pozițiile lor diferite, la edificarea Americii Latine.*

Ele s-au ciocnit de asemenea, de multe ori, și din motive sociale. *Linia culorii* a fost practic și rămîne o linie socială: Cine se îmbogățește, cine guvernează, indiferent de culoarea pielii, trece sau va trece linia. Mulatrii sau mai ales indienii, în Peru, îi califică pe cei care conduc „blancos”. Aceasta pentru că bogăția și puterea au fost și sînt încă, cel mai adesea, în mîinile albilor adevărați.

În măsura în care există totuși albi „adevărați”. În cea mai mare parte a timpului, iar acest lucru este important, rasele s-au amestecat în foarte mare măsură. „Toți avem, scria glumind Gilberto Freyre, sociolog din Recife (și se referă evident la nord-estul său brazilian, *O Nordeste*, dar acest Nordeste s-a răspîndit pe larg în întreaga Brazilie), toți avem sîngele nostru negru”. Acolo unde amestecul a fost cel mai important — în Mexic (albi și indieni), în Brazilia de nord-est (negri și albi), toleranța, fraternitatea etnică sînt mai evidente decît în alte părți.

Cu toate acestea, nici măcar în regiunile privilegiate nu a decurs totul lin. America metisă a avut multă vreme un complex de inferioritate față de îndepărtata Europă, care la rîndul ei nu a făcut decît să o încurajeze prea mult în acest sens. America de Nord îi dădea de asemenea exemplul prost, cunoscut. Totuși, călătoria în Statele Unite a fost pentru mulți intelectuali sud-americani cu pielea nu absolut deschisă, deși albă, o lecție pe dos, o lecție de toleranță necesară.

Complexul și prejudecățile pe care le exprimă nu au dispărut ca prin minune. Totuși, o puternică pală de vînt va sufla după 1919, sau după 1930 și mai mult încă, după 1945. Puteai să iubești (da, dar să o stimezi?) în asemenea măsură Europa după grozăviile primului război mondial, după catastrofele economice (începînd cu 1929) și, de asemenea, după ororile celui de-al doilea război mondial? Țări ale libertății, primitive, Americile meridionale sînt cuprinse treptat de stimă pentru ele însele. Transformare lentă și, firește, nu în întregime desăvîrșită, dar clar în mers. Publicarea, în Brazilia, a primelor opere ale lui Gilberto Freyre — acest sociolog care nu mai vorbește, conform unei viguroase

tradiții literare, limbajul poetic al romanului sau eseului, ci limbajul percutant al tinerelor științe umaniste (1933) — a marcat o cotitură decisivă în această țară în același timp cea mai vastă și cea mai umană, poate cea mai umanistă din întreaga Lume Nouă. Tot așa, revoluția pro-indiană din Mexic, a declanșat, începînd din 1910, mai mult decît un ciclu de revoluții politice în lanț, sau un ciclu de revoluții agrare. Ea a deschis porțile speranței.

Cu toate acestea, cucerirea egalității și fraternității raselor este mai mult sau mai puțin realizată în funcție de locurile respective. Ea s-a ciocnit încă destul de des de obstacolul denivelărilor sociale, de trecut. Cu atît mai mult cu cît în America Latină există de asemenea țări în întregime albe, ca Argentina (unde mai sînt numai cîteva rămășițe ale populației indiene, departe spre nord sau spre extremul sud), spre deosebire de celelalte țări unde, potrivit antropologilor, din amestecul raselor s-au născut deja noi tipuri etnice, uniforme, stabile: în Costa Rica și în altă parte.

Cu toate acestea, chiar dacă uneori nu se manifestă pe deplin, sau nu e cazul să se manifeste, fraternitatea există în ansamblu, este una din trăsăturile originale ale celeilalte Americi. Și anume trăsătura esențială, categoric cea mai simpatică, singura care o particularizează, o face să fie recunoscută. Făcînd escală în Panama, la întoarcerea spre casă, călătorul sud-american este fericit: toată această diversitate de culori ale pielii, vocile clare, strigătele, cîntecele — nu încapă nici o îndoială că se află deja acasă.

Economia, civilizațiile puse la încercare

America Latină, în pofida nonșalanței sale, a dragostei de viață, a caracterului său impetuos, a serbărilor populare zgomotoase, nu încetează să sufere profund atît în comparație cu lumea actuală cît și cu cea de ieri. Ea este de asemenea „continentul tristeții” (Keyserling).

Ca toate țările care încep să se industrializeze cu adevărat, ea trebuie să facă față unei revizuirii totale a

structurilor, a comportamentelor, iar acest șoc este deosebit de dur pentru ea.

El lovește, practic, o lume instabilă, mișcătoare, nesigură, puțin sau prost structurată, din punct de vedere economic sau social pentru că trecutul ei nu a încetat, de secole, să o distrugă și o să reconstruiască sumar; o lume rănită, contradictorie, sau o viață primitivă elementară alături — fără nici o tranziție — de enclave de viață ultramodernă; pe scurt, o lume plină de vitalitate, cu atît mai greu de definit, de dirijat, de orientat.

● *Fluctuațiile economice sînt valuri seismice imprevizibile. America aleargă după destinul său material. Ea este constrînsă la această cursă de secole, de voie de nevoie, cel mai adesea victimă decît beneficiară.*

Fără îndoială, nu a făcut altceva decît să urmeze conjunctura internațională. Dar cînd ai mult de alergat în lanț ținîndu-te de mîină, una este să fii printre primii care conduc mișcarea, și cu totul altceva să fii primul, făcînd salturile uriașe cunoscute. America de Sud este ultima în această cursă, cea care face salturi acrobatice, dar singura care nu poate rîde de acest lucru. Ea trebuie să se grăbească și, dacă vrea să vîndă, trebuie să producă cu orice preț zahăr, cafea, cauciuc, nitrați, cacao, și întotdeauna ieftin. Și iat-o prinsă, de fiecare dată, în „cicluri“ succesive, cu rupturile lor bruște, inopinate.

Acest proces este atît cheia trecutului cît și a prezentului economic al Americii de Sud. Ea s-a pliat în fața tuturor exigențelor cererii mondiale în ce privește materiile prime, într-o economie care a fost mai întîi de tip *colonialist* strict, și care, dincolo de epoca colonială, s-a perpetuat sub forma unei *economii de dependență*.

Capitaliștii străini (sau mai bine marile întreprinderi internaționale), aliați cu marii proprietari și cu politicienii locali, au îndreptat producția spre materiile prime *exportabile*, obligînd astfel regiunile producătoare să-și

canalizeze toate eforturile, oamenii, resursele spre o singură activitate, exclusivă, în detrimentul tuturor celorlalte. Avîntul rezultat ar fi putut să dea roade pe termen lung pentru ansamblul țării dacă schimbarea frecventă a cererii nu ar fi anihilat în mod regulat aceste investiții. Atunci eforturile trebuiau orientate brusc spre un alt sector al producției și totodată, foarte adesea, spre o altă regiune.

Varietatea climei, spațiul excesiv, au permis Americii de Sud să suporte aceste extraordinare salturi de direcție care, pe plan național au fost o risipă extraordinară de spațiu și de oameni: *ele au împiedicat pretutindeni stabilirea de structuri economice durabile, stabile, sănătoase și înrădăcinarea unei clase țărănești.*

Primul din aceste cicluri a fost odinioară cel al *metalelor prețioase*, care a debutat o dată cu cucerirea: ciclul de aur, care nu a depășit mijlocul secolului al XVI-lea, ciclul de argint (mai ales minele din Mexic și din Potosi) pînă spre anii 1630—1640. Acesta este prețul unor sacrificii dure: fără constrîngerea nemiloasă la care au fost supuși indienii, cine ar fi acceptat, la Potosi, sarcinile minei și turnării metalelor, epuizante la o altitudine de 4 000 de metri, într-o zonă muntoasă rece și unde lipsesc lemnul și produsele alimentare, adeseori și apa? Lingourile de argint sînt transportate pînă la Pacific, apoi la Callao, portul Lima și, în sfîrșit, la Panama, de unde cu caravanele de catîri, apoi cu bărcile pe râul Chagres, ele ajung pe versantul mării Antilelor. De aici, flotele spaniole le vor duce în Spania.

Or, cine profită de acest vast sistem? Negustorii, „funcționarii” spanioli, oameni de afaceri — internaționali deja —, precum și negustorii genovezi, *hombres de negocios*, creditorii recunoscuți ai regelui Spaniei... Firește, nu America însăși, privată constant de lingouri, de monede de argint, golită de bani și care s-ar vinde pentru cîțiva coți de stofă, făină de grîu, ulcioare cu ulei, tone de vin, sclavi negri...

Argintul de la Potosi se împuținează în secolul al XVII-lea și dintr-o dată nefericita Americă hispanică este aproape abandonată.

În 1680, America portugheză cunoaște la rîndul ei febra aurului, adunat de data aceasta grație muncii

sclavilor negri: Ea se mai potolește spre 1730, în timp ce se reanimă minele de argint din Noua Spanie (actualul Mexic). Atunci, provincia braziliană Minas Gerais (Minele Generale) se golește în mare parte și se convertește, de bine de rău, la producția bumbacului.

Am putea urmări în același fel ciclul creșterii animalelor, cu multiplele sale variante pînă la cel de astăzi din Argentina; ciclul zahărului, început în mare în Brazilia și alunecînd, cu sfîrșitul secolului al XVII-lea, spre Antile (Jamaica, Santo Domingo, Martinica); ciclul cafelei, deosebit de înfloritor în Brazilia, cu secolul al XIX-lea, care va înghiți mult spațiu, ajungînd tot mai mult spre interior. Regiunea Chaco din Argentina, ieri zonă de cultură pentru *quebraco*, arbust de tanin, a cunoscut după 1945 un puternic avînt al culturii bumbacului...

O întregă carte nu ar epuiza acest imens subiect al „ciclurilor“ de monoproducții sau monoculturi. Sub ochii noștri, acest sistem, pe bună dreptate denunțat drept catastrofal, își trăiește probabil ultimele zile, în timp ce încep să se închege adevărate sectoare industriale și economii naționale. Dar toate structurile economice ale Americii de Sud au fost marcate de această dezvoltare veche, sacadată, irațională, cu trezirile ei bruște, cu rupturile ei bruște, cu permanentele deplasări: de fiecare dată, o provincie, orașe întregi erau animate, apoi se goleau, sau în cel mai bun caz erau condamnate la conversiuni redutabile, costisitoare.

● *Crize violente au urmat schimbărilor de ciclu. Puterea lor distrugătoare putea antrena dintr-o dată reculul întregii economii a unei țări viguroase.*

Nu vom da decît un exemplu, care are avantajul de a fi de cea mai mare actualitate: exemplul Argentinei de astăzi.

Pe la 1880, pentru Argentina începe o adevărată prosperitate. În cîțiva ani, ea devine o formidabilă exportatoare de cereale și de carne pentru piața europeană, grație unei transformări complete a vechilor structuri. Pampasul argentinian, enormă cîmpie în jurul

Buenos Airesului, nu era pînă atunci decît un deșert cu turme sălbatice, pe care *gauchos* le captura aproape numai pentru exportul de piele.

Această cîmpie, ca preerie din Statele Unite într-un fel, va deveni pămîntul grîului și loc de creștere pentru animale selecționate, hrănite și îngrășate cu grijă.

Pînă în 1930 (dacă lăsăm deoparte dificilul deceniu 1890—1900) totul crește în Argentina cu o incredibilă rapiditate: mai întîi, populația, datorită unei puternice imigrații italiene; producția — datorită exportului regulat; urmează în curînd instalațiile (silozuri, mori, instalații frigorifice). De aici, dezvoltarea normală imediată a unei industrii ușoare. Puterea de cumpărare a salariilor, beneficiile capitalului și chiar numărul de automobile pe locuitor vor atinge atunci punctul maxim.

Începînd din 1930, criza se declanșează, imperceptibilă — atît este de mare euforia generală. Apoi războiul, favorabil tuturor vînzătorilor de materii prime, amîină scadența. Dar începînd din 1945, o dată cu scăderea enormă a prețurilor agricole pe piața mondială, întreaga economie argentiniană se deteriorează, de data aceasta rapid. Cifrele *oficiale* recunosc o diminuare a venitului național pe locuitor de ordinul a 0,4% *pe an* în medie din 1948, dar economiștii din Statele Unite estimează această rată a scăderii la 2% cel puțin, recul cu atît mai grav cu cît rata medie a investițiilor pe cap de locuitor scade și ea chiar mai rapid încă, de ordinul a 3% *pe an* în medie. Balanța comercială este deficitară; salariile, nivelul de trai al maselor au scăzut puternic și, în consecință, posibilitatea de a susține o industrie națională relativ bine dezvoltată (industrii textile, alimentare, pielărie etc.); șomajul crește; satele se golesc spre orașe, care se umflă puternic, chiar cînd nu au de oferit nici un loc de muncă (5% din populația totală a țării, adică un milion de persoane, ocupă bidonvilurile numite în Argentina *villas miseria*); industrializarea salvatoare este stopată. Și, mai ales, nu se întrevede nici o ieșire: bugetul de stat este el însuși în pragul falimentului.

Pe scurt, Argentina, care înainte de ultimul război mondial era țara cea mai bogată din America de Sud, favorizată de altfel de climă, de calitatea pămînturilor

și a oamenilor, nu este astăzi desigur cea mai săracă — ea avea un foarte mare avans —, dar este *țara care regresează cel mai rapid*. Încrederea euforică a făcut loc derutei. În acest climat, se explică crizele politice care se succed de câțiva ani la Buenos Aires.

Or, economiștii argentinieni apreciază, nu fără motiv, că structurile agrare create bucățică cu bucățică de *boom*-ul cărnii și grâului se dovedesc astăzi nocive. Alături de o puzderie de minuscule exploatații „antieconomice“, care reprezintă 34% din totalul pământurilor cultivate, un pumn de mari proprietari posedă 42% din pământuri și 64% din animale. Acesta este, fără îndoială, principalul obstacol în calea unei refaceri naționale care ar reclama o reorganizare agrară, capabilă să asigure o producție rațională și să reconstituie o piață națională, fără de care industria nu poate, evident, trăi.

● *Incoerența economică este un obstacol pentru industrializarea modernă: dezvoltarea Americii de Sud a dus în general la economii puțin coerente, dezechilibrate.*

Pretutindeni sare în ochi caracterul irațional, insuficient al căilor de comunicații: ele nu au fost construite pentru o economie națională, ci pentru a lega punctele de producție de porturile de îmbarcare, lăsînd între ele enorme zone lipsite de cel mai mic drum. Aviația, omniprezentă, nu se dovedește aici decît un remediu imperfect. Călătorind în spatele indianului său, eroul nostru Alfonso Pereira nu aprecia la valoarea sa privilegiul de a nu se uda. „Ah, suspină el, dacă tatăl meu ar fi fost mai rău, i-ar fi forțat pe toți peonii săi să construiască drumuri. Nu am fi ajuns astăzi aici!“.

O altă discordanță: se înregistrează contraste puternice între zonele nedezvoltate sau abandonate după o perioadă de dezvoltare (se cunosc încă cîteva orășele poetice din interiorul brazilian cum este Minas Velhas, care trăiesc tot atît de primitiv ca un oraș foarte sărac din Evul Mediu, departe de orice, numai cîteva case patriciene atestînd frumoasele zile de altădată) și zone

relativ supradezvoltate: zona „civilizată“, foarte adesea limitată la o fișie de coastă, care, pe țărmul mării, este legată de marile rute ale exportului.

În sfârșit, o absență: nicăieri nu există acea puternică țărănie a Europei, baza solidă, experimentată a unei culturi milenare.

Aruncată în munca forțată și mercenară a monoculturii, cuprinsă în vaste domenii constituite în grabă de capitalul importatorilor străini și apoi abandonate brusc în același timp cu domeniile însele, în cursul unei schimbări sau a alteia a cererii, o mare parte a populației țărănești este formată din muncitori agricoli itineranți pe care absența muncii o duce într-o zi în orașul apropiat pentru o angajare problematică sau pentru a emigra spre o altă provincie. De unde acest aparent paradox că, într-o țară sau alta în care spațiul supraabundă, în care populația agricolă atinge 60 pînă la 70% din locuitori, culturile alimentare lipsesc sau cel puțin sînt insuficiente. Pentru că, pe de o parte, lipsește o rasă de țărani *înrădăcinați* care să știe cu adevărat să cultive pămîntul și, pe de altă parte, repartitia pămîntului este atît de defectuoasă întrucît ea singură ar împiedica înrădăcinarea lor și o producție normală. Prea adesea ne gîndim la Rusia marilor *barînia*.

Alături de această lume agricolă arhaică, industria se dezvoltă în regiunile — în general de coastă — pe care le-au favorizat un trecut recent și unde o acumulare de capitaluri autohtone sau străine, de oameni avertizați prin contactul lor cu Europa sau Statele Unite, cîteva cadre științifice și tehnice, ale căror rînduri au sporit datorită imigrației, au permis reconvertirea activităților sectorului de exporturi agricole în sector industrial. Rezultatul este adesea surprinzător: orașe ultramoderne, cu numeroși zgîrie-nori, au apărut ca ciupercile. São Paulo, în Brazilia, este în acest sens un exemplu halucinant.

Rezultatul: economia Americii de Sud este astfel dublă — un sector dezvoltat și chiar relativ supra-dezvoltat al vieții moderne, industrializate pînă la exces, restrîns, coexistă cu sectoare imense, absolut arhaice, ale vieții agricole încă foarte primitive. *Această scindare se agravează în măsura în care orice dezvoltare nouă*

merge la sectorul deja dezvoltat.

Să luăm exemplul Braziliei, a cărei dezvoltare, contrar celei a Argentinei, începută târziu, dar deja clară spre 1930, se accentuează puternic după război. În acești 15 ani, producția sa reală s-a dublat: chiar și pe cap de locuitor, produsul național brut a crescut, între 1948 și 1958 cu aproape 3% pe an în medie. În acest timp, São Paulo, Rio de Janeiro sînt construite într-un ritm care îl depășește pe cel al celor mai celebre orașe-ciuperci din Statele Unite. Industriile textile și ușoare mai întîi; de puțină vreme a început să fie creată și industria grea. Aceste date vorbesc de o creștere economică excelentă.

Fără îndoială. Dar această creștere este mai ales industrială. În timpul acesta, producția agricolă nu a crescut în același ritm cu creșterea populației (circa 1,5% pe an). Pămînturile cultivate reprezintă 2% din teritoriul național! Aproape 70% din populație trăiește — sau mai degrabă vegetează — în acest sector agricol restrîns (20 milioane de hectare folosite) care, în plus, are randamente *extrem de scăzute*. Nordeste, care reprezintă o treime din populație și *care nu este decît agricol*, rămîne astfel expus foametei, în sensul strict al cuvîntului, și tuturor bolilor provocate de carențele alimentare.

Această situație nu se va schimba rapid pentru că totul va merge spre partea deja dezvoltată a țării: investiții particulare, ajutor de la stat, credite și chiar veniturile în devize obținute datorită exporturilor din Nord (cacao, zahăr, bumbac, oleaginoase).

În legătură cu Brazilia sau cu Mexicul, mai mulți observatori au făcut constatarea că cele două sectoare (sectorul dezvoltat și sectorul care rămîne marginal acestei dezvoltări) se găsesc, de fapt, în poziția în care era cîndva metropola în raport cu colonia. O vastă parte a țării nu poate astfel accede nici la producție, nici la venit, nici la un consum care să corespundă minimului vital: ea este sacrificată pentru cealaltă.

Fără îndoială, preocupat cu problema urgentă a industrializării, guvernul brazilian a avantajat cel mai mult ceea ce părea să promită să dea cel mai rapid roade. Dar oare și pe termenul cel mai lung?

Deja de cîțiva ani ritmul expansiunii industriale

braziliene a scăzut în intensitate, a ajuns la o sub-producție din cauza lipsei unei piețe interne destul de mari. Șomajul, inflația, o creștere nesăbuită a costului vieții care îngustează și mai mult dimensiunile pieței naționale — iată tot atâtea semne că de acum înainte dezvoltarea industrială nu va putea continua fără o politică care să se întoarcă clar spre sectorul agricol și să caute să-l amelioreze pentru a obține acea creștere a consumului, accesul masei la un nivel de trai decent, fără de care nu va putea fi construită solid o industrie modernă.

● *Problema socială: această necesitate de revizuire se pune treptat în aceiași termeni în toate țările Americii Latine pe cale de industrializare. Ea este cu atât mai presantă cu cât este dublată de o problemă socială acută.*

Nu încetează să crească distanța între societatea care cooperează la dezvoltare și la profit și cea care rămâne în afara jocului. Aici există un factor exploziv.

Un alt factor exploziv: ritmul de creștere a populației, cel mai ridicat din lume — circa 2,5% pe an (circa 2% în Africa, 1,3 pînă la 2% în Asia). O masă de proletari ai satului se transformă în proletari citadini, adesea șomeri, cu atât mai nefericiți cu cât sînt în contact cu luxul unei societăți industrializate spre care le sînt interzise aproape toate căile de acces.

Toate mărturiile sociologilor, sînt de mulți ani unanime în a aprecia bilanțul imensului efort depus astăzi de America Latină: întreprinderile industriale nu pot fi decît minunate, ele au profitat de ultimele progrese ale tehnicii moderne. Arhitecți, ingineri din America de Sud, autohtoni sau străini, nu au de ce să-i invidieze pe confrății lor. Dar aspectul uman al experienței este înspăimîntător: mizeria, haosul se află în vecinătate imediată cu ordinea, luxul.

Iată, de exemplu, uriașele furnale din Huachipato, mult la sud de Santiago de Chile... Cei 6 000 de salariați care lucrează aici „sînt din punct de vedere tehnic remarcabili și bine întreținuți. Ce contrast cu condiția

unei părți a familiilor muncitorilor, care la marginea atelierelor se înghesuie, adesea câte zece persoane, în mici barăci ale Companiei, dezvăluind sincer (anchetatorilor) dificultățile lor. Situația rămîne aici, de departe, mai bună decît în orașul minier apropiat, Lota. Rareori am văzut spectacol mai trist decît acești mineri petrecînd orele a ceea ce ar putea fi numit timp liber pe pragul casei lor, învăluiți în praful de cărbune, copiii mișunînd pretutindeni în murdăria străduțelor și în jurul tarabelor pieței din Lota Baja, unde carnea rău mirositoare este plină de muște și de praf, așa cum mișună și în maghernițele și pe cheiurile sumbre învecinate cu Talcahuano... Sărăcii copii din Lota, dintre care, mi s-a spus la fața locului, doar un sfert vor ajunge să evadeze din această comunitate tristă, restul de trei sferturi vor trăi și vor muri aici" (Georges Friedmann).

Un reportaj despre minele de cărbune din San Geronimo, Rio Grande do Sul (Brazilia), sau din minele de cupru din Bolivia nu va mai fi optimist. La periferia celor mai somptuoase orașe ale continentului, această realitate muncitorească își etalează mizeria, chiar în jurul lui São Paulo și pînă în inima Buenos Airesului unde, din șase milioane de locuitori, 55% sînt muncitori, dintre care 60% foști rurali, smulși de la țară. Ca și în Europa de ieri, acești rurali sînt muncitori proști, mergînd la uzină astăzi, iar mîine nemaiapărînd. Un mare număr de întreprinderi își înnoiesc personalul în proporție de 75% în fiecare an. Ignoranța le agravează mizeria (pretutindeni se constată că nerespectarea celor mai elementare reguli dietetice înrăutățește și mai mult consecințele subalimentației). Puțini muncitori specializați în sensul pe care îl înțelegem noi, iar cei care există, plătiți foarte mult, formează în orașe un fel de clasă burgheză departe de lumea muncitorului obișnuit, rareori înclinată să se solidarizeze cu el.

Astfel, totul face ca această lume mizerabilă să fie lăsată în voia sorții. Legislația muncitorească este adesea oficial mai liberală decît ne putem imagina, dar de la textul legii la practică — ce abis! Sindicatele există, dar ele nu au în comun cu syndicatele din țările industrializate decît numele; ele nu formează grupuri naționale. Pe scurt, o clasă muncitorească nefericită,

needucată, neorganizată, adesea analfabetă și adesea în contact cu o viață politică emoțională, romantică (peronismul fiind un exemplu în acest sens, dacă mai era necesar), care nu dispune de nici un sprijin solid, material sau intelectual. Aceste imagini anunță un viitor dificil, pentru multă vreme încă.

● *Fragilitatea claselor conducătoare și a elitei.*

O elită intelectuală, scriitori, profesori admirabili, câțiva rari oameni politici, câțiva medici cultivați, avocați au conștientizat în mod curajos aceste probleme noi. Din nefericire, fragilitatea claselor conducătoare, responsabile pe plan politic și economic, este încă una din slăbiciunile grave și permanente ale Americii de Sud. Criza creșterii industriale a distrus fără milă o veche societate cultivată, rafinată, puțin capabilă, este adevărat, de a se integra în această lume nouă, dar atât de simpatcă! Nenorocirea este că nu s-a oferit încă nimic în schimb pentru a o folosi cu adevărat.

Ieri, adică înainte de 1939, într-o Americă semi-colonială, numai câțiva actori ocupau îngusta scenă a vieții politice și a culturii, paralel cu desfășurarea unor afaceri liniștite. Oameni încântători, seducători, cultivați, proprietari a mii de hectare de pământ, posedând cele mai bogate biblioteci, unii adevărați prinți ai renașterii, făcuți pentru a seduce jurnalistul, călătorul sau intelectualul din Europa. În ajunul ultimului război, aveai totuși impresia că sînt deja din punct de vedere social condamnați; că acești oameni, adesea cu imense răspunderi — unul, aproape toate capitalurile engleze din Brazilia; altul — reprezentantul unei *Dearborn Chemical Society*, un altul — stăpînul finanțelor publice, sau guvernatorul unui stat aspirînd să devină președintele Republicii, un altul general de sorginte populară —, toți guvernau de bunăvoie de la înălțimea bibliotecii lor, de la înălțimea gândirii lor, ca într-un univers ireal. Ei credeau în virtuțile culturii, civilizației, rațiunii. Oameni întrucîtva de modă liberală și aristocratică din secolul al XIX-lea european, într-o atmosferă de despotism, sau mai bine spus de paternalism luminat.

Alături de ei, departe de cercurile lor închise cu grijă, oameni noi, imigranți îmbogățiți, industriași, ai căror fii vor ajunge de-abia la o anumită cultură, începeau deja o ascensiune economică uluitoare.

Astăzi, evoluția socială s-a încheiat, roata s-a întors. În general, s-a făcut trecerea de la moșieri la industriași și bancheri, de la vaste și frumoase proprietăți familiale la șomptuoase case de plăcere, în Brazilia, pe plajele din Rio sau la Petropolis, sau în Mexic la Vera Cruz, la Acapulco, în foburgurile bogate din Mexico, sau dincolo de capitală, la Cuernavaca. În același timp, orașele au căpătat înfățișarea unor orașe foarte mari, cu hoteluri șomptuoase, avînd restaurante, după modelul american, la etajul 30, cu zgîrie-nori impozanți, fără a mai vorbi de o ultimă minune care le eclipsează pe toate celelalte, Brasilia, capitala artificială în inima continentului Braziliei.. Acest nou univers își ia în mare măsură revanșa asupra celui vechi.

Ceea ce continuă să lipsească Americii de Sud sînt partide politice de substanță, mai mult încă — elite, burghezii stabile, *medio pelo*, cum se spune în Chile pentru a desemna acest termen mediu social (în înțelesul comun, expresia se aplică animalelor încrucișate din clasa a doua). Nu sînt suficienți deloc cîțiva intelectuali. Trebuie timp, situații calme, o economie mai puțin strict împărțită între foarte săraci și foarte bogați pentru crearea acestei clase indispensabile echilibrului social al unei lumi care pînă acum rămîne funciariamente capitalistă.

Fragilitatea clasei mijlocii pe care s-ar putea sprijini partide politice serioase explică instabilitatea tradițională a guvernelor sud-americane. Este vorba aici mai mult de o luptă între partide, de o luptă între oameni. Armata joacă aici un foarte mare rol, potrivit tradiției, în continuare vii, a acelor *libertadores*, generalii romantici care au obținut succesul independenței la începutul secolului trecut.

Cu toate acestea, conștientizarea rapidă pe care o conturează în rîndul maselor chiar foarte fruste fenomenul urbanizării poate forța America să se angajeze pe calea foarte dificilă a unei revizuirii-severe a tuturor structurilor sale actuale, fără de care — afirma

recent un autor mexican — ea rămîne la intrarea — fără a putea pătrunde — a unui adevărat capitalism modern, creator de bogăție și bunăstare și ar fi atunci aruncată, fără să o vrea întotdeauna, în inevitabile violențe (care nu i-ar deschide de altfel neapărat porțile unui adevărat socialism).

Un brazilian, Josua de Castro, scria pe bună dreptate (1962): Este indubitabil că Brazilia (dar ar fi putut să spună America Latină) trebuie să realizeze un mare salt în istoria sa socială. Ceea ce ne trebuie este să evităm ca saltul să se sfîrșească în abis, orientîndu-l astfel încît forțele noastre să ne permită să atingem cealaltă margine a prăpastiei“.

● *Sentimentul de înșeuritate, instabilitate, incertitudine pe care îl încearcă sud-americanii este fără îndoială justificat. Mai puțin justificat este poate pesimismul lor. Această instabilitate este înainte de toate cea a unei civilizații pe cale de a se căuta, de a se defini, sub constrîngerile unor realități dificile dar atotputernice.*

Singura civilizație pe care a cunoscut-o multă vreme America de Sud i-a fost exterioară: nu era decît copia fidelă, prin intermediul unui grup foarte restrîns de privilegiați, a civilizației Europei, în toate rafinementele ei. Și aici literatura este un test. Cîte cărți ale unor scriitori sud-americani din secolul al XIX-lea despre care *nimic* nu ar fi lăsat de presupus că ar fi fost scrise în afara continentului european! Cultura, pentru mulți oameni din această epocă, este o insulă în care se închid, din timp în timp, departe de viața care îi înconjoară și care nu participă la jocurile superioare ale spiritului.

Această *intelectualitate* a urmărit cu atenție gîndirea europeană, și a găsit în aceasta satisfacția, pasiunea. Datorită ei putem regăsi, de-a lungul Americii de Sud, un umanism revoluționar foarte viu și acele filiații ale pozitivismului lui Auguste Comte, la prima vedere atît de stranii (se știe că formula *Ordem et Progresso* înscrisă pe drapelul brazilian, este un omagiu adus comtismului).

Aceste vremuri sînt revolute. Cuprinzînd masele unei populații care se urbanizează, civilizația sud-americană se deschide în mod obligatoriu astăzi spre o viață autohtonă puternică, ce nu va putea accepta moștenirea europeană fără să o supună unor foarte puternice transformări. America Latină este pe cale de a fabrica o civilizație originală, civilizația sa.

Apariția, în lumea întreagă, a unei culturi de masă răspîndite, impuse de presă, radio, televiziune și cinema, ar fi făcut, mai devreme sau mai tîrziu, inevitabilă această evoluție. Important, pentru America Latină este că intelectualii săi au devansat inevitabilul și i-au dat deja o formă. Eclipsa prestigiului Europei, pornind de la primul război mondial și mai ales de la al doilea, o anumită sfidare față de hegemonia Statelor Unite au coincis, pentru ei, cu descoperirea propriilor bogății și a adevăratelor lor sarcini. Slaba conștiință socială de care vorbeau la începutul acestui capitol a făcut restul: poporul, *caboclo*, *peonul*, indianul, negrul au luat toți deodată loc la masa comună. Au încetat să mai fie sălbaticii pentru care nu există alt interes decît acela de a li se aduce binefacerile civilizației. Se manifestă interes pentru viața lor proprie, pentru gîndirea, proverbele, religia lor; devin subiect de studiu și de simpatie pentru sociologi și în același timp parte integrantă a culturii naționale pe cale de constituire.

Iată ceea ce explică pe de o parte publicarea, de neconceput acum 50 de ani, și pe de altă parte succesul (în Brazilia s-au vîndut 120 000 de exemplare, tiraj nicio-dată atins decît de unele romane ale lui Jorge Amado), a jurnalului de care vorbeam mai înainte. Așa cum afirmă un critic brazilian comentînd acest succes, cartea semnată de Carolina Maria de Jesus este orice vrei numai operă de artă nu. „Este un document scris de o femeie din popor, un mesaj clar de fraternitate, înțelegere și dreptate socială.“ Cartea nu numai că i-a adus autoarei o relativă avere; cartierele descrise în ea (și care pot fi văzute în filmul *Orfeu Negro*) au fost distruse în parte pentru a fi reconstruite.

În același spirit se manifestă interes față de folclorul din America de Sud, un folclor care este pretutindeni

stufos, pitoresc, cu condiția să vrei să-l asculți. Uneori deja puțin alterat, ca muzica încântătoare și zgomotoasă a *mariachis*-urilor mexicane, acești lăutari care cântă în grupuri în cabaretele din Mexico și de aiurea și pe care atenția turiștilor i-a alterat. Numele lor ar veni, se spune, de la ceremonialul „căsătoriei“, din vremea ocupației franceze. Deși etimologia este puțin sigură, ea ne spune în treacăt — cine ar fi crezut? — că memoria populară nu păstrează amintiri prea urite despre expediția franceză...

Bineînțeles, trebuie să ne îndepărtăm de rutele turistice pentru a ne apropia de adevăratul folclor, pentru a asculta vechile cântece braziliene, sentimentale sau lugubre, în care trista lună are dreptul la obișnuita ei evocare sau, pe instrumente muzicale primitive, improvizații cântate și dansate. Așa se întâmplă într-o piață pierdută din interiorul bahianez unde, alături de târgul de vite, tarabe mizerabile oferă, la alegere, o porție de orez aburind, un godac viu, o cușcă de păsări costelive și, contra câțiva *tostoes*, orice fruct tropical, iar un cerșetor orb improvizează pe rînd rugi, mulțumiri și chiar cântece... Străinul bănuit a fi mai generos — și care îi este descris — are dreptul la o improvizație mai amplă, în care complimentele realiste se amestecă cu binecuvîntările tradiționale...

Practic, toate evenimentele vieții cotidiene servesc ca teme acestor cântăreți populari. Ubatuba, mic port părăsit pe coasta „paulistă“ a Atlanticului, nu era legat de lume, în 1947, decît printr-un vechi automobil care cobora de două ori pe săptămîină de la Serra do Mar pe un ciudat drum pentru catîri... Dar s-a hotărît construirea cel puțin a unei linii electrice, ai cărei stîlpi, unul cîte unul, înaintau, prin pădure, spre oraș. Această *chegada da luz*, această venire a luminii, iată care era într-o seară, motivul cîntecului pe care îl improviza un cântăreț la *violao* (instrument muzical primitiv), într-o interminabilă vorbărie cântată, în definitiv, spre gloria civilizației.

Fiecare țară are folclorul său particular, muzica sa, poveștile sale, de tradiție indiană, spaniolă sau neagră... Acest folclor marchează, de asemenea, puternic viața

religioasă, catolicismul său pronunțat (în pofida infiltrărilor mai mult spectaculoase decît importante ale unor misiuni protestante) dar primitiv, încă plin de miracole, medieval, în care legenda lui Christos se alătură miturilor indiene, unde riturile magice ale vechii Africi se îmbină cu ritualul românesc sau îl încorporează (*candombles*). Numărul redus al preoților sporește această libertate de interpretare care nu dăunează numai fervorii. Într-o zi va trebui ca America Latină să facă ordine în casa sa religioasă. Pentru Emile G. Leonard, istoric al protestantismului și protestant el însuși, situația spirituală o evocă pe cea a Reformei sau a Prereformei în Europa: ca și cum necesitățile spirituale sînt vii pe de o parte, prost satisfăcute pe de alta. Dar semnele schimbării se înmulțesc.

Literatura modernă, întreaga viață, întreaga cultură ale Americii de Sud se găsesc antrenate într-o întoarcere la izvoarele naționale.

Din acest punct de vedere, cel mai bun exemplu este Mexicul. Printr-o lungă mișcare, el alunecă spre *indianitatea sa*, spre izvoarele sale vii, unde se reconstituie. A trecut prin numeroase încercări, revoluții, catastrofe. Dar din ele a fișnit această literatură populistă, mai mult încă, această artă revoluționară al cărei profet a fost, pe bolțile catedralei din Guadalajarra Jose Orzoco, și care a antrenat o întreagă școală de pictură. Sau cinematograful autohton afirmat ieri cu admirabilul film *Maria Candelaria*.

AMERICA PRIN EXCELENȚĂ: STATELE UNITE

Cu obstinație, această Americă s-a vrut ieși din comun. Ea ar fi fost multă vreme o civilizație, un călător fără bagaje, în măsura în care era sigură că în fața ei se deschide un viitor în permanență mai bun, nedepinzînd decît de voința ei să-l stăpînească. Thomas Jefferson, unul din autorii Constituției din 1787, afirma: *America is new in its forms and principles*, America este nouă în formele și principiile ei. De atunci, nu a încetat niciodată să se creadă, în fiecare dimineață, nouă și să creadă, ca Jefferson, că „pămîntul aparține celor ce trăiesc”. În orice caz, ea va traversa cu un pas încrezător crizele economice, sociale sau politice: niciodată rezervele, stocul său de optimism nu a părut să fie pe punctul de a se epuiza.

Astfel, pînă în vremuri relativ recente, pînă la violența neașteptată a crizei din 1929 care începe pe Wall Street, cu atît mai puternic resimțită cu cît loyeste în plin o economie fericită, în puternică expansiune, ca să spunem așa, fără să bănuiască cel puțin. America s-a aflat atunci în fața primei sale catastrofe materiale. Pentru a se vindeca, nu i-a fost de ajuns să-și regăsească o prosperitate mai mare ca oricînd. Pentru prima dată ea s-a întors îndelung spre trecut, de altfel mai puțin pentru a se înțelege pe ea însăși (în mod firesc, americanul mijlociu nu crede în valoarea explicativă a istoriei), cît pentru a găsi un sprijin moral. „Dezvoltarea unei înclinații spre nostalgia retrospectivă

a mers mână în mână cu declinul lent al unei credințe tradiționale. În vremurile în care concurența și libera inițiativă erau în plin avânt, americanii credeau în viitor; în vremurile în care acestea erau înfloritoare, ei se gîndeau la prezent; acum, în epoca concentrării, a colosalului, a monopolurilor, care a redus cîmpul concurenței și șanselor, ei se întorc cu regret spre epoca aurului, rămasă în urma lor“. Astfel vorbește un excelent observator, Richard Hofstadter (1955).

America, deși tînără, a început să îmbătrînească. Ea ajunge la istorie, se apropie de ora adevărului. Înțelege că a avut ieri, în refuzul ei de a se interesa de trecut, în individualismul ei înverșunat, sau în izolaționalismul ei, în respingerea oricărei legături care înstrăinează libertatea individului sau a națiunii, „O unitate de *tradiție culturală și politică* pe care se bizuia civilizația americană.“

Oare nu tocmai această tradiție implicită este condamnată de condițiile vieții moderne în Statele Unite? Trecutul începe să apese pe umerii lor.

UN TRECUT RECONFORTANT: BILANȚUL ȘANSELOR

Multă vreme, America a crezut că trăiește un destin nou, fără umbra zilelor care l-au precedat, trecutul estompându-se imediat ca de la sine. Regula era de a fugi de ceea ce leagă sau înrădăcinează, de a miza pe neașteptat. Cuvântul *opportunity*, ocazia, șansa care se oferă, este cuvântul cheie: orice om demn de acest nume trebuie să se folosească de „oportunitatea“ ce apare și să meargă pînă la limita extremă pe care aceasta i-o permite. Tocmai în această „conpetiție“ se afirmă, își va face dovada posibilităților sale.

Astfel, Statele Unite s-au comportat ca o colectivitate: trecutul lor este o serie de șanse oferite, aproape imediat și pe deplin folosite, „lovituri“, în general reușite. Vom face mai întîi bilanțul acestor șanse, vechi și recente.

Colonizarea și independența

● *Prima șansă a fost cucerirea, în definitiv tîrzie, și ocuparea solidă a unui sector al litoralului american. A te instala înseamnă a începe să exiști.*

Cursa a fost deschisă pentru întreaga Americă de călătoria revoluționară a lui Christofor Columb (1492). Spania (Castilia) este învingătoare. Opt ani mai tîrziu, în 1500, portughezii, conduși de Alvarez Cabral, cuceresc

Santa Cruz, cea căreia lemnul de culoare roșie (*pau brasil*) îi va da denumirea de Brazilia. Apoi francezii, ale căror nave, negustori sau pirați, sau ambele deodată, frecventează toate coastele atlantice ale Lumii Noi, de la Terra Nova (cunoscută de la începutul secolului) pînă la Antile, Florida, și coastele Braziliei (atunci deținute mai mult teoretic decît practic de portughezi), francezii fac incursiuni în Canada (1534—1535) și în cele din urmă se instalează acolo (1603). În aceste condiții, englezii sosesc ultimii: Walter Raleigh a poposit pe litoralul a ceea ce s-a numit imediat Virginia în ultimii ani ai secolului al XVI-lea, dar a întemeiat aici o instituție efemeră; pelerinii de pe *May Flower* sosesc în 1620 la Capul Cod, pe coasta a ceea ce va fi Massachusetts.

La prima vedere, aici te întîmpină un aspect geografic puțin încîntător: o coastă posomorită, zdrențuită de estuare, de golfuri, de adevărate mări interioare cum este golful foarte vast Chesapeake, iar deasupra o coastă mlăștinoasă, împădurită, blocată spre vest de neprimitorii munți Allegani. Pe scurt, o regiune vastă, prost sudată în diferitele ei părți, grație exclusiv navigației lente de coastă. În plus, a trebuit să fie eliminați concurenți tîrzii — olandezi, suedezi —, în sfîrșit să supraviețuiască atacurilor indienilor. Cu toate acestea, francezii, plecați din Saint Laurent, au cucerit — cel puțin au explorat și apoi au ocupat Marile Lacuri și enorma vale a fluviului Mississippi pînă la delta lui, unde vor întemeia Noul Orleans. Ei au reușit o vastă mișcare de încercuire. Le revine prima manșă.

Capul de pod englez este închis de acum înainte între Florida, unde spaniolii și-au împins avanposturile, și vastul, foarte vastul imperiu francez, cu vînătorii săi în căutare de blănuri și cu misionarii iezuiți activi. Spre vest, expansiunea engleză, cînd începe cu adevărat, în secolul al. XVIII-lea, se lovește de forturile garnizoanelor franceze.

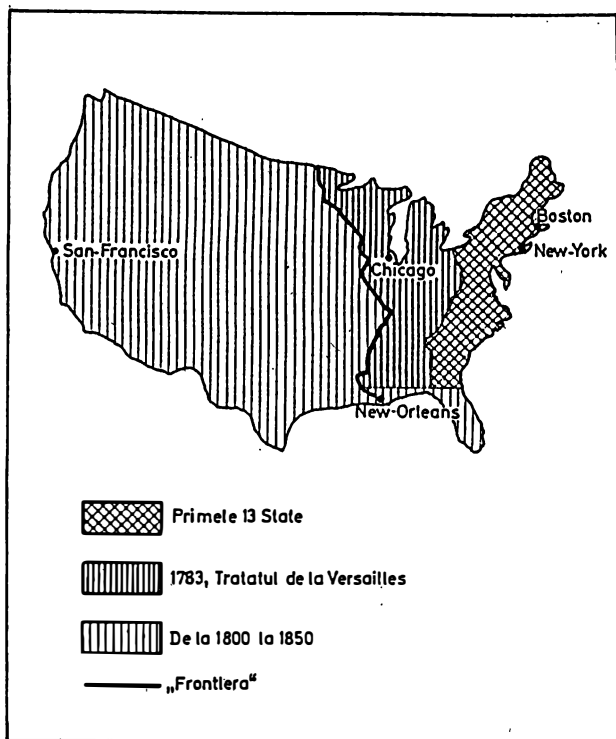
Unde este, în toate acestea, șansa „americană“? Probabil în faptul că, puțin extinse, relativ vorbind, coloniile engleze au fost solid ocupate, mai ales în nord, în special în Massachusetts, unde se dezvoltă Bostonul, și în centru, unde se înfiripă New Yorkul (fostul New Amsterdam) și Philadelphia, orașul *quakerilor*.

Legate de metropolă și de viața ei comercială, aceste orașe apărute *in the wilderness*, în sălbăticie, au avantajul de a se administra ele însele, trăiesc într-o semilibertate care amintește de orașele tipice din Europa Evului Mediu. Agitația engleză le va fi în mare măsură de folos: ea împinge de cealaltă parte a „bălții de heringi“ pe turbulenții sectanți protestanți, acești „cavaleri“ care descurajează Anglia lui Cromwell și toți acești noi veniți sînt în număr atît de mare încît, cînd adevărata luptă se termină, în 1763, de o parte erau un milion de englezi, iar de cealaltă — 63 000 de francezi. Șansa engleză, sau „americană“, este de a fi realizat, între spanioli și francezi, această acumulare explozivă de forțe.

„Din momentul în care pe acest continent au existat un milion de englezi, contra a ceva peste 70 000 de francezi, cauza era hotărîtă, deși, norocul armelor, la Quebec, a suris lui Montcalm (1759). Cu mult înainte de Voltaire, colonizarea și mai ales popularea nu erau preocuparea esențială a puterii. Temerii față de depopularea Franței, nejustificată (de altfel)... i se adăugau dificultățile și grijile interne. Astfel încît, ținînd cont de importanța respectivă a celor două țări, din Europa au plecat aproximativ 30 de englezi la un francez. Stranie disproporție de cauze și efecte: dacă limba engleză și cultura care o însoțea domină astăzi lumea, este pentru că în fiecare an cîteva nave au transportat infime contingente de persoane, pe deasupra majoritatea analfabete“ (Alfred Sauvy).

A reface istoria înseamnă a succomba în fața unei maladii care de altfel are un nume: ucronie. Un american, prieten pasionat și exclusiv al Franței, se amuza într-o zi, nu fără regrete mărturisite, imaginîndu-și ce ar fi fost continentul nordic dotat în întregime cu claritatea, cu delicia vieții și gastronomiei franceze. În sfîrșit, acest vis iese în mare măsură din ceea ce a permis istoria.

● *Primul avînt american se înscrie într-o economie mai ales agricolă. Dar reușita sa (atît de evidentă în raport cu avîntul măsurat al Canadei) ține, de asemenea, de o șansă suplimentară: vocația sa maritimă.*

20. Formarea teritorială a Statelor Unite.

De la sud la nord, apa, toate drumurile pe apă, bărcile, ambarcațiunile de pescuit și de transport, mai târziu delicatele *clippere* de curse, joacă un rol esențial. Ele străbat mările, ajung în Europa, Mediterana, Antile, America de Sud, Pacific... Ele explică pericolul care l-au reprezentat pentru comerț și flotele engleze, navele de cursă ale „insurgenților“, pînă la Canalul Mîneicii, între 1776 și 1782, și loviturile foarte dure pe care le vor da încă, de la 1812 la 1815, la războiul lor victorios împotriva Angliei despre care marea istorie, preocupată de Napoleon, vorbește puțin.

Ele explică mai ales șansa unor orașe americane începînd din secolul al XVII-lea. Fără îndoială, regle-

mentările mercantiliste engleze cereau, pe de o parte, ca aceste colonii americane să cumpere din metropolă toate produsele manufacturate de care au nevoie, chiar cele provenite din alte țări din Europa, și, pe de altă parte, ca ele să vîndă Angliei sau coloniilor ei aproape întreaga lor producție agricolă (cu excepția cîtorva produse libere pentru că intrarea lor în Anglia este interzisă: cereale, pește). Aceasta nu împiedică faptul ca, în 1766, Pennsylvania să vîndă Marii Britanii mărfuri în valoare de 40 000 de lire sterline, în timp ce a achiziționat de la aceasta mărfuri în valoare de 500 000 lire sterline. Paradox evident, semnalat adesea.

„Și cum veți acoperi diferența?“, a fost întrebat Benjamin Franklin, convocat în fața unui comitet al Camerei Comunelor pentru a explica această situație anormală. „Diferența, a explicat el, este plătită din produsele pe care le transportăm în Antile și care sînt vîndute în propriile noastre insule, sau francezilor sau spaniolilor, danezilor și olandezilor; sau cu cele pe care le-am trimis altor colonii din America de Nord, Noua Anglie, Noua Scoție, Carolina și Georgia; sau cu cele pe care le trimitem în diverse țări ale Europei. ...Pretutindeni, primim fie băni, fie scrisori de schimb, fie produse alimentare care ne permit să plătim Marii Britanii. Totul adăugat la profiturile neguțătorilor și marinarilor noștri obținute în cursul acestor călătorii circulare și cu prilejul transporturilor efectuate de navele lor se concentrează în cele din urmă spre Marea Britanie pentru echilibrarea balanței.“

Acestor ample legături comerciale triumphiulare li se adaugă profiturile aduse de navlu și de comerțul de la țară la țară în limita traficului legal permis de Anglia, fără prejudicii din partea unei contrabande foarte active și a unei expediții pirateresti uneori fructuoase. Să nu uităm pescuitul: marinarii Americii nu au neglijat nici o ofertă a mării.

Spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea nu exista de altfel nici o îndoială în această privință: tonajul flotei Statelor Unite îl depășește pe cel al tuturor celorlalte țări, cu excepția Angliei și proporțional cu populația — ele sînt

prima țară navigantă din lume. Iată ce le implică în economia mondială, obligându-le să i se supună, să-i facă jocul, dar în același timp permițându-le să profite de elanurile ei. Toate șiretlicurile precoce ale unei societăți construite ca nici una alta pe credit provin din aceea că este obligată să-și ascundă inferioritățile, să alerge în căutarea de metale prețioase care îi lipsesc și de care, abia obținute, trebuie să se despartă cât mai repede posibil.

Șansă maritimă, nu fără aventuri îndepărtate și surprinzătoare, greutatea nefiind alta decât de a alege dintre ele: sosirea convoaielor de grâu „american“ în Mediterana sau în porturile Franței revoluționare; succesul, în aceeași epocă, în comerțul „interlop“ în direcția Americii hispano-portugheze; modul în care se vor aventura în curînd în Pacific, pe la Capul Horn, apoi mult mai târziu pornind din portul San Francisco. Abia eliberate de Anglia (1782), vechile colonii vor căuta să ajungă în China. În definitiv, dorința de a avea un port de escală pentru navele sale ce merg spre China și pentru balenierele din Pacific este cea care determină America să trimită, în 1853, „navele negre“ ale amiralului Perry în Golful Tokio, eveniment care va avea consecințe dintre cele mai mari.

Nimic mai revelator decât întîlnirile, în vremuri de odinioară, a unor nave americane pe cele șapte mări ale lumii, *Le Lion*, corabia cu trei catarge care îl transporta spre China pe lordul McCartney, ambasadorul regelui Angliei, se oprește în februarie 1793 în insula Sf. Paul, în Atlanticul de sud, și descoperă aici cinci vînători de foci (trei francezi și doi englezi) care pregătesc trimiterea a 25 000 de piei de focă spre vînzare la Canton la bordul unei nave din Boston, pe jumătate franceză, pe jumătate americană, care le adusese, tot pentru China, o încărcătură de blănuri de castori canadieni. Ambasadorul va avea plăcerea, cîteva luni mai târziu, în fața Cantonului, să ia imprudenta navă drept pradă de război, pentru că ea este puțin franceză, și pentru că războiul dintre Anglia și Franța fusese declarat în ianuarie 1793, iar el tocmai aflase acest lucru.

Un alt mic exemplu: în timpul călătoriei sale în jurul lumii, în serviciul țarului, Kotzebue, fiul poetului german, întâlnește într-un port din Alaska meridională (26 aprilie 1825), o navă americană cu două catarge venită de la Boston în linie dreaptă pe la capul Horn, încărcată cu produse alimentare pe care le-a schimbat în micul port rusesc contra a 21 000 de piei de „pisică de mare“, inferioare prețioaselor blănuri de lutră de mare, dar pe care cumpărătorul spera, pornind pe ruta sa prin insulele Sandwich, să le vândă la Canton. „La sosirea navei în portul din Alaska, întregul echipaj, inclusiv căpitanul, era beat; numai o întâmplare fericită a făcut să evite stîncile și pragurile, dar americanii sînt atît de îndemînatici încît chiar beți morți știu să se descurce în toate“.

Există de asemenea și marea perioadă de glorie a pescuitului cu baleniere, specialitatea statului New York și Noua Anglie. Scriitorul Herman Melville (1819—1891) a descris această lume frustră în care a trăit el însuși, existența ei dură și periculoasă și micile orașe prospere grație acestei activități unice — New Bedford sau Nantucket. Pescuitul cu baleniera va înregistra un declin după 1850, uleiurile minerale și gazul detronînd untura de balenă ca mijloc de iluminat.

În aceeași perioadă, flota Statelor Unite este afectată de concurența, gravă, a vaporului englez *cu aburi*, din fier, *stimerul*. De pe urma acestei lovituri ea se va reface cu atît mai greu cu cît Statele Unite se întorc atunci spre interiorul continentului, plonjează în istoria lor continentală. Cucerirea acestui spațiu, înaintarea din ce în ce mai mult spre vest, construirea de căi ferate, de linii de navigație de *coastă* și *interioare* necesare acestor legături — această sarcină enormă le va îndepărta de ocean. Este noua lor șansă.

Așa cum cere viața americană, o afacere încetează să mai fie esențială, o altă afacere apare: se aleargă spre aceasta, este abandonată cealaltă. Putem spune că America schimbă oceanul — împărțit, ce-i drept mai mult de jumătate — pentru o vastă porțiune de pămînt american pe care o va stăpîni în întregime și numai pentru ea.

● *Nu există eveniment mai mult și mai bine cunoscut decât independența coloniilor britanice ale Americii (1773—1782). Acest eveniment trebuie însă situat cu exactitate.*

Sfârșitul imperiului francez în America (1762) a făcut, de la o zi la alta, mai puțin prețios ajutorul englez și a sporit mult mai mult exigențele metropolei. Cu toate acestea, nici coloniile, nici Anglia nu doresc dinainte o ruptură: ea vine de la sine, în urma neînțelegerilor, a concesiilor insuficiente, a violențelor ineficiente. Toate decolonizările care vor urma în viitor, pînă în ziua de astăzi, vor etala o succesiune similară de evenimente greu de înțeles.

Oare Anglia nu a greșit nefăcînd concesii mai rapide și mai mari, cerînd perceperea de taxe justificate în mare măsură de greul pasiv al războiului contra Franței, apoi suprimîndu-le dar menținînd ca unică taxă numai impozitul pe ceai, astfel încît lăzile de ceai de la bordul a două nave ale Companiei Indiilor fuseseră aruncate în apă în portul Boston la 16 decembrie 1773? Nici un impozit fără consimțămîntul contribuabililor — spune tradiția politică engleză, iar englezii din America nu sînt reprezentați în parlamentul de la Londra. Ce greșală în realitate!

În plus, se înșală oare istoricul englez (1933) care vede schițîndu-se, de la mijlocul secolului al XVIII-lea, o amplă deplasare a imperiului englez, care — centrat pînă atunci pe America și Atlantic — înclină de acum spre Oceanul Indian și Indii? Ocuparea Bengalului datează din 1757. În plus, atunci începe avîntul „comerțului în stil chinez”. Oare în antrenarea Angliei spre Extremul Orient și în detașarea ei de Lumea Nouă nu este vorba de goana capitalismului în căutarea unor rate exorbitante ale beneficiilor?

Toate aceste rațiuni și altele au condus la un conflict spectaculos, în cele din urmă la o umilire evidentă a Angliei. Intervenția Franței și a Spaniei a grăbit succesul insurgenților. Aceștia au semnat totuși, în 1782, pacea lor secretă cu Anglia, abandonîndu-și aliații... Deși Anglia

va pierde mai puțin decît se temea prin tratatul de la Versailles (1783). Ea își va da de asemenea seama foarte repede că prosperitatea economică îi va compensa, și încă bine, eșecul politic. Istoricul se va întreba totuși, fără a putea da un răspuns, ce s-ar fi întîmplat în lipsa acestei Revoluții industriale apropiată, care va aduce Angliei elementele unei predominanțe durabile.

Totuși, dacă ne interesează soarta Statelor Unite, nu trebuie să ne oprim la acest aspect internațional important al aventurii, nici la La Fayette, nici la vitejiile lui Bailli de Suffren, nici la trucurile pline de cumsecădenie și realism ale lui Benjamin Franklin, ci tocmai la această independență, la Declarația de Independență din 4 iulie 1776, la Constituția din 1787, elaborată atît de încet. În acești ani cruciali tînăra Americă a căpătat conștiința propriei ființe.

O Americă tînără, să înțelegem o anumită Americă, prima care a căpătat formă: geografic, ea este redusă la versantul ei atlantic; economic — este înainte de toate o țară agricolă; pe plan social — este dominată de clasa proprietarilor de pămînt, cea a *Founding Fathers*, părinților întemeietori, ai „democrației americane“, al cărei portret idealizat îl găsim în gravurile istorice.

Neînsemnînd lipsă de respect, nu este poate inutil să vedem cine au fost, de la George Washington la Thomas Jefferson, acei oameni care au avut voința și convingerea de a elabora cea mai bună dintre constituțiile lumii. S-a spus acūm multă vreme: *Fathers* au construit o constituție întemeiată „pe filosofia lui Hobbes și religia lui Calvin“. Iar pentru ei omul este „un lup pentru om“ iar „spiritul pămîntesc“ este exact opusul lui Dumnezeu. Generalul Knox îi scrie lui Washington (a doua zi după revolta de la Shays): „Americaniî sînt în definitiv oameni — oameni cu pasiunile arzătoare care aparțin acestui animal“ (1787).

Declarația a proclamat și dreptul la insurecție, și egalitatea tuturor oamenilor în fața legii. Dar marea idee care îi frămîntă și îi animă pe acești proprietari, acești oameni de afaceri, oameni ai legii, plantatori, speculanți

și manipulatori de bani — acești „aristocrați“ — este de a pune la adăpost proprietatea, averea, privilegiul social. America, odată născută, are deja bogații ei a căror avere, deși moderată, îi desemnează pentru a-i conduce pe ceilalți. Este suficient să-i ascuți pe *Founding Fathers* reuniți la Convenția de la Philadelphia pentru a elabora constituția, sau să citești scrisorile lor sau pe cele ale egalilor lor pentru ca acest curent de gândire să devină clar. Un tânăr plantator, Charles Pinckney, propune ca numai cel care posedă cel puțin 100 000 de dolari să poată fi președinte al Republicii; Hamilton cere stăvilirea „insolenței democrației“. Pentru ambii, ca și pentru Peggy Hutchinson, fiică de guvernator, mulțimea este „mulțimea murdară și necinstită“, *the dirty mob*. Să-l ascultăm totuși pe tânărul guvernator Morris: „Mulțimea începe să gândească și să judece. Sărmane reptile! Se încălzesc la soare și o clipă mai târziu vor ataca... *gentry* începe să se teamă de ei“. Iar Mason recunoștea: „Am fost prea democratici... Să nu mergem prea departe în cealaltă extremă“. Nu există om mai convins de principiile democratice sacrosancte decât acest preot din Noua Anglie, Jeremy Belknap, care scria totuși unuia dintre amicii săi: „Să rămână în picioare ca un principiu faptul că guvernării își trag originea din popor, dar să obligăm poporul să înțeleagă bine că el nu este apt să se guverneze singur“.

Iată ce definește un spirit. Ordinea impusă sub numele de *liberty* și *equality* este deja ordinea capitalismului, oricât de modest este el încă. Bogaților — puterea, responsabilitățile. Pentru ceilalți, marea concesie de a fi protejați prin lege împotriva bogaților, așa cum sînt bogații împotriva lor. Puțin contează apoi că această constituție americană este considerată revoluționară, nouă, egalitară, echitabilă, în măsura în care tinde să aducă în stare de echilibru, unul prin altul, impulsurile animalului uman, întotdeauna egoist și feroce.

Constituția din 1787 este efectiv un mecanism cu contraponderi savante. Trebuie ca „puterile să fie atît de împărțite și echilibrate între diferitele corpuri... încît nici unul să nu poată depăși limitele legale fără să fie

eficace împiedicat de celelalte" (Jefferson). În ce privește societatea, nu vor fi firește suprimate privilegiile, și mai ales cel al proprietății sacrosante, dar se va veghea ca drumul spre privilegii — adică spre bani — să fie deschis tuturor. Nu este oare ușor în această imensă țară încă „nouă" care este America?

Richard Hofstadter rezumă acest ideal cu o ironie amuzată: „Părinții credeau, spune el, că un stat bine conceput va zădărnici interes prin interes, clasă prin altă clasă, facțiune prin facțiune și o ramură a guvernului printr-o alta, într-un sistem armonios de frustrare reciprocă".

De fapt, trebuie să recunoaștem că dacă istoria americană a secolului al XIX-lea se prezintă, sub semnul „sfintei concurențe", ca o amplă și feroce luptă de interese particulare, este pentru că aici lupta este mai „rentabilă", mai justă decît în țările capitaliste din Europa, că beneficiile nu sînt rezervate unei clase strîns închise, că îi este permis fiecăruia să-și încerce șansa într-o societate mai deschisă, mai avantajoasă decît oriunde, și să treacă într-o zi sau alta bariera. *Self made man* este imaginea clasică a acestei Americi, poate pe cale de dispariție astăzi.

Cucerirea Vestului

● *De la început, Statele Unite se definesc ca o țară pionier, ceea ce se poate spune de asemenea, despre toate țările care se înfruntă cu un vast spațiu pe care trebuie să-l stăpînească și să-l umanizeze, să-l reducă la dimensiunile omului, indiferent că este vorba de Rusia, Brazilia sau Argentina, de exemplu. Expansiunea geografică este prima formă (și care le determină pe celelalte) a oricărei creșteri, fie că este vorba de o economie, de o națiune, de un stat, nu mai puțin de o civilizație.*

Istoria a făcut bine lucrurile: a permis Statelor Unite, aproape fără nici o dificultate, să se întindă de la Atlantic la Pacific. Să ne imaginăm Franța instalîndu-se,

într-o cvasi-liniște, de la Atlantic la Urali! Statele Unite au cumpărat Louisiana (1803); au obținut Floridele spaniole în 1821; au primit din partea Angliei (în detrimentul eventual al Canadei) Oregonul în 1846 și apoi, în cursul unui război foarte ușor, au luat Mexicului Texasul, New Mexico și California în 1846, rotunjindu-și și mai mult bucata lor în 1853. Dacă ne gândim la teribilele catastrofe și invazii pe care le-au întâmpinat instalarea Rusiei, de exemplu, sau a Europei, această istorie pionier apare sub semnul binecuvîntat al facilității... Dar sarcina a fost imensă. *Complet singură, tînăra Americă nu ar fi reușit.*

De la început, ordonanța din 1787 rezerva cu înțelepciune teritoriile încă neocupate din vestul proprietății comune a Uniunii. Drept urmare, pe măsură ce se populau, s-au format noi state, numărul lor ridicîndu-se la 48 (al 49-lea va fi Alaska, al 50-lea — Hawaii). Începută din 1776 cel puțin, încheiată poate cu distribuirea ultimelor loturi din Oklahoma în 1907, colonizarea a căpătat mii de forme pe care le-au popularizat povestirile istorice, romanele și filmele, de la căruța cu prelată a primilor emigranți și luptele lor împotriva săgeților indienilor, pînă la călătoriile ultimilor coloni transportați pe lentele căi ferate construite de la un ocean la celălalt. Dar este oare util să revenim asupra acestor imagini prea cunoscute din Far Westul îndepărtat?

Ceea ce merită de subliniat este pînă la ce punct „frontiera“, spațiul cucerit de albi, a fost o mare aventură, *materială și spirituală*. *Materială* — înseamnă a pune în lumină rolul motor, de la început, al creditului, pe scurt al capitalismului. *Spirituală* — înseamnă a vedea dimensiunile noi ale protestantismului și, mai departe, ale civilizației americane în cea de-a doua și decisivă etapă a ei.

● *Capitalismul a fost organizatorul acestei înaintări.*

Imaginați-vă colonistul care tocmai și-a primit lotul — acel *home stead* de 160 acri (64 ha), care își ridică casa

din lemn, prefabricată, îmbinînd elementele, cultivînd mai întîi solul ușor al colinelor, extinzîndu-și treptat munca asupra terenurilor mai joase cu sol dur, chiar pînă în văile pe care uneori trebuie să le curețe de tufișuri și, cîteodată să le defrișeze. În realitate acest țăran nu are nimic dintr-un țăran. Chiar în ajun poate, el mai practica încă o cu totul altă meserie. Singura condiție pentru a rezista este să știi să conduci un atelaj; cultura, în general cea a grîului, se face fără o pregătire complicată, pămîntul nu este îngrășat... Mai ales dacă fermierul este primul venit, atunci să fiți siguri că el nu are decît o singură idee — de a-și revinde pămîntul. El va trăi aici cîțiva ani; mai are abia cîțiva bani, căci în acest colț pierdut totul trebuie plătit dinainte. Trăiește (deja) din cutii de conserve, se va încălzi cu cărbune dacă calea ferată ajunge în apropiere. Dacă două sau trei recolte bune i-au adus un capital, atunci nu ezită: își revinde pămîntul, profitînd de plus-valoarea care i-a dat-o în acest interval sosirea de noi emigranți, și pleacă mai departe. Mai departe spre Vest, bineînțeles, pentru a o lua de la capăt. Dacă s-ar întoarce spre Est, ar însemna să se recunoască învins. (După Louis Girard).

Deci nu este un țăran cu rădăcini, legat de pămîntul său, ci un speculator. „El a dat o lovitură“, cum spunea pe bună dreptate un istoric. A jucat și nu va cîștiga întotdeauna, firește. Dar va continua să joace.

Un alt spectacol foarte asemănător — cel al unui oraș care se creează în Middle West, spre anii 1860. Să ni-l imaginăm redus la elementele sale esențiale — gara rudimentară, hotelul, și el rudimentar, magazinul de aprovizionare — *store*, biserica, școala, banca... Orașul de-abia s-a născut, dar fiecare mizează deja pe creșterea lui, în consecință cumpără terenurile bune, recrutează noi veniți. Bineînțeles, există lumină electrică și tramvai. În curînd va exista și telefon, „descoperit“ în 1871. „Foarte adesea, călătorii vor remarca faptul că sînt iluminate și că tramvaiul trece pe străzi care nu au încă nici o casă. Dar acest lucru este făcut, după cum se afirmă, tocmai pentru a se construi case, pentru ca terenurile să se vîndă mai repede“. La Bismarck, capitala

statului Dakota, întemeiată în 1878, unde predominanți sînt coloniștii germani, este inaugurat, cinci ani mai tîrziu, Capitoliul. „Locuitorii din Bismark au organizat deci o ceremonie de inaugurare grandioasă. Ei l-au invitat nu numai pe James Bryce (care va scrie în 1888 *Republica americană*), care era o personalitate, ci și pe generalul Grant, fost președinte al Republicii și războinic ilustru; apoi, a fost prezent Sitting-Bull, marele șef siux care s-a remarcat în cursul unei revolte împotriva albilor și care, venit pentru a spori strălucirea ceremoniei, a spus în limba sa cîteva cuvinte amabile. Or, ceea ce l-a uimit pe Bryce, scoțian practic, a fost faptul că viitorul Capitoliu se afla la 1500 metri de oraș. Uimirea sa i-a surprins pe locuitorii din Bismark. I s-a spus: pentru că orașul va crește, Capitoliul trebuie să fie foarte departe de aglomerarea actuală“ (Louis Girard).

După cum vedeți, acest oraș, ca toate celelalte, se extinde încă din prezent. El trăiește dinainte, conform secretului întregii vieți economice. Nu se bazează pe banii pe care îi are, ci pe banii care vor veni, vor veni sau nu. Ceea ce este de admirat este faptul că, exceptînd accidentele, inversarea tendinței din 1873 de exemplu, banii vor veni întotdeauna. Pariurile au fost adesea recompensate.

● *America, aceea care a cucerit Vestul și Far West-ul, este în esență protestantă. Protestantismul a fost singurul care a făcut față acestei situații umane dificile, brusc apărute, acestei dispersări de oameni pe mari întinderi.*

Iată-i fără pastor, reduși numai la lectura *Bibliei*. Fără îndoială, acești imigranți trăiesc într-un fel de Ev Mediu și viața lor religioasă spontană este de obicei destul de vie, fertilizînd uneori invenții aberante, ca secta Mormonilor, fondatorii statului Utah. Meritul protestantismului american a fost de a întreține, de a însufleți această flacără. Este una dintre cele mai frumoase pagini din istoria sa.

Pentru a reuși, protestantismul trebuia să se adapteze sarcinii pe care o avea, să se simplifice, să se detașeze, ca să zicem așa, de sectele existente (congregaționiștii, episcopalienii), să-și reducă învățămîntul teologic sau liturghia, să mizeze pe emoție, pe șocul reuniunilor spectaculoase. Pastorii itineranți ai *baptiștilor*, *metodiștilor*, *discipolilor lui Christos* o fac de minune. Nu ei inventează această religie a inimii, *redeșteptări* și *revivals* protestante furnizînd dinainte modelul. Ei au știut cel puțin să o adapteze, să o simplifice (baptiștii debarasîndu-se de sectarismul lor, metodiștii de moștenirea anglicană), sprijinindu-se întotdeauna pe un „teologism individual”, pe „suveranitatea individului”, în sfîrșit, „pe acte, nu pe credințe”. Limbajul lui Christos se reduce de acum înainte la o comuniune directă, simplă.

Dincolo de scopul strict pe care îl urmăreau, acești evanghelizatori ai Vestului fasonază, fără să vrea, *american way of life*, „modelul” vieții americane, stăpînul civilizației sale, la care cu sau fără voia lor, începînd din anii 1860 și 1880, noii veniți, chiar neprotestanți, vor fi obligați să se adapteze.

Aceste mișcări spontane, din partea credincioșilor ca și din partea pastorilor, au fost opera oamenilor de rînd, „singurii creatori de Biserici”. Cuceritori ce erau, ei și-au împărțit geografic vastul domeniu al „frontierei”: *Discipolii* își vor întemeia micile lor biserici în Vest și Middle West, *metodiștii* mergînd în direcția nord-vest, iar *baptiștii* spre sud-vest. Acțiunea lor se compară în mare, cu opera misionarilor spanioli care au început de fapt, din secolul al XVI-lea, să-i reconvertească pe imigranții spanioli veniți în Lumea Nouă, atrăgînd în același timp la religia lui Christos masa indienilor și punînd astfel bazele a ceea ce este astăzi America Latină.

Industrializarea și urbanizarea

● *Cuvîntul industrializare, el singur, nu este suficient pentru a desemna toată această mutație a vieții materiale a Statelor Unite din 1880 și pînă astăzi. În cursul acestui secol, sau aproape un secol, un stat mai*

ales agricol devine un stat mai ales industrial, așa cum arată cifrele care urmează. Mutația nu ar fi fost posibilă fără o enormă dezvoltare a orașelor.

A. Valori ale produselor agricole și industriale (în milioane de dolari)				
	1880	1899	1909	1919
	—	—	—	—
Agricole	2,4	4,7	8,5	23,7
Industriale	9,3	11,4	20,6	60,4

B. Populația rurală (în milioane de indivizi și în procentaj)					
	1880	1899	1909	1919	1950
	—	—	—	—	—
Populația rurală	32,9	39,3	41,6	44,6	—
Procentaj	65	51,7	45,3	36,4	15,6

Nu se pune problema, aici, de a urmări în detaliu această formidabilă mutație, multiplicând cifrele și măsurile. Cărțile de economie și de geografie furnizează în această problemă datele indispensabile. Din punct de vedere istoric este interesant să arătăm că, la fel ca în Anglia, primul start industrial a fost, în noua Anglie, avântul industriei textile și că, la fel ca în numeroase țări europene, instalarea definitivă coincide cu *boom*-ul căilor ferate, din 1865 pînă la criza din 1873.

Important ar fi de arătat: a) amploarea reușitei americane care nu încetează să afecteze geografia propriului său spațiu (cf. recentului avînt al „Sudului Profund“, *Deep South*, de-a lungul Golfului Mexic); b) noutatea anumitor performanțe care anunță „viața viitoare“; c) adaptările unui capitalism în ruptură constantă cu el însuși (problemă pe care o va relua capitolul următor); d) sosirea de mîna de lucru europeană: nu mai mult decît construcția Vestului, cea

a industriei și a orașelor uriașe nu a fost opera Americii singure; e) acest prodigios avans uman și material s-a grefat de bine de rău pe această civilizație veche pe care un limbaj inadecvat o denumește *the american way of life*.

Nu vom aborda însă, pentru moment, decât ultimele două din aceste vaste probleme.

Pînă pe la 1880, Statele Unite au primit emigranți englezi și scoțieni — primul fond al populației lor europene; a urmat apoi un aflux german și irlandez: aceștia din urmă au dezanglicizat puțin și chiar deprotestantizat populația americană. Cu toate acestea, America continuă să fie sub stricta dominație a culturii engleze și a protestantismului cînd primește, între 1880 și 1914, aproape 25 milioane de slavi și mediteraneeni, cel mai adesea catolici.

Cel care îi va absorbi nu va fi atît Vestul agricol, cît Estul urban și industrializat: acesta din urmă este transformat, nu bulversat, mai puțin bulversat de exemplu decît Argentina confruntată cu o imigrație italiană care a năpădit totul, orașe și sate, începînd aproape cu același an 1880. Această diferență nu are nimic uimitor. Statele Unite care îi primesc pe noii veniți au orașe, industrii în plin avînt, o uimitoare putere de dresare și convingere în același timp. Asimilarea a fost rapidă, uimitor de eficace.

„Să examinăm un grup de americani (1956) luați la întîmplare: tipurile nordice sînt departe de a domina printre ei și a-i putea foarte bine să-i crezi veniți de la Neapole sau Viena mai degrabă decît de la Londra sau Hamburg; și cu toate acestea sînt americani, se comportă și reacționează ca americani. Din acest punct de vedere, mecanismul de asimilare a mers“ (André Siegfried).

A triumfat în același timp limba, *american way of life*, puterea enormă de atracție a Lumii Noi asupra imigranților. El este singur, sau aproape singur, împotriva tuturor celorlalți. În plus, prin legile numite *quotas* (1921—1924), prin legea MacCarran din 1952, Statele Unite și-au închis practic poarta de intrare. De atunci, sosirea de persoane strămutate nu a mai reprezentat

nimic în acest ocean uman, în pofida reușitelor senzaționale în domeniul științific al unora dintre cei adoptați.

Astăzi nu mai au loc penetrații notabile în Sud decât pornind din Mexic și Porto Rico; în Nord, numai din Canada franceză, ai cărei copii pierduți se regăsesc la Detroit, la Boston și chiar la New York. Dar aceste emigrări sînt firicele de apă. New Yorkul este fără îndoială cel mai mare oraș portorică, dar și Parisul este un mare oraș nord-african în acest sens, și din motive similare: orice mare oraș are nevoie de la partenerul său de mîna de lucru necalificată, săracă. Dacă nu o poate recruta acasă, o caută în altă parte.

Noii veniți au furnizat industriei americane mîna de lucru ieftină care i-a favorizat demarajul, apoi avîntul. Ei au furnizat de asemenea săracii și proletariatul uriașelor orașe al căror prototip este New Yorkul, inegalat de altfel. Nu încetează să se instaleze o urbanizare de o amploare excepțională: de fapt, toată coasta atlantică, de la Boston pînă la nivelul Washingtonului, a devenit astăzi un singur oraș — *Megalopolis*, afirmă un geograf —, lăsînd în rarele sale intervale puțin loc pentru arbori, pentru cîteva cîmpuri cultivate, pentru periferii care se unesc și se confundă. Universitatea din Princeton se ridică astfel în centrul uneia dintre aceste rezervații de iarbă și arbori dintre aglomerarea new-yorkeză și Philadelphia: un moment de neatenție și ea ar fi înghițită de acești monștri vecini și familiari.

Totuși, în pofida acestor prodigioase transformări și sosirilor masive de noi oameni, civilizația americană a rezistat. Ea a asimilat tot: mașini, ateliere, dezvoltarea prodigioasă a sectorului „terțiar“, fumicarul de automobile — în această privință viața europeană fiind astăzi o imagine apropiată —, în sfîrșit, imigranții neprotestanți.

● *Civilizația americană s-a format în trei etape: pe coasta Atlanticului; de la Atlantic la Pacific; în sfîrșit, „pe verticală“, prin industrializare. Cea de-a doua etapă, Far West și noul protestantism, este cea care a*

fixat poate elementele esențiale ale acestui american way of life: respectul pentru individ, credința religioasă simplificată la extrem și puternic împinsă spre acțiuni (întrăjutorare, cîntatul în comun, datoria socială...), preponderența englezei, în fața căreia celelalte limbi dispar.

Se poate spune despre o asemenea societate că este religioasă? Da, aproape 100%, repetă sondajele. Benjamin Franklin afirma deja în 1782 (deci la primele începuturi ale Americii): „În Statele Unite, ateismul este necunoscut: necredința — rară și secretă“. Nici astăzi nu există o exprimare oficială care să nu fie sub semnul lui Dumnezeu. Orice demers american spre exterior este văzut de preferință ca o „cruciadă“, fie că este vorba de Woodrow Wilson, fie de generalul Eisenhower. De asemenea, nu există diferență socială care să nu aibă expresia ei religioasă. În partea de jos a scării, comunitățile baptiste, populare și pînă mai ieri foarte sărace; „mai șic“, bineînțeles, lumea metodiștilor; foarte distinsă, în sfîrșit, cu fastul său liturgic provenit de la Biserica anglicană, secta episcopalienilor (adică cei care au episcopi). Cum scria un istoric, există de asemenea biserica noilor bogați.

Într-adevăr, în propriii săi ochi, puțin împrăștiat în ce mod își concepe americanul credința! Căci societatea religioasă este *tolerantă, pluralistă*, divizată în secte, în „denominații“ disparate, cu o singură biserică adevărată în sensul obișnuit al cuvîntului: cea catolică. Nimic uimitor de exemplu ca aceeași familie să se împartă între mai multe „secte“, căci fiecare este liber să creadă ce vrea, cu condiția să creadă: aceasta este singura obligație. Se poate vedea la Boston o mică „biserică“ cu arhitectură ultramodernă. La intrare, o placă precizează că nici un cult anume nu este celebrat în aceste locuri consacrate rugii pentru toți credincioșii din lume, indiferent care le este credința. O dală mare care evocă un altar, singura pată luminoasă în penumbră, primește, printr-o deschidere practică în acoperiș, o pînză de lumină pe care o călăuzește pînă

la ea o mare cortină din fragmente de oglindă care te duce cu gândul la „corpurile mobile“ ale lui Calder...

Minunată toleranță, ar gândi un european dacă nu ar ști că în America, laicismul și ateismul în stil occidental, și în special laicismul guvernamental și educațional conform modelului francez, sînt puțin practicate sau chiar de neconceput. Dimpotrivă, o anumită formă de areligie, de raționalism face o oarecare vogă, care și-a croit drum și în Europa o dată cu *Originea speciilor* a lui Darwin (1859) sau *Viața lui Iisus* a lui Renan (1865). Acest raționalism se caracterizează printr-un deism din ce în ce mai vag.

Pentru coeziunea culturală a Americii important este faptul că obstacolul *a priori* dificil, cel pe care îl reprezintă catolicismul imigranților, cu irlandezii în frunte, urmați de germani, italieni, slavi, mexicani, pentru ca acest catolicism să fie în cele din urmă adaptat și, bine adaptat, la viața americană, acomodat la toate cadrele sale. Rolul primei mase de catolici — irlandezii — a fost în această privință decisiv.

În orice caz, dacă Biserica catolică și-a salvat unitatea mondială și ierarhia, ea a acceptat fără reticențe separarea de stat, spre deosebire de atitudinea ei în alte țări unde este majoritară; ea s-a angajat, de asemenea, pe deplin în cadrele naționalismului american; în sfîrșit, ea acceptă să pună în mod deliberat accentul pe acțiuni, urmînd prin aceasta însuși impulsul vieții americane. O declarație, între altele, o va spune clar (este a unui arhiepiscop american): „Un vot cinstit și corectitudinea în relațiile sociale vor face mai mult pentru gloria Domnului și salvarea sufletelor decît flagelările din mijlocul nopții sau pelerinajele la Compostella“.

Ca și sectele protestante, Biserica catolică, care numără astăzi 30 de milioane de credincioși, a știut să se organizeze, să-și aibă asociațiile sale, școlile, universitățile și, deși bisericile protestante au avut reușite destule de reduse în evanghelizarea proletariatului urban, ea a marcat în acest domeniu succese evidente.

Poate că această relativă ineficacitate a Bisericii protestante față de orașe ține de succesul ei în mediul

rural, în secolul al XX-lea, și de îmbogățirea care a îmburghezit-o și i-a potolit adesea zelul (în pofida unei reveniri în prezent). Căci America religioasă și în general întreaga Americă culturală nu încetează să fie amenințată de îmbogățirea și îmburghezirea cu regularitate a credincioșilor săi.

Acest aspect religios nu reprezintă decît una dintre explicațiile succesului coerenței civilizației americane. Mai sînt și altele, care țin, fără îndoială, de puterea creșterii sale vitale, de atracția unei societăți în care limitele de clasă nu sînt marcate decît de bani și unde, cel puțin pînă în vremuri foarte recente, căile îmbogățirii păreau larg deschise. A accepta aceste reguli sociale, pentru imigrantul european înseamnă a se despărți de vechile categorii europene, a se deschide speranței.

Aspectul liberal al unei societăți care, de altfel, constrînge este de asemenea natură încît nu permite nicidecum individului să scape regulilor tacite ale ceea ce numim *american way of life*. Dacă imigrantul însuși are unele dificultăți în a se acomoda, dacă încearcă uneori nostalgii, copiii săi, în ce-i privește, vor fi dornici să se topească în masa americană. Toți sociologii au remarcat această dorință a copiilor imigranților de a face să dispară urmele originii lor.

În sfîrșit, în acest proces rolul cel mai mare l-a avut abundența „șanselor“ americane: frontiera, apoi industrializarea, avîntul marilor orașe — iată tot atîtea operațiuni pentru crearea bogăției, iar îmbogățirea facilitează asimilarea. Este lung drumul de la irlandezul certăreț al primei generații a anilor 1830, care locuiește în cîteva cocioabe sau „bojdeuci“ pînă la irlandezul cu „perdele de dantelă“ din a doua sau a treia generație. Astfel, fluxul crescînd al bogăției americane a asigurat ascendentul primei sale civilizații asupra acestor noi valuri de oameni care au năvălit pe continent.

Dacă această primă civilizație s-a diferențiat, precoce și cu putere, de sursele șale engleze, nu este mai puțin adevărat că a rămas încă mai mult anglo-saxonă decît cu adevărat europeană. Europa continentală a

amestecat întotdeauna tradițiile mediteraneene și cele nordice. „Această interpretare a două civilizații lipsește în Statele Unite, atracția anglo-saxonă absorbind totul“ (André Siegfried). Și, fără îndoială, este regretabil în măsura în care hazardul istoriei a făcut din restul continentului american (cu excepția Canadei engleze) o lume strict latină, mai ales hispano-portugheză, apoi puternic marcată de imigrația italiană. Datorită acestui fapt cele două Americi se înțeleg greu una pe cealaltă, ele nu sînt făcute pentru a se înțelege. Și aceasta este drama prezentului.

UMBRELE ȘI DIFICULTĂȚILE: DE IERI PÎNĂ ASTĂZI

Pînă aici am semnalat șansele, reușitele. În realitate, nu au lipsit dificultățile și neșansele. Ele par să se acumuleze în prezent, chiar să se multiplice pe măsură ce depășim aceste succesive „linii care despart apele”: 1880, 1929, poate 1953. Dar iluzia riscă să fie dublă. Văzută de aproape, care realitate colectivă nu dezvăluie dificultăți inerente propriei sale vieți? Apoi, distincția dintre șanse și neșanse la dimensiunile unei civilizații imense nu poate fi nici clară, nici decisivă. Orice dificultate necesită efort, suscită ripostă, schimbă semnul. Neșansa este o punere în gardă, o încercare. Ea nu pecetluiește decît arareori un destin de ansamblu. Versul foarte cunoscut al lui Heinrich Heine — *o nouă primăvară îți va reda ceea ce ți-a luat iarna* —, adevărat adesea în ce-i privește pe indivizi, se potrivește și mai mult încă pentru națiuni. Statele Unite au dificultăți, se anunță crize pentru ele, dar sănătatea lor rămîne exuberantă, mai bună poate decît o cred ele însele.

Un vechi coșmar: problema negrilor sau o colonie de nedezrădăcinat

În cadrul șanselor Americii s-a strecurat o dificultate importantă, încă aproape de la început, imposibil de a

o elimina: prezența negrilor africani, implantați pe solul său din secolul al XVII-lea prin dezvoltarea plantațiilor din Sud (tutunul în Virginia începînd din 1615; orezul în Carolina începînd din 1695, apoi în Georgia; bumbacul, începînd din secolul al XIX-lea, în tot ținutul situat la sud-vest de Virginia).

● *De acest fapt sînt răspunzătoare istoria și geografia.*

Coasta atlantică unde au fost construite Statele Unite prezintă o succesiune de zone climatice apropiate unele de altele. New Yorkul care, în pofida latitudinii sale (cea a Neapolelui) și din cauza curențului rece din Labrador, are clima Moscovei — New Yorkul se află numai la o noapte de mers cu trenul de zonele tropicale și produsele lor exotice. În acest Sud, sclavagismul s-a instalat aproape în mod firesc, ca un fel de prelungire a economiei antileze, atît de prosperă în secolul al XVIII-lea. Spaniolii în Florida, francezii la New Orleans (din 1795 pentru trestia de zahăr) îl practicau la fel ca George Washington și Thomas Jefferson pe proprietățile lor din Virginia.

Astfel s-a introdus, în această Americă anglo-saxonă, o Africă vivace, aberantă, pe care nu o va mai stăvili nimic, nici forța, nici prejudecățile, nici concesiile. Constituția din 1787, trebuie să remarcăm, oricît de liberală ca ton, nu a abolit sclavia. Ea prevedea numai suprimarea comerțului cu negri, după o perioadă de 20 de ani, și va fi efectiv abolit în 1807.

Dar dacă de atunci negrii nu mai sînt importați, cel puțin legal (căci contrabanda va continua încă multă vreme), ei se înmulțesc mult, ca orice animal: avîntul bumbacului duce chiar la o agravare a condiției negrilor în secolul al XIX-lea. Cîndva, sclavii trăiau în casa stăpînului; iată-i reuniți în grupuri mari, ca pe domeniile Romei antice. Deasupra acestor sărmani muncitori de culoare, o societate albă, primitoare, cultivată, formează o puternică aristocrație colonială. *Coliba Unchiului Tom*, romanul scris de Harriet Beecher Stove, care

vorbește despre nenorocirile negrilor, va dezlănțui în Nord, în 1852, o revoluție a sufletelor. Un alt roman, *Pe aripile vântului* de Margaret Mitchell, vorbește la rîndul său de blîndețea și farmecul vieții în Sud, dar aici este vorba mai ales de viața liberă a proprietarilor albi. Tocmai în acest cadru exterior se situează subiectele povestirilor complicate și pline de încordare ale lui Faulkner, această viață din Sud, cu nostalgiile vremurilor civilizate de altă dată, partidele de vînătoare, conversațiile stropite de alcool de porumb, *moonshine*. Dublu adevăr, negru și alb, fără îndoială dublă minciună.

Pe scurt, în timp ce indianul, primul colonizat, a dispărut în lupta sa cu europeanul, pînă la punctul în care nu-l mai regăsim decît în acele rezervații unde trăiește ca reprezentant al unei rase dispărute, negrul se dovedește, fără să vrea, un adversar tenace. Statele Unite au astfel pe teritoriul lor o colonie care nu s-a emancipat cu adevărat, în pofida tuturor măsurilor oficiale, o minoritate etnică ale cărei pondere și prezență se mențin în pofida a orice.

● *La mijlocul secolului al XIX-lea, problema abolirii sau menținerii sclaviei provoacă războiul de secesiune (1861—1865), dar nu este decît unul din aspectele disputei multiple și fratricide care separă și opune statele din Sud celor din Nord.*

1. Nordul este industrializat, este pentru taxe vamale mari; Sudul, vînzător de bumbac, preferă să cumpere produsele manufacturate din Europa, calitatea lor fiind superioară. El revendică regimul portului deschis.

2. Aspectul politic al disputei: cele două partide, republican și democrat, își dispută puterea, democrații fiind mai ales sudiști, republicanii mai ales nordiști.

3. Această rivalitate este cu atît mai aprigă cu cît comportă o miză: noile state care se creează în vest vor înclina spre un bloc sau spre celălalt?

4. Practic, criza ridică o problemă gravă: statele

individuale integrate în Uniune pot sau nu să se opună unei măsuri sau alteia luate de guvernul central al Uniunii? Au ele dreptul de a ieși din aceasta, de a se *separa*?

Toate aceste motive de rivalitate se cristalizează în dezacordul violent dintre cei doi adversari în legătură cu abolirea sclaviei. Sudul declanșează războiul (atacul Fortului Sumter, 12 aprilie 1861); el se va încheia prin capitularea sa, la 9 aprilie 1865, după un groaznic război civil. Amendamentul al 13-lea la constituție, din 18 decembrie 1865, abolește sclavia. Măsura privește ceva mai puțin de 5 milioane de negri (4 800 000 în 1870, față de 33 de milioane de albi) sau 12,7% din populația totală. Această proporție va spori ulterior: 13,1% în 1880, apoi va scădea regulat, o dată cu imigrarea europeană, pînă va atinge 10% în 1920; se pare că s-a stabilizat la acest nivel.

Mii de detalii ale vieții cotidiene vor arăta cu ușurință cum avantajele politice făcute negrilor se dovedesc a fi zadarnice. Drepturile politice au fost răstălmăcite, negrul menținut pe „locul său inferior“. Cu atît mai mult cu cît el nu a părăsit Sudul (unde această inferioritate se menține în mod spontan datorită obiceiurilor, tradițiilor) înainte de 1914 și nu a găsit aici decît un loc prost în industrializarea care a început spre 1880, cea de om pentru munci dure, de muncitor necalificat, posturile cele mai avantajoase fiind rezervate albilor. Numai o dată cu primul război mondial emigrarea negrilor spre Nord a devenit importantă la Harlem, cartierul negru din New York, la Chicago unde ocupă „centura neagră“, la Detroit...

● *Minoritatea neagră a urmat avîntul economic al Americii, s-a încorporat acestuia. Ea are astăzi bogății săi, chiar noii săi bogăți, universitățile sale, muzicienii, poeții, scriitorii, bisericile sale. Dar adevărata egalitate fuge înaintea ei.*

„Așa cum se întîmplă, scria André Siegfried în 1956, o voință sistematică de optimism ar putea face să se

creadă că problema este de acum rezolvată și mai mulți vizitatori europeni s-au înșelat în această privință. Adevărul este că excluderile sociale tradiționale continuă, fie în Nord, cu câteva atenuări, fie în Sud, practic fără nici o atenuare. Vedem, categoric, din ce în ce mai mult, în Est și în Centru-vest, negri amestecați efectiv în viața albilor; s-ar putea ca cutare distins om de culoare să fie admis, uneori, la un dineu sau la o reuniune socială; din ce în ce mai numeroși vor fi reprezentanții rasei persecutate ieri care vor fi admiși fără discriminare în posturi administrative eligibile. De aici pînă la a crede că bariera trebuie să cadă în curînd sau să se aplece serios este drum lung. Negrul din Statele Unite se simte american și se vrea pur și simplu ca atare, fără mențiunea rasei, dar pentru albi el rămîne un «negru american», ceea ce constituie o puternică nuanță. Culoarea în speță pare că este un obstacol insurmontabil pentru o asimilare completă.

În realitate, problema negrilor este prinsă în încetineala exasperantă cu care au loc, atunci cînd au loc, schimbările culturale. Prejudecățile, antipatiile, luările de poziție (a se vedea romanele lui Faulkner) sînt aici în mult mai mare măsură încă cele de ieri decît cele de azi. Segregația, linșajul (foarte rar), ostilitățile în stare latentă sau evidente sînt rămase în urma mișcărilor care le elimină. Dar, în sfîrșit, aceste mișcări au fost declanșate. Incidentele școlare de la Little Rock, unde guvernul federal a avut în cele din urmă cîștig de cauză (școlile albilor, susținute de guvernatorul statului Arkansas, refuzau să-i scape pe negri, așa cum îi obliga o recentă lege federală), arată care va fi viitorul, oricît de redutabilă ar fi problema și pasiunile segregaționiste. Totuși, acest viitor se apropie lent și numai uimitoarea răbdare, lealismul politic al rasei negre promit ca soluția să rămîină pașnică.

Pentru a conchide, se poate vorbi oare despre problema negrilor ca despre o neșansă, în același timp a Americii în general și a acestei Americi negre, simpatice și răbdătoare? Fără îndoială nu, pentru că umanismul american se găsește în prezența unei dificultăți de

surmontat în funcție de care va fi apreciat și înălțat. Fără îndoială nu, pentru că această Africă a oferit Statelor Unite un aport cultural deosebit, original, care s-a încorporat în civilizația americană (în special în muzica sa). Pe de altă parte, această Africă este din punct de vedere material și intelectual cea mai evoluată comunitate dintre comunitățile negre din întreaga lume, este muncitoare și este prinsă în plasa comunității și civilizației americane. Timpul va lucra în favoarea sa și dacă nu va suprima această gravă contradicție internă a vieții americane, sursa unui rău intelectual și moral permanent va rămîne. Fapt pe care nimeni nu-l dorește în adîncul sufletului său. America trebuie să inventeze și să adopte o soluție corespunzătoare.

Capitalismul: de la trusturi la intervenția statului și la oligopoluri

Șansă sau neșansă, vom ezita de asemenea să ne precizăm aprecierile punînd în cauză, de data aceasta, istoria capitalismului în Statele Unite. El a susținut și în aceeași măsură a adus deservicii civilizației care îl datorează (și reciproc) marca sa de naștere.

Banul a fost și rămîne rege în această democrație liberă care vrea să fie America. Imperiul afacerilor este evident, el se etalează deschis, fie și numai în *buildingurile* uriașe din Manhattan. Dar acest capitalism, acest joc liber, uneori prea liber al cererii și ofertei, a însuflețit o dezvoltare materială fără seamăn în lume și pe care fiecare țară, indiferent de regimul ei politic, încearcă să o copieze, să o atingă la rîndul ei. În sfîrșit, idealismul american însuși, ale cărui vigoare și dezinteres total nu vor fi negate, este în parte un răspuns la acest materialism care invadează afacerile, o evaziune și o ripostă. Capitalismul, aici, a avut adesea o conștiință morală îndoielnică.

Mai mult, nu s-a petrecut oare aici umanizarea progresivă a acestui capitalism, sub influența unei societăți pragmatice, nerevoluționare, prea bogate fără

îndoială, pentru a fi subversivă ca Europa înainte de 1914 sau de 1848?

Țară agricolă, după cum am văzut, pînă spre 1880, a fost cuprinsă dintr-o dată în cea mai prodigioasă dintre transformări și luată prin surprindere de această bruscă trecere la industrie, la bogăție, la putere. Europa celor Șase, de cînd s-a constituit în Piață Comună, învață ce poate însemna o puternică creștere a vieții materiale. Nimic nu scapă la noi unei asemenea maree în creștere. Și tocmai în această Europă de astăzi se vede avîntul unui socialism pragmatic. Tot așa în America, capitalismul nu și-a urmat cariera decît adaptîndu-se, înmulțind concesiile, dacă se poate spune așa, împărțind progresul. El a evoluat mult, de la *trusturile* secolului al XIX-lea la marile întreprinderi dominînd, cîte două sau trei, vasta piață interioară (*oligopoluri*).

Este evident că acest capitalism dezvoltat, frînat sau deviat, pe cale de dezvoltare, rămîne animatorul vieții materiale și, mai mult, al politicii și civilizației Americii. Transformîndu-se, el le-a transformat și pe acestea. Aici se află, în parte, originea crizei actuale și permanente a civilizației americane.

● *Pentru a înțelege această evoluție, trebuie să revenim, un moment, la epoca trusturilor (trust = încredere; trustee = împuternicit).*

Prin *trust* trebuie să înțelegem, juridic vorbind, o uniune de acționari deținători de titluri de la diferite societăți, acționari care delegă unor *trustees* competența de a-i reprezenta. În consecință, un grup de *trustees* reunește, de fapt, societăți care, conform cartei lor, nu ar avea dreptul să fuzioneze. Deci este vorba aici de un mod de a eluda legea. Unele dintre aceste *trusturi* reunesc activități înrudite, complementare, și, cînd este vorba de grupări puternice, ele urmăresc în mod evident să constituie un monopol, deși imensitatea Statelor Unite continuă să facă dificilă această operațiune. Tocmai o

operațiune de acest gen, și reușită, a dus la bun sfârșit John Rockefeller (1839—1937), de la 1870, data creării *Standard Oil* (din Ohio) pînă la constituirea efectivă, în 1879, a *trustului* Standard: acesta depășește limitele stricte ale afacerii căci înglobează o serie de întreprinderi care se ocupă atît de extracția petrolului, de transportul său, de rafinare, cît și de vînzări (înainte de toate în străinătate), acestea legate în curînd de uriașul avînt al automobilului.

United States Steel Corporation, întemeiată în 1897, este un trust, categoric, dar și mai categoric însă, o întreprindere foarte mare, retras din afaceri de la *Standard* dar nu din speculații, și care, profitînd atunci de inexistența unui control fiscal, acumulează o enormă avere — ea va finanța mai tîrziu imense opere de binefacere —, John Rockefeller a cumpărat zăcămintele de fier de lingă Lacul Superior. De fapt el le-a primit drept plată de la clienți insolvabili. Puțin după aceea, în secret, a construit o flotă de cargouri pentru a transporta minereul pe Marile Lacuri. Apoi, de voie de nevoie, se înțelege cu regele oțelului, Andrew Carnegie (1835—1919), stăpînul marilor oțelării din Pittsburgh. Intervenția bancherului Pierpont Morgan a condus la crearea acestui uriaș *U.S. Steel Corporation*, care „monopolizează“, am spune noi, 60% din producția americană. Ultimul act: în momentul introducerii acțiunilor grupului la Bursă, Pierpont Morgan îi dublează capitalul, deci valoarea. S-a mizat, în mod întemeiat, pe creșterea vertiginoasă a afacerii.

Aceste operațiuni, altele pe care le-am putea cita (și pe care le cităm adesea în legătură cu lupta companiilor de căi ferate) definesc o tehnică și un climat, un capitalism feroce și fără mustrări de cuget, ca politica în timpul lui Machiavelli. De altfel un Rockefeller, un Carnegie, un Pierpont Morgan nu sînt atît de îndepărtați, într-un anumit fel, de prinții voluntari ai Renașterii.

Această înflorire a afacerilor trebuie situată de la goana după aur din California (1849), sau mai bine din 1865 (după capitularea Sudului la Appomatox) pînă la începutul secolului al XX-lea. Acești prinți, cu fața dură

său îngăduitoare de la caz la caz, și-au dorit cu patimă America „lor“. Ei au rupt, au răsturnat obstacolele, au plătit aproape fără să se ascundă mitele necesare. Unul dintre ei scria: „Dacă trebuie să plătești pentru a obține soluția *justă*, este pur și simplu legal și echitabil să o faci. Dacă un om are puterea de a face un mare rău și nu merge drept decît după ce l-ai cumpărat, deoarece timpul cîștigat va fi astfel economisit, atunci este o datorie să mergi înainte și să-l cumperi pe judecător“. Scopul scuză mijloacele; este just ceea ce ne convine...!

Este epoca marilor realizări economice, a căilor ferate, a goanei după aurul californian, a populării Vestului, a oamenilor noi, a parveniților care justifică mitul liniștitor, dacă nu întotdeauna exact, al celui *self made man*... Sînt anii unui capitalism inconștient de cinic. Acești oameni de afaceri, în toiul luptelor și compromisurilor lor, nu se văd, evident, cu ochii noștri. Sînt luptători care nu ezită deloc în ce privește mijloacele pe care le folosesc și nu iau în considerare decît scopul pe care îl urmăresc, grandoarea, eficientizarea, chiar binele public — realizat, este adevărat, prin ridicarea și grandoarea propriei lor persoane —, dar pentru că ei sînt „cei mai buni luptători“ nu au oare dreptate în orice justiție?

● *Ar fi totuși inexact să credem că aceste acțiuni sau propaganda care se va strădui, spre sfîrșitul acestei perioade, să prezinte ca self made men pe toți oamenii de afaceri care au reușit (ca, ceea ce este absolut fals, un Pierpont Morgan) au fost primite numai cu aprobare și credulitate.*

Dimpotrivă, în rîndul publicului și chiar al oamenilor de afaceri își va face apariția o teamă puternică față de monopoluri sau de măsurile ce par să conducă la crearea acestora. Concentrarea, adesea spontană, „organică“ a afacerilor, avîntul de lungă durată dincolo de 1900, totul a contribuit la înmulțirea *trusturilor* și

monopolurilor. Ele răsăr ca ciupercile (86 în perioada 1887—1897; 149 de la 1898 la 1900; 127 de la 1901 la 1903). Dar imediat începe lupta între ele: campania prezidențială din 1896 se duce în parte pentru (McKinley) și contra (Bryan) *trusturilor*. Apoi, unele dintre aceste *trusturi* prea ambițioase eșuează singure, ca cel al marinei comerciale la care a visat Pierpont Morgan.

O dată cu crizele bruște și scurte din 1903 și 1907, opinia publică s-a sensibilizat puternic. Și, în 1904, președintele Roosevelt dizolvă, în aplauzele opiniei publice, un adevărat *trust* al căilor ferate. Aceste măsuri, aceste campanii au ca rezultat *legea anti-trust*, denumită *legea Clayton* (1914), după numele unui democrat, prieten al președintelui Wilson.

Mulți observatori au apreciat că a fost vorba aici de un efort zadarnic, căci era o utopie să oprești prin lege vasta concentrare economică în mișcare. Un șef socialist american, Daniel de Leon, recunoștea el însuși acest lucru: „Scara pe care omenirea a urcat spre civilizație este progresul metodelor de lucru, instrumentul de producție din ce în ce mai puternic. *Trustul* ocupă vârful scării: în jurul lui face ravagii furtuna socială modernă. Clasa mijlocie caută să-l distrugă, făcând să dea înapoi treapta civilizației. Proletariatul caută să-l păstreze, să-l îmbunătățească, și să-l deschidă tuturor.“

O asemenea atitudine este clară: să nu te atingi de ceea ce înseamnă progres tehnic, succesul și orgoliul Americii, ci să umanizezi procesul și, dacă este posibil, să-ți iei partea din acest progres. Pentru o asemenea politică nu există decît un singur arbitru de talie și puterea dorite: Statul federal, căci *trusturile*, de fapt, trec dincolo de orice stat anume din Uniune, activitatea lor ține de mai multe state în același timp. Numai statul federal este pe măsura adevăratei dimensiuni. Și încă a fost nevoie ca el să crească, să se fortifice, să se impună ca un interlocutor valabil; întrucît *trusturile*, sau dacă vrem, marele capitalism, consideră profitabil să nu aibă de-a face decît cu o singură autoritate al cărei sprijin să-l obțină sau a cărei opoziție să o respecte, ale cărei decizii să le respecte de asemenea, cu plăcere

sau nu. A se vedea opoziția în 1962 a președintelui Kennedy față de creșterea prețului la oțel.

● *Astăzi, o dată cu oligopolurile, cu sindicatele, cu „puterea compensatoare“ a statului, „este pe cale de a se constitui în America ceva de genul unui neo-capitalism, adaptabil în forma sa evoluată la condițiile secolului al XX-lea și deja puternic diferit de capitalismul tradițional“.*

Acest neo-capitalism este greu de înțeles; el se prezintă sub multiple aspecte, și întreaga civilizație americană se exprimă prin ordinea sa, prin rețelele sale sociale. Atunci cum să enumeri toate elementele sale? Eficientizarea care, de acum, merge pînă la minunile automatizării; fabricarea în serie pentru o enormă masă omogenă; după gusturi standardizate, sub impactul unei publicități agresive, atotputernice; să adăugăm crearea obsedantă, în vastele întreprinderi, de *human relations* și *public relations*, un fel de ministere de externe și de interne pe care la întrețin respectivele întreprinderi pentru a se justifica față de opinia publică, față de consumatorii lor, și mai ales față de muncitorii lor. Există o mie de detalii care au valoarea lor, important fiind jocul economic care comandă ansamblul. Se cuvine ca atare să desprindem regulile sale, limitele, succesele, mișcarea care poartă totul. În acest scop să examinăm succesiv rolul, ieri, al pieței în economia liberală a secolului al XX-lea; oligopolurile; sindicatele; guvernul federal.

Piața (presupusă liberă, bineînțeles) a fost pentru economiștii liberali regulatorul, justițiarul întregii vieți economice. Pe calea sacrosanctă a concurenței, ea repunea pe fiecare și fiecare lucru la locul său. Economia ideală, potrivit tradiției capitaliste, era aceea în care concurența își juca pe deplin rolul (și deci fără monopol), în care statul nu intervenea, în care echilibrul se stabilea de la sine, grație jocului cererii și ofertei, în care crizele, șomajul, inflația sînt fenomene *anormale* și care trebuie combătute. De la șomajul, care trebuie bine

explicat, căci el nu datează din secolul al XX-lea, se va ajunge pînă la a acuza drept anormale presiunile sindicatelor.

Pentru a completa imaginea veche, să repetăm că a produce se considera *întotdeauna* o binefacere. Tot ceea ce este *bine* creat accelerează practic schimburile, potrivit *legii debușeelor* pe care a formulat-o Jean-Baptiste Say în 1803: „produsele se schimbă contra produselor“. În acest caz, a fabrica un produs înseamnă a dispune de o monedă suplimentară de schimb. Așa au învățat economiștii liberali de la Adam Smith la Bentham și Ricardo, la Jean-Baptiste Say și la marele Arthur Marshall. Pe scurt, în acest „model“ concurențial al vieții economice totul se reglează de la sine, inclusiv tendința de a economisi sau a investi. De altfel, pentru a reglementa această tendință, în cazul în care se dereglează, este suficient să recurgi la rata dobînzii, să o majorezi sau să o diminuezi cu bună știință.

Or, pornind de la un anumit stadiu al dezvoltării capitaliste, toate aceste reguli vechi, învățate, repetate pînă la sațietate, au fost dezmințite de fapte: monopolurile, criptomonopolurile, oligopolurile au devenit în secolul al XX-lea regula dominantă pentru vaste secțoare, cele mai progresiste de altfel; ele încalcă sacrosancta concurență — statul intervine (să ne gîndim la New Deal și, în afara Statelor Unite, la atîtea planuri cincinale); în sfîrșit, crizele lungi și-au arătat chipul începînd din 1929; șomajul și inflația au avut și ele rolul lor și, la urma urmei, se anunță ca fenomene regretabile, categoric, dar normale pentru viața economică și socială. De aici importanța revoluționarei *Teorii generale* (1936) a economistului englez John Keynes (1833—1946): ea marchează ruptura cu economia liberală și modelul său concurențial tradițional. America a acceptat-o ca lege, la fel și profeții noii economii a secolului al XX-lea, — și adesea acțiunile ei politice — își vor avea baza în aceasta.

Oligopolurile. Este vorba de oligopol sau despre concurență imperfectă sau monopol incomplet atunci

cînd cîțiva mari vînzători „se străduiesc să satisfacă nevoile unei multitudini de cumpărători.“ De fapt, lupta antitrust nu a pus capăt, am spus-o, concentrării organice, biologice a întreprinderilor. Într-un număr considerabil de ramuri, și de altfel nu numai în Statele Unite, concentrarea s-a desăvîrșit în avantajul întreprinderilor uriașe. Astfel, înainte de 1939, în domeniul aluminiului exista o singură companie enormă, *Aluminium Company of America*. În mîod obișnuit, cîteva întreprinderi uriașe își împart o ramură sau alta — de exemplu, trei sau patru pentru fabricarea tutunului și țigărilor.

Cu toate acestea, pe lîngă uriași, trăiau mici întreprinderi, ducîndu-și în umbra lor viața de azi pe mîine, sortite de altfel, într-o zi sau alta, să dispară. Ele nu sînt decît o supraviețuire, o moștenire a trecutului. Pe cît este de ușor să pătrunzi într-o industrie la începuturile ei, care atrage capitalurile și pe cei care riscă (petrolul în tinerețea lui Rockefeller sau automobilul în vremurile de debut al lui Ford), pe atît de dificilă este operațiunea într-un sector vechi, în care experiența, dimensiunile întreprinderii, progresul tehnic și autofinanțarea sînt chestiuni vitale; numai întreprinderile privilegiate le pot rezolva.

Anchete și statistici subliniază de altfel acest fapt: 200 de întreprinderi de mari dimensiuni controlează aproape jumătate din fabuloasa bogăție materială a Statelor Unite. Sînt întreprinderi adesea depersonalizate, societăți anonime sau chiar aparținînd personalului care este angajat aici. În aceste imperii, remunerația conducătorilor, ca și cea a angajaților, este enormă la scara Europei, dar este vorba de salarii fixe. „Beneficiul propriu-zis, cum explica Ford, aparține afacerii înseși, pe care o întreține și a cărei creștere o permite“.

Astfel s-au stabilit acest capitalism aparte și domnia „uriașilor“, împotriva cărora legea antitrust nu mai poate face nimic (s-a văzut în 1943 în acțiunea guvernamentală împotriva fabricilor Chesterfield, Lucky Strike și Camel). Rigurozitate, dacă ar fi existat un singur monopol, dar 200! Ar fi necesară o reformă radicală, o

revoluție, nimeni nu se îndoiește de acest lucru. *Oligopolurile* nu vor fi fracționate în întreprinderi de mici dimensiuni.

Marile locuri sînt deci ocupate, și încă bine. „În nobilimea afacerilor, demnitatea aparține președintelui de la *General Motors*, *Standard Oil of New Jersey* pînă la *Dupont de Nemours Chemical Society* și *United States Steel Corporation*. Conții, baronii, cavalerii și scutierii urmează, conform strictei proporții a activelor diferitelor firme“. Situații dobîndite și care vor fi apărute: „Actuala generație de americani, dacă va supraviețui, își va cumpăra oțelul, cuprul, alama, automobilele, pneurile, săpunul, întrerupătoarele, micul dejun, slănina afumată, țigările, whisky-ul, casele de marcat și coșciugele de la una sau alta din cele cîteva firme care furnizează în prezent aceste obiecte“ (Galbraith).

Firește, iar acest lucru s-a spus adesea, întreprinderile uriașe au avantajele lor: ele promovează, organizează admirabil progresul tehnic, furnizează la prețuri joase produse de calitate... Constatarea este evidentă cînd comparăm ramurile care, modernizate, s-au concentrat dintr-o dată; așa cum indică studiul nostru, și cele care au rămas în afara acestei mișcări, încă pe linia secolului al XIX-lea. Căci Statele Unite sînt construite în același timp pe un capitalism vechi și unul nou, pe o structură cel puțin dublă. Astfel, agricultura în ansamblul ei, confecțiile, minele țin de vechiul capitalism. Cu alte cuvinte, întreprinderile sînt aici de dimensiuni foarte modeste, derizorii în ceea ce privește agricultura: un producător important va livra în Missouri 9 000 de baloturi de bumbac pe piață; această masă este enormă în sine, dar ridicolă la scara producției; ca să nu mai spunem că nu va avea nici o influență asupra prețului. Practic, prețul îl domină pe el și pe toți ceilalți producători de bumbac. La fel, există o enormă diferență între organizarea „petropolului“ companiilor americane petroliere, ale căror progrese sînt senzaționale, și arhaismul celor 6 000 de întreprinderi carbonifere care rămîn fidele muncii minerilor prăpădiți și al căror progres tehnic nu a fost posibil decît grație recente intervenții a statului.

Piața își recîștigă totuși rolul. Prețurile, evident, nu iau niciodată prin surprindere marile întreprinderi: ele le controlează dinainte și, fidele „cele mai pure și celei mai cinștite“ dintre concurențe, nu intervin în acest domeniu decît după ce au calculat incidența deciziei, de creștere sau scădere, asupra organizațiilor rivale capabile să le răspundă cu aceeași monedă. Reiese că prețul este fixat la nivelul convenabil pentru a asigura securitatea și beneficiile uriașilor și de aceea firme de mică amploare reușesc să trăiască, să se strecoare, să supraviețuiască pe lîngă cei mari, grație acestui nivel relativ al prețului la vînzare. În aceste condiții, războiul prețurilor fiind îndepărtat, nu mai rămîne decît cel al publicității care, după toate dovezile, este luxul unei „economii a opulenței“. Într-o economie de penurie nu-ți poți imagina nici un fel de publicitate.

Cu toate acestea, cei 200 de uriași (care nu mai controlează, după cît se pare, puterea băncilor zdruncinată de criza din 1929) nu domnesc fără să fie contestați, sau, cel mai adesea, fără să împartă puterea. Mișcarea organică care a concentrat vînzările în cîteva mîini, cel puțin în anumite sectoare modernizate, a concentrat de asemenea achizițiile în alte cîteva mîini.

„Puterea economică“ a producătorilor se lovește astfel de „puterea compensatoare“ a cumpărătorilor și, în acest dublu joc, beneficiul monopolurilor poate reveni unei părți sau celeilalte: un mare vînzător în fața mai multor cumpărători, un cumpărător important în fața mai multor vînzători, sau, ultimul caz, destul de frecvent, un gigant de fiecare parte. Atunci trebuie să se negocieze. Să presupunem că negustorii de oțel au avut fantezia să stabilească, la Detroit, „prețuri arbitrare“; va fi dificil să le impună unei clientele atît de importante și atît de puternice ca aceea a fabricanților de automobile din Detroit.

Evident, un oligopol poate juca ambele rîluri, de vînzător și cumpărător, folosind rînd pe rînd, sau deodată, puterea economică și apoi puterea compensatoare. Dar cel mai adesea între aceste două activități, de obicei separate, va exista conflict și tensiune.

Sindicatelor. Piața muncii este cea pe care compensația s-a accentuat cel mai vizibil. Uriașii industriali au văzut ridicându-se în fața lor, în propriul lor sector, sindicatul uriaș. Iar sindicatul încearcă să profite și el de monopol, de dreptul de intervenție al întreprinderilor uriașe pe piața prețurilor. Pentru că întreprinderile pot determina creșterea prețurilor, va fi suficient să se exercite presiuni asupra lor pentru a majora salariile și a permite muncitorilor să împartă cu ele privilegiile de care se bucură. Cuvântul privilegii nu este exagerat dacă ne gândim că unele sindicate americane sînt în realitate societăți bogate, cu clădiri enorme, capitaluri considerabile și savant administrate, cu un președinte și personal retribuit regește...

Dimpotrivă, acolo unde s-a instalat capitalismul de ultimă oră, acțiunea sindicală nu poate exercita nicidecum presiuni atît de eficace. Oare acesta să fie motivul pentru care rețeaua sindicală activă lasă în afara organizațiilor sale aproape întreaga activitate agricolă?

În orice caz, antagonismul clasic dintre producători și sindicate tinde să capete, în Statele Unite de astăzi, o formă foarte particulară, adesea a unei societăți ale cărei cheluieli riscă să le suporte consumatorul. Uriașii din industrie au făcut posibilă crearea de uriași sociali, iar puterea opusă a acestora acționează ca regulator al salariilor și prețurilor.

Cu toate acestea, întrucît acest regulator este supus în mare măsură erorilor, se poate bloca sau gripa, iar fiecare dintre fisurile sale riscă să aibă, în țara gigantismului, consecințe și ele gigantice, rolul statului se afirmă din ce în ce mai mult ca regulator suprem, însărcinat să vegheze la buna funcționare a mecanismului. Din 1929 nimeni nu mai contestă această necesitate care este negarea prin excelență a tradiției liberalismului economic.

Fără îndoială, evoluția economică a Statelor Unite conține *statul federal la o intervenție atentă, la rolul de „putere compensatoare”*. Nu se mai pune problema, în ce-l privește, să intervină fără discernămînt,

conform măsurilor antitrust care au urmat Legii Clayton din 1914, ci să analizeze cu atenție elementele situației economice, să-i prevadă evoluția folosind toate posibilitățile pe care i le oferă în această privință știința economică modernă, și să fie gata în orice ocazie să acționeze asupra unui sector sau al altuia, fie că este vorba să reducă șomajul, să stimuleze producția sau să împiedice inflația etc.

Este de înțeles de ce importanța statului federal nu a încetat să crească de la New Deal încoace. În timp ce Hoover nu avea decît 37 de colaboratori, Truman dispunea de 325 de funcționari direcți și 1 500 de angajați. Cîndva Casa Albă era suficientă pentru activitatea prezidențială. Astăzi, vizavi de ea se află un *Executive Office Building*, unde noile birouri sînt deja înghesuite. Puțin cîte puțin, puterile se concentrează la Casa Albă și se exercită asupra întregii țări. O birocrație importantă creează o armată de tehnicieni competenți care scapă vechilor vicisitudini ale îmbătrînitului *Spoils System*, care ducea adesea, în urma rezultatelor alegerilor, la înlocuirea funcționarilor. Această nouă stabilitate a birocrației este în sine o revoluție. De acum înainte președintele comandă unui personal de execuție calificat.

Întreg sistemul enorm al statului federal, organizat în funcție de problemele decisive prin care *trebuie* sau *poate* să orienteze economia, se găsește prin forța împrejurărilor confruntat în același timp cu probleme sociale. Un dirigism economic, chiar limitat, poate fi oare conceput fără un anumit dirigism social?

Din momentul în care statul își asumă o anumită responsabilitate în organizarea economică, el devine responsabil și de nedreptatea socială. El nu-i poate ignora pe acei americani care nu sînt organizați, în marginea sindicatelor sau fățiș în afara lor, ca acești slujitori ai culturii total fără drepturi și care constituie un proletariat de două milioane de paria. Trebuie stabilit oare un salariu minim? Este necesară orientarea spre un sistem de securitate socială în stil european?

Ar fi introdusă astfel o politică socială orientată într-o economie de opulență, care ea singură a regle-

mentat multe dintre problemele vechi, dar a creat și multe altele noi, unele foarte urgente. Totodată, ar fi vorba aici de o nouă deviere de la tradițiile civilizației americane, feroce individualistă și care respectă, înainte de toate, capacitatea unui om de a „reuși“ prin propriile mijloace. Intervenția statului în organizarea societății repugnă în mod spontan oricărui cetățean al Statelor Unite. Dar se poate oare scăpa astăzi de această intervenție?

Pentru a ilustra această dificultate și necesitatea opțiunii, să cităm părerile unor cetățeni sovietici refugiați în Statele Unite, după cel de-al doilea război mondial, și cărora un sociolog le-a cerut impresiile de nou veniți. Dacă în ansamblu recunosc superioritatea noii lor vieți materiale, ei sînt unanimi în a regreta puternic asistența medicală gratuită și, mai mult încă, egalitatea tuturor în fața bolii pe care o cunoscuseră în regimul sovietic. Chiar un francez descoperă, pe cealaltă coastă a Atlanticului, valoarea propriului sistem de securitate socială, căruia, oricît de bogată, America nu-i oferă un echivalent. Un tînar profesor de la o mare universitate americană este brusc afectat de o boală incurabilă. El nu va mai putea să-și exercite profesiunea. Ce se va întîmpla cu el?, veți spune, a neglijat să se asigure. Iată-l în strădă cu soția și copiii...

Mulți factori de răspundere consideră indispensabilă și de dorit o politică socială americană. În același timp, evoluția opiniei publice favorizează o conștientizare a problemei. În pofida a ceea ce afirmă ziarele interesate, banii prelevați de stat nu-i mai apar ca o pedeapsă nedreaptă, care îi lovește pe cei puternici, pe cei abili, producători de bogăție, în folosul incapabililor, trîntorilor. De la New Deal, guvernul federal apare ca „esențialmente binefăcător“, în orice caz necesar.

Această imensă schimbare modifică din ce în ce mai mult și reduce rolul statelor individuale, republicile autohtone de ieri. Ea riscă de asemenea să modifice profund structurile societății și civilizației americane. Cu atît mai mult cu cît, și ca națiune, Statele Unite și-au revizuit părerea pe care o aveau în ce privește sarcinile lor, rolul lor, responsabilitățile lor în lume.

Statele Unite față în față cu lumea

În momentul ieșirii dintr-o lungă tradiție în mare măsură izolaționistă, Statele Unite tocmai au întâlnit lumea. Această întâlnire li se impune ca o serie de probleme noi, majoritatea neplăcute. În mod spontan, ele s-ar retrage bucuroase. Dar însăși puterea Statelor Unite le leagă inevitabil de restul pământului; nu mai sînt libere pe opțiunea lor într-un univers devenit prea mic și unde fiecare din gesturile lor, fie că o vor sau nu, are consecințe mondiale.

● *Nu se va spune niciodată pînă la ce punct izolaționismul a fost una din trăsăturile fundamentale ale Statelor Unite.*

El a țîșnit în parte din acest sentiment, clar din primele ore de independență, de a fi întemeiat o lume nouă, total diferită de vechea Europă și mai bună decît ea. „Revolta împotriva părinților“ — sună diagnosticul psihanalizatorilor. El a țîșnit, de asemenea spontan, dintr-un trecut autonom, independent, construit în imensitatea nouă a continentului și cu securitatea care a decurs de aici.

America, practic, a fost *liberă* să se ocupe numai de ceea ce se petrecea la ea, să mențină aici prosperitatea, să ridice, ca un zid chinezesc, bariere vamale protecționiste, izolante și, fără să se teamă de amenințarea unui vecin, să-și lărgească casa fără jenă, nici remușcări; cuceririle ei *teritoriale* au fost o expansiune; cuceririle *maritime* — alte teribile acțiuni coloniale. În secolul al XIX-lea, ea nu simte că are unele obligații decît față de restul continentului american: această solidaritate se va exprima în 1823 în doctrina Monroe — America americanilor. Mesajul — căci este vorba aici de un mesaj al președintelui Statelor Unite —, afirmă, de asemenea, dezinteresul acestora față de problemele europene. Aspectul negativ și aspectul pozitiv ale doctrinei Monroe vor fi adesea reluate și reafirmate ulterior.

Dar lumea celorlalți nu poate fi uitată: există comerțul, importurile, exporturile, relațiile diplomatice; un acces belicos îi duce, chiar, în 1898, pe americani în Porto Rico, unde mai sînt și astăzi, în Cuba — unde nu mai sînt, în îndepărtatele Filipine de unde, de fapt nu au plecat, în pofida independenței acordate acestui arhipelag. Lumea a venit și ea spre ei, cu cortegiile-i de imigranți europeni, japonezi, chinezi. Ca reacție naturală și primejdioasă, s-a văzut din experiență, Statele Unite s-au închis, în mai 1921—1924, în fața valului de străini. Poate că nu a existat eveniment mai catastrofal pentru lume și pentru Europa exaltată și nefericită a anilor care au urmat primului război mondial: a fost închisă o supapă de siguranță.

În același timp, Statele Unite, care au hotărît, în 1918, soarta primului război mondial, se vor retrage din politica națională activă după tratatul de la Versailles, al căror instigator au fost, și nu vor adera la Societatea Națiunilor. Ele abandonează lumea înșelătoarei și fragilei dominații engleze, capodoperă veche construită pe îndelungatele legături maritime și pe care războiul a lăsat-o neatinsă, după cum am văzut. De altfel, printre motivele intervenției americane în 1918 cel mai important a fost, fără îndoială, salvarea acestei supremații mondiale a Angliei cu care ei se acomodează și care apăra viitorul civilizației anglo-saxone, civilizația *lor*.

În raport cu simpaticul Woodrow Wilson care nu a dorit această retragere, cu atacul său, putem vorbi oare în schimb de un succes clar al lui Franklin Delano Roosevelt la Ialta, la Teheran, la Rabat, în cursul acelor reuniuni la vîrf care au precedat moartea sa și sfîrșitul celui de-al doilea război mondial? Atunci, printr-o serie de angajamente, el a legat și dezlegat o lume al cărei viitor, să o recunoaștem, era greu de bănuț. Nu a cedat el oare prea mult în fața necesităților de moment și a unor principii mai puțin valabile încă decît cele ale lui Wilson și adesea discutabile din punct de vedere moral? A favoriza emanciparea imperiilor coloniale înseamnă a te supune regulilor tradițiilor americane, dar și a compromite forța Occidentului, a pune, într-o zi sau altă

în cauză America Latină, a cărei viață economică reprezintă o dependență „colonială“ de Statele Unite. Apoi să faci, în același timp, cadou sovieticilor jumătate din Europa — înseamnă să te îndepărtezi puternic de principiul sacrosanct al dreptului popoarelor de a dispune de ele însele. Dar Róosevelt crede că pacea lumii reclama suprimarea turbulențelor popoarelor mici. Să dezarmăm toate popoarele lumii, cu excepția celor patru mari de atunci: China, U.R.S.S., Anglia și S.U.A. — aceasta era dorința lui. Poate că nu era lipsit de o nostalgie a izolaționismului: dacă trebuie să ne ocupăm cu forța de lume, cel puțin să o facem astfel încât să stea liniștită...

Acest mod de a-l vedea și a-l explica pe Franklin Roosevelt îl aflăm dintr-o pană americană. Este, firește discutabil. Dar el exprimă o anumită optică destul de curentă printre neamericani, mai ales occidentali. Acești martori, din afara Lumii Noi, cred că Statele Unite au ajuns la rolul de *leadership* al lumii, fără să o fi vrut cu bunăștiință, fără să fie conștiente de acest lucru dinainte; că ele au considerat adesea că problema este simplă — chestiune de bun-simț și de bunăvoință — și dificultățile legate de prejudecățile sau egoismul Lumii Vechi. Or, multe dintre inițiativele lor au fost inoportune și le-au scăpat curînd de sub control, dovedind, fără ambiguitate, că creditele și bunele principii nu sînt suficiente pentru a conduce lumea, că dominația comerțului și a banului, legitimă conform opticii tradiționale a Statelor Unite, trezește astăzi tot atîta neîncredere ca vechea dominație colonială, cu care se aseamănă. Americanii la rîndul lor au crezut că aceste eșecuri erau dovada ingraturdinii, invidiei popoarelor pe care le-au ajutat, pe care au vrut să le ajute.

Practic, Statele Unite, ca oricine altcineva, aveau să-și facă ucenicia, să ia măsura exactă a lumii pe care au ignorat-o atîta vreme, pe care au vrut s-o ignore, această lume pe care acum, pentru propria lor securitate, trebuia să o supravegheze, să o dirijeze dacă era posibil. Ele au luat această sarcină în serios, și-au recunoscut singure anumite erori, căci este de asemenea

o tradiție americană, fecundă și agreabilă, de a crede în ceea ce faci și de a-ți recunoaște de bunăvoie greșelile, fără vanitate, și din dorința de eficacitate: cu cât tirul va fi rectificat mai repede, cu atât mai repede vor exista șanse de a atinge ținta.

Președintele Kennedy a încercat astfel să strângă în jurul lui pe cei mai buni intelectuali și specialiști în economie sau politică, pentru a face un studiu serios al problemelor momentului. Un ziarist sublinia acest lucru și adăuga (21 mai 1962): „După ce a pus la muncă 'talentele', 'creierele' pe care le-a adunat în jurul lui, din suma concluziilor acestora a desprins o sinteză care îi condamnă acțiunea. Ici și colo există zone de umbră. Opțiuni rămân deschise. Dar, în esență, linia pe care a ales-o este clară. Pentru prima dată de multă vreme se știe pe ce se bazează intențiile președintelui Statelor Unite“. Nu vedem în aceasta numai rezultatul obținut prin gândirea personală a președintelui, sau pe cel la care s-a ajuns în urma unei clarificări care urmează să fie trecută la activul intelectualilor și profesorilor de la Harvard chemați în ajutorul politicii. În realitate, în cursul anilor dramatici și încordați care merg de la Planul Marshall pînă la războiul din Coreea și la tensiunile actuale legate de Berlin, Cuba sau Laos, Statele Unite au căpătat, pînă în straturile cele mai profunde ale opiniei lor publice, conștiința rolului mondial și a responsabilităților lor. Vremea izolaționismului a trecut.

● *Puterea obligă! Practic, fișnirea Statelor Unite pe primul loc din lume, unde trebuie să trăiască sub amenințarea unei retrogradări periculoase, este consecința uriașei dezvoltări a puterii lor care, pentru a se defini, mobilizează toate adjectivele: economică, politică, științifică, militară, mondială.*

Practic, această putere, evidentă după victoria din 1945, după explozia bombei de la Hiroșima, a pus imediat problema *leadershipului* european (și mondial) în termeni de duel. În trecut, Europa fusese întotdeauna împărțită

în două tabere inamice, a căror componență varia în funcție de pericol, puterea amenințătoare venea din partea unei țări sau a alteia care deținea supremația. Lumea trăiește astăzi potrivit acestei vechi scheme *bipolare*, conform expresiei lui Raymond Aron. Nu numai ideologia este cea care separă lumea liberă de lumea socialistă, ale căror analogii, pe măsură ce trec anii, se multiplică: lumea socialistă își organizează și ea industria în unități uriașe; la rîndul ei, lumea liberă este pradă unei socializări evidente, necesare...

Leadershipul, astăzi mai mult decît ieri, pune, în ce privește puterea, o alternativă: sau Washingtonul, sau Moscova. Neutrii din Lumea a Treia, sateliții coloșilor, nu sînt decît spectatorii acestei istorii căreia i se supun; ei nu au alt rol decît al unei greutate foarte bine măsurate pe care o pot adăuga la fiecare dintre talere. Se pune deci problema de a-i seduce, de a-i atrage, de a-i păstra, în aceeași măsură ca și de a-i domina.

În 1945, Statele Unite sînt cîștigătoare și se complac în superioritatea lor, afirmată într-un mod lugubru și categoric prin bombele de la Hiroșima și Nagasaki. La 12 iulie 1953, o dată cu exploziile care i-au dus pe sovietici la fabricarea propriei lor bombe H, echilibrul a fost restabilit. În 1957, o dată cu lansarea primului Sputnik, sovieticii marchează un punct decisiv, cu atît mai mult cu cît cucerirea spațiului înseamnă de asemenea punerea la punct a rachetelor cu rază foarte lungă de acțiune, pînă la 10 000 kilometri. De atunci, succesele alternează într-un echilibru incert. Armamentele, de o parte și de alta, sînt din ce în ce mai terifiante și războiul rece este alimentat din frica reciprocă pe care ele o provoacă, spre marea groază și profunda mînie ale celorlalte popoare ale lumii care urmăresc acest spectacol cu ochii deschiși și cu mîinile goale. Dacă jocul periculos al celor doi coloși ai lumii nu este nici mai rău nici mai bun decît cel al Europei de ieri, el are cu totul altă importanță mondială, avînd în vedere mijloacele îngrozitoare ale celor doi parteneri. Omenirea riscă să dispară.

În orice caz, este evident că această luptă obsedează Statele Unite, le schimbă nu numai politica, ci și întreaga lor viață, chiar gândirea. De aceea anul în care sovieticii au obținut bomba H este unul din anii de cotitură ai vieții americane, ca anul 1929, din motive diferite, dar nu mai puțin peremptorii. Această tensiune, care este alimentată cu fiecare ocazie, acționează asupra spiritului, imaginației și sentimentelor. Ea deformează totul, face ca țara libertății să trăiască în această constrângere plină de suspiciune care, în mod obișnuit, este climatul războiului. Accesul maccarthysmului de ieri ni-l semnalează, dar febra de atunci nu a dispărut cu adevărat. Întregul univers riscă să fie antrenat în această psihoză ostilă spiritului, ca și fericirii oamenilor. Regula de aur a unei vieți mondiale solidare ar fi de a gândi cu obstinație *împreună*, nu de a gândi *contra*; or, Statele Unite și U.R.S.S. gândesc cu obstinație *contra*.

Această nevoie de denigrare, de apărare inutilă — ce pasiv al războiului rece și într-o tabără și în cealaltă!

● *Ne vom opri, pentru a încheia, la mărturia admirabilă și multiplă a romanului american: el oferă o concluzie valabilă pentru civilizația pe care o interpretează.*

Fără îndoială, pentru a avea o imagine completă, ar trebui să abordăm nu numai domeniul literar în întregul lui, de la poezie la teatru și la cinema, ci și arta, cu un loc special rezervat arhitecturii, și științele, de la științele umane la cele ale naturii. Înflorirea inteligenței americane include în aceeași măsură economiștii de la Harvard sau Chicago University cât și artiștii, frumusețea instrumentelor, a tehnicii și formelor funcționale ale industriei americane.

Dacă alegem — căci trebuie să alegem în acest foarte scurt rezumat — mărturia romanului, o facem pe de o parte pentru că el a avut, de circa douăzeci de ani, o mare influență asupra literaturii europene și mondiale și, pe de altă parte, pentru că evoluția sa, de la începutul secolului, lămurește această criză de care tocmai am vorbit.

Literatura americană a fost „descoperită“ de Europa începînd din 1920—1925, dar voga ei este deosebită mai ales de la sfîrșitul celui de-al doilea război mondial. Traducerile, foarte numeroase, prezentate și comentate de scriitori ca Sartre, Malraux, Pavese, au fost primite pozitiv și influența lor este atît de evidentă în Franța, Anglia, Italia, Germania încît un critic, referindu-se la perioada care tocmai s-a scurs, vorbește de „epoca romanului american“. Ar trebui spus chiar o epocă a „americanismului“, a cărei amprentă poate fi constatăată în muzica de jazz, în dans, în modul de a se îmbrăca al tinerilor și în arta *cartoonului*, acele benzi umoristice desenate din care săptămînalul *The New Yorker* oferă cele mai savuroase exemple.

În ceea ce privește romanul, această epocă este în esență descoperirea unui „stil“, a unei tehnici narative foarte îndepărtate de tradiția europeană a romanului psihologic. „Arta reportajului obiectiv și nud“, s-a spus, „arta fotografică“ a cărei ambiție este de a arăta, nu de a comenta. Pentru a introduce cititorul în universul mental al unui personaj, îl va face să încerce direct, brutal, senzațiile, emoțiile acestui personaj, fără să încerce vreodată să le interpreteze sensul; este procedeul folosit în cinema, a cărui influență este manifestă aici.

Pentru european, romanul american se definește prin această tehnică, printr-un anumit climat de violență, de brutalitate. „Literatură formată de și pentru cinema, scrie un critic francez, prin intermediul *hot news* și a romanului polițist... literatură brutală, înflăcărată, febrilă și frenetică, fără pic de rafinement, literatură făcută cu pumnul, ea place în pofida acestui fapt și din cauza acestuia, după temperament. Este rapidă și dură: găsești în ea ceva sănătos, viu și puternic, ceva ce nu poți găsi în prezent nicăieri“. În realitate, este vorba de un anumit moment al romanului american, cel pe care americanii îl numesc „naturalist“, care s-a dezvoltat în principal între cele două războaie și ale cărui mari nume sînt Hemingway, Faulkner, Steinbeck, Dos Passos...

Or, toți aceștia, fie că mai sînt sau nu în viață, s-au născut între 1890 și 1905. Prin vîrsta și opera lor ei fac

parte, pentru Statele Unite de astăzi, „dintr-o altă generație“, îndepărtându-se din ce în ce mai mult, de la ultimul război, de romanul „naturalist“ și revenind la o tradiție mai veche a literaturii americane, nu mai puțin strălucită și originală, deși mai puțin cunoscută de publicul american — cea a secolului al XIX-lea (marile sale nume: Melville, 1819—1891; Hawthorne, 1804—1864; Henry James, 1843—1916).

În ce ne privește, ne interesează mișcarea generală și tot ceea ce ne poate dezvălui civilizația americană. Poate ar trebui să semnalăm o constantă de la un capăt la celălalt: scriitorul nu are un loc firesc și respectabil în societatea Statelor Unite, unde „omul de litere“ în sens european nu există în realitate; scriitorul american este întotdeauna un individ, un izolat; el trăiește la margine și foarte adesea se pierde într-un destin tragic după un succes mai mult sau mai puțin scurt („nu există actul al doilea în viețile americane“, afirma unul dintre ei, Scott Fitzgerald, 1896—1940: aceste cuvinte i se aplică lui și confrăților lui, care rareori au trăit „reușita“). Deci, prin excelență, scriitorul american este o ființă asocială, care nu se mulțumește să-și exprime revolta sau nemulțumirea în fața lumii care îl înconjoară, ci trăiește *experiența* acestei revolte și o plătește în fiecare zi prin angoasă și solitudine extremă. Evoluția romanului american reflectă de asemenea puternic evoluția tensiunilor sociale interne.

În secolul al XIX-lea, marea fantomă, în planul secund al umbrelor opere ale lui Melville, Hawthorne, este puritanismul calvinist american. El li se impune cu obsedanta temă a luptei tragice dintre bine și rău, chiar dacă, în același timp, ei resping povara acestei obsesii. Și unul și celălalt denunță într-o anumită manieră societatea care îi înconjoară și care le va plăti cu vîrf și îndesat.

O dată cu începutul secolului al XX-lea, o mișcare generală se ridică împotriva intransigențelor puritanismului. Fără îndoială, acesta din urmă se mai face simțit și astăzi în forța interdicțiilor sociale — care, în Statele Unite, într-un anumit fel, au căpătat forma unor

interdicții morale; dar de la sfârșitul secolului al XIX-lea, puritanismul a încetat să mai fie simbolul relelor societății. În această perioadă se situează debuturile unui roman naturalist gen Zola, cu tendințe socializante. Ele coincid cu gigantica expansiune a puterii după 1880.

De acum înainte și pînă la cel de-al doilea război mondial ținta favorită a anticonformismului va fi societatea industrială și capitalistă, viața „futuristă” americană; atît pentru Sinclair Lewis, al cărui celebru *Babitt* (1922) este imaginea caricaturală și răzbunătoare a omului de afaceri american, cît și pentru exilații voluntari care au trăit la Paris între cele două războaie — Hemingway, Fitzgerald, Dos Passos, Farrell, Miller, Katherine Ann Porter..., „generația pierdută”, cum i-a numit Gertrude Stein, conducătoarea lor, al cărei salon parizian a fost punctul de întîlnire a acestor *American abroad*. Și de asemenea pentru Faulkner, Steinbeck, Caldwell, Wright, pe scurt pentru întreagă această generație de „intelectuali de stînga”, care au fost pasionați și scandalizați de procesul și executarea, în 1927, a lui Sacco și Vanzetti (Dos Passos va fi chiar închis cu acest prilej), de războiul din Spania (este cunoscută cartea lui Hemingway, *Pentru cine bat clopotele*), de agresiunile lui Mussolini, de controversele stîrnite de New Deal; pentru toți acești oameni care văd în socialism o speranță de salvare pentru societatea contemporană.

Războiul din 1940 și urmările lui, începutul războiului rece au spulberat această speranță. Romancierii americani au regăsit mai întîi sensul solidarității față de țara lor, apoi au constatat inutilitatea, pentru ei, a visului marxist.

Tînăra generație americană s-a îndepărtat de realismul social. Preferințele ei s-au îndreptat spre un roman în care simbolul, poezia, arta pentru artă sînt repuse în drepturi. Acest lucru este valabil în ce-l privește pe Henry James, pe Melville și de asemenea și pe Fitzgerald, acest scriitor atît de particular al „generației pierdute”, mort de altfel foarte tînăr. Se poate spune oare că revolta a încetat să se mai afle în centrul expresiei

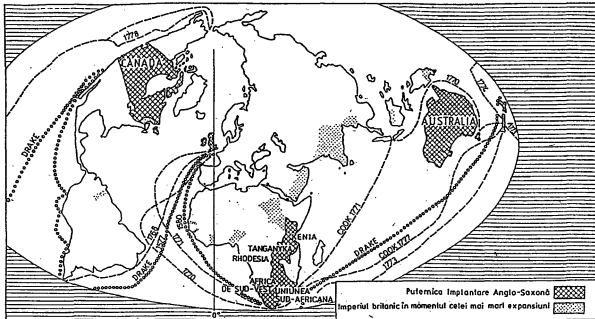
literare americane? S-a putut crede un moment acest lucru, avînd în vedere puternica revenire a naționalismului, care a urmat războiului, și apariția unei generații de scriitori universitari, deci instalați în securitate și care se identifică de bunăvoie cu propria lor civilizație. Dar perioada de după război a fost de asemenea martora nașterii generației *beatnik*, tineri intelectuali total ruși de imperativele societății care îi înconjoară, la fel ca înaintașii lor „generația pierdută“, dar cu o cu totul altă rezonanță. Celor din anii '25 sau '30 care au crezut în viitorul socialismului le-au urmat cei care nu au mai crezut, ca remediu împotriva angoasei, decît în refugiul în artă, alcool sau drog, tema principală fiind cea a solitudinii și a „incomunicabilității“. Într-o lume lipsită de orice semnificație.

Dar este adevărat și că America trăiește modernitatea cu anticipație. Ea este țara viitorului, ceea ce, pentru ea, reprezintă cel puțin un gaj al speranței, o dovadă a vitalității ei, a numeroaselor resurse care îi vor permite probabil să-și regăsească vechiul optimism, încrederea în ea însăși. Claude Roy scria în *Chei pentru America*: „America este unul din locurile din lume unde — în pofida a orice — continuă să se afirme *posibilitățile* omului... La întoarcerea din Statele Unite ești pe deplin convins că se poate naște un om nou, mai sigur pe puterile lui, mai pătruns de o fericire pămînteană, înțeleaptă și concretă. Poți ironiza frigiderele și vitaminele, șirul de mașini... Dar nu poți desconsidera un anumit tip de american în care s-a desvîrșit deja o artă de a trăi și de a supune puterilor omului ceea ce el a crezut a fi ineluctabile fatalități“.

PRIN UNIVERSUL ENGLEZ

Din secolul al XVIII-lea și pînă în 1914 cel puțin, Londra a fost centrul lumii. O vizită prin oraș, chiar în grabă, evocă astăzi aceste grandori: Buckingham Palace, St-James Palace, Down Street, Stock Exchange, vastele docuri în meandrele Tamisei — toate aceste spectacole rămîn vii. Mai mult decît orice altă regiune a Occidentului, insula engleză s-a răspîndit pînă dincolo de mările îndepărtate. Cine nu a admirat această imensă reușită? Rudyard Kipling își va trăi viața între India, o casă în Africa australă, un ranch canadian și Egipt... El avea dreptate să gîndească că Anglia nu poate fi înțeleasă bine decît de departe, de la marginile ei imperiale și războinice, și mai ales văzută din India. Acesta este motivul pentru care unul dintre prietenii săi francezi, sosind la Alger într-o zi a anului 1930, îi telegrafiază: „Sosit la Alger. Am să înțeleg în sfîrșit Franța“.

Din Anglia imperială și din Franța imperială nu a mai rămas prea mare lucru. Dar ideea de imperiu păstrează o forță particulară pentru englezi. Ea explică, mult mai mult decît la noi, o serie de structuri și reflexe politice. De aici caracterul tragic al opțiunii care se va impune Marii Britanii: Commonwealth sau Piața Comună? A o alege pe aceasta din urmă înseamnă a se lega

21. Universul englez.

de Europa, de care întotdeauna s-a izolat „splendid“; înseamnă a renunța la vechile și adevăratele ei dimensiuni mondiale care au fost orgoliul ei, la una din tradițiile ei cele mai puternice.

În Canada: Franța și Anglia

Anglia a pierdut „America“, dar ea a păstrat Canada, chiar a extins-o de la Atlantic la Pacific (*a mari usque ad mare*).

Datele esențiale ale acestei instalări și dezvoltări sînt: 1759 — înfrîngerea și moartea lui Montcalm sub zidurile Quebecului; 1782 — sosirea în Ontario și Provinciile Maritime a englezilor și „loialiștilor“ americani, fideli regelui Angliei, după care independența coloniilor revoltate; între 1855 și 1885 — prosperitatea crescîndă a Provinciilor Maritime populate de englezi, cînd navele și marinarii lor iau locul marinarilor Statelor Unite în Atlantic; în 1867 — întemeierea, după multe avatari, a dominionului Canada (Ontario, Quebec, Noua Scoție, Noul Brunswick). La dominion se adaugă: în 1870 — Manitoba, în 1871 — Columbia Britanică, apoi în 1873 — Insula Prințul Eduard (a șaptea provincie). Construit din 1882 pînă în 1886 „de-a lungul frontierei Statelor Unite“, Canadian Pacific Railway va permite colonizarea preeriei, de unde vor fi eliminați „metișii“ proveniți din canadienii francezi și indieni. Colonizarea, realizată plecînd de la o populație destul de heteroclită, se va desfășura aici ca în Vestul american și va mai crea încă două provincii — Alberta, Saskatchewan (1907) — pînă cînd Terra Nova, după plebiscitul din 1948, devine în sfîrșit cea de-a zecea asociată.

● *Canada franceză reprezintă astăzi o treime din populația țării, adică aproximativ 6 milioane de fînțe. Restrînsă (dacă se poate spune așa) la imensa provincie Quebec, ea deține în mare țărmurile orientale ale Canadei, estuarul, valea inferioară și mijlocie a*

fluviului Saint-Laurent. Încercuită, nu este cu toate acestea mai puțin puternic înrădăcinată.

Acești francezi sînt urmașii a 60 000 de țărani din vestul Franței, răspîndiți între Saint-Laurent și Mississippi și abandonați prin tratatul de la Paris din 1763. Ei au reușit să păstreze provincia Quebec, unde și-au creat rădăcini puternice. Canadianul francez este țaran, nu fermier precum compatriotul său de origine engleză. El nu s-a lăsat tentat de chemarea Vestului, a emigrat cu o relativă încetineală spre orașe și s-a lăsat sedus tîrziu de chemarea fabricilor din New York sau Detroit. Este o rasă vioaie, simplă, veselă.

Canada britanică, construită spre vest, *i-a oprit pe canadienii francezi* de la marile aventuri spre inima continentului și i-a încercuit: Provinciile Maritime, Statele Unite, Ontario înconjoară provincia Quebec și o transformă într-un fel de teritoriu insular; a rămas fidelă cu strictete clerului său, care de fapt, după 1763, a salvat-o, limbii sale, care în esență este franceza secolului al XVIII-lea. Se prezintă astăzi ca o societate și o civilizație închisă în ea însăși, în primul rînd țărăneas-că și apoi conservatoare, cu un cler viguros, care a apărut și a menținut tradiția, a difuzat cultura tradiției clasice.

Ruptura cu Franța, în 1763, a fost resimțită ca o rană încă nevindecată, ca un abandon fără scuze. Ca urmare, Canada a pierdut contactul cu „țara“, cu Franța de ieri și de astăzi. Întîlnirile nu sînt întotdeauna fericite. Căci Franța a evoluat din secolul al XVIII-lea — ea a cunoscut Revoluția, republica, laicitatea, ea însuflețește, de asemenea, ca o flacăra, un catolicism social de avangardă, revoluționar în felul său.

Canada franceză, s-a spus poate prea adesea, înțelege greu aceste noutăți, este uimită și se îndepărtează de ele. Și cu toate acestea, a evoluat și ea. *Civilizația ei catolică și țărăneas-că* nu mai seamănă cu ea însăși; ea se deschide spre progresul necesar, universitățile fac

în prezent un efort enorm de modernizare, de deschidere spre diversele științe umane. Iar această mișcare este categoric animată de un spirit de rezistență înverșunată față de cealaltă Canadă, engleză, de fapt față de „americanizare“.

● *Canadienii englezi reprezintă în mare jumătate din populație (48%). Ei au adoptat în întregime the american way of life (care de altfel afectează și Canada franceză). Ei sînt o altă Americă.*

La Toronto, principalul lor oraș, puternic orientat spre sud, americanizarea este evidentă, invadatoare; casele, apartamentele, mobila, bucătăria, educația copiilor lăsați de mici pe seama lor și ale căror libertăți, jocurile de boy-friends și girl-friends prelungesc și reiau moravurile Americii vecine. Mai mult încă, lumea afacerilor este organizată după modelul american, puternică, activă. Pe scurt, această Canadă anglo-saxonă nu are nici o dificultate în a aluneca spre puternicul său vecin după ce s-a separat de îndepărtata Anglie; veniți din țări diverse, exterioare lumii anglo-saxone, imigranții ultimului val, pe care îi găsim mai ales dincolo de Ontario, se supun și ei aceleiași atracții. În cele din urmă, ceea ce menține independența Canadei sînt antinomiile interne, înainte de toate tensiunile subiacente între canadienii anglo-saxoni și francezi, care nu înăbușe deloc creșterea generală a economiei și bunăstarea pe care ea o generează.

Practic, Canada, „putere internațională“ (18 milioane locuitori, o creștere anuală de 28%, aproape 9 milioane kilometri pătrați, adică de 16 ori cît Franța), este o economie în plină expansiune, sprijinită pe numeroase resurse naturale și enorme rezerve de energie hidroelectrică. Astfel, pretutindeni se instalează o industrie de tip american, supraviețuind totuși vechi forme economice vii de exemplu, exploatarea forestieră, cu fluvii imense pline cu bușteni.

Să adăugăm că această țară, Canada, este o țară independentă: supunerea față de coroana britanică nu este decît o legătură teoretică, iar guvernatorul care o reprezintă, cu puteri iluzorii, este pe deasupra un canadian.

Aceste realități politice și economice nu suprimă tensiunile, dorite sau nu, care izolează Canada franceză. Faptul că aceasta este exploatată de lanțurile de bănci, hoteluri și magazine „engleze” este vizibil la Montreal, cel mai mare oraș francez din lume după Paris, dar unde engleza este limba afacerilor.

Totuși, aceste nemulțumiri de ordin economic ale unei Canade sărace, franceze, față de o Canadă bogată, engleză, nu sînt esențiale într-o opoziție care este înainte de toate respingerea unei civilizații de către alta. Poți să constați pe bună dreptate cu uimire că, alături de Statele Unite, exemplul prodigios de asimilare rapidă și totală, Canada nu a reușit să facă acest lucru, după două secole, cu cei 60 000 de francezi care — este adevărat — de atunci s-au înmulțit de 100 de ori. Poate că eliminîndu-i, fără ca totuși să vrea acest lucru, de la cucerirea Vestului, englezii au contribuit la strîngerea într-o comunitate închisă a acestei populații țărănești și deci *a priori* tradiționalistă, puțin permeabilă la influențe din afară? În orice caz, astăzi ca și ieri, fisura dintre cele două grupuri rămîne vizibilă și profundă.

Poate ea oare, profitînd de o epocă ce favorizează toate revendicările „naționale” să capete cu anii o formă politică? Este o altă problemă. Unii, fără îndoială, vorbesc de independență, avansează chiar date: 1964, 1967... Există o „alianță laurentină” deschis naționalistă, dar ea se prezintă de asemenea, și mai ales, ca „o mișcare de educație națională”, iar unul dintre susținătorii ei declară (1962): „Nu sîntem o mișcare de masă”. De fapt, există o Franță canadiană, înverșunată să trăiască și să supraviețuiască, dar în lumea gigantică a Americii au oare 6 milioane de oameni posibilitatea de a se organiza în mod rezonabil într-o unitate politică și economică cu adevărat independentă? În aceasta constă în esență toată problema.

Africa australă: olandeză, engleză și neagră

În Africa de Sud, vechi punct de escală maritimă pe ruta Indiilor, esențial, ieri, pentru navele cu pînze, englezii au luat în 1815 locul și s-au impus olandezilor, stabiliți aici de peste un secol (1652), așa cum în 1763, ei s-au impus canadienilor francezi. De aici au rezultat tulburări, tensiuni puternice, un destin dramatic care culminează, dar nu se încheie, cu *războiul burilor* (1899—1902).

Africa albă, expusă acestor violente dispute interne și sosirii pe coasta sa orientală a imigranților indieni (al căror avocat a fost înainte de 1914 Gandhi), se găsește confruntată mai ales cu puternica intruziune a negrilor. Drama, pusă în termeni clari, violenți, nu este din nefericire decît la începuturile ei. Furtuna de-abia va veni.

● *Dezvoltarea „frontierei”, în sensul american al cuvîntului, este faptul dominant al destinului Africii de Sud. Această frontieră nu va fi înțeleasă dacă nu se face o legătură între atîtea alte frontiere în mișcare din Statele Unite, Brazilia, Argentina, Chile, Australia, Noua Zeelandă. Istoria mondială a comandat aici, și nu atît istoria africană și locală.*

În Africa de Sud, frontiera există încă de la primii pași ai unei colonizări ponderate și prudente, din momentul în care s-a stabilit contactul între albi (aproape imediat însoțiți de sclavi de culoare) și, fie cu triburile de boșimani, spre deșertul Kalahari, fie spre nord și est cu triburile bantu, purtînd diverse denumiri, crescători de animale, gata să-și schimbe animalele contra fierului, cuprului, tutunului și a tot felul de mărfuri. Această frontieră, deplasată treptat dincolo de Cap, nu încetează să se îndepărteze de orașul care se naște într-un ținut secetos și practic nepopulat: căci niciodată cafrii nu au fost, în pofida furturilor de animale și incursiunilor periculoase, adversari capabili să pună în pericol mica colonie albă.

Aceasta nu a făcut un salt decisiv spre Natal, Transvaal și Orange, decît începînd cu „Grand Trek“ din 1836. Analizînd motivele, înseamnă să înțelegi aspectele și problemele acestui prim elan.

Elementul motor a fost, mai mult decît însuși orașul Cap, multă vreme insignifiant, oprirea navelor fie în portul său fie mai la nord, în golful Saldanah, toate navele care cumpărau produse alimentare și mai ales produse proaspete, debarcîndu-și pe țărm echipajele, lăsîndu-și bolnavii de scorbut la spitale... Slabul interes față de producția de grîu (îl găseau la un preț mai bun în Indii, la Surate sau în Bengal), sau de vin (vinul de la Cap avea o foarte proastă reputație, și pe bună dreptate) a stimulat la țărani producția, altminteri profitabilă, de carne. Ei au început să vîndă animale tăiate și, în pofida interdicțiilor, animale vii, vaci sau oi... Creșterea de animale necesita mai puține cheltuieli și aducea profituri dintre cele mai mari. Apoi distanțele nu erau un impediment, ca în cazul grîului sau al vinului. Animalele veneau singure pînă în port.

Astfel, din secolul al XVIII-lea, crescătorii de animale au împins frontiera, au pătruns în interior, iar mișcarea continuă în secolul al XIX-lea, accelerîndu-se sau, pe rînd, atenuîndu-se, în funcție de escalele navelor. Războaiele franco-engleze din secolul al XVIII-lea au fost o ocazie magnifică de prosperitate și afaceri bune.

Dar această expansiune a avut și motive politice. În 1815, Anglia a pus mîna pe Africa de Sud. În 1828, guvernul englez de la Cap, prin celebra ordonanță nr.15, a pus pe picior de egalitate, în fața legii, pe albi și pe cei de culoare. Mai mult încă, în 1834, în Imperiul englez a fost abolită sclavia contra unor despăgubiri care au fost considerate insuficiente (în 1828 existau 55 000 de albi, 32 000 de sclavi și 32 000 de negri liberi). Aceste măsuri, o invazie a cafrilor la frontiera din est, exact în același an 1834, au determinat doi ani mai tîrziu marea mișcare, *Grand Trek*, care îi va duce pe *buri* (țărani) sau *voortrekkers* pînă în vastele platouri cu pășuni din

Orange și Transvaal, care se vor constitui în state independente. Acestea au fost recunoscute de Anglia în 1852 și 1854; dimpotrivă, 10 ani mai devreme, ea anexase pur și simplu Natalul.

Vasta expansiune ale cărei începuturi le marchează *Grand Trek* a fost evenimentul major al istoriei afrikanerilor, la fel cum a fost cucerirea Vestului în destinul Statelor Unite. Această expansiune a antrenat o imensă dispersie a populației albe și a sporit și mai mult ocaziile de raporturi și conflicte cu populațiile negre și în special cu triburile federale ale zulușilor care, în ce-i privește, erau în expansiune spre sud și nu vor fi opriți în mișcarea lor înainte de 1879.

● *Anglia nu a acceptat cu adevărat independența Republicii burilor, deși a recunoscut-o oficial în 1884. De aici va rezulta faimosul război al burilor.*

Descoperirea minelor de aur și de diamante în Witwatersrand a antrenat un nou conflict. Cecil Rhodes, guvernatorul Capului, reprezentând în același timp imperialismul britanic și interesele societăților miniere (el a fost fondatorul companiei De Beers), va grăbi ruptura înălțuind cele două republici prin instalarea de societăți cu acte în regulă în Bostwana și în Rhodezia, provocând incidente legate de străinii pe care îi atrăgea munca în mine, organizând în 1895 raidul Dr.-lui Jameson, simplu act de piraterie.

Războiul deschis nu va izbucni totuși decît în octombrie 1899, curînd dezastruos pentru forțele engleze. El nu se va întoarce în avantajul lor, tîrziu, decît grație creării unor tabere de concentrare cu prețul unei lupte prelungite împotriva unei gherile implacabile. Opt ani după predarea și anexarea a două provincii (31 mai 1902), guvernul englez le-a redat învinșilor libertatea și a constituit dominionul Uniunea Sud-Africană (1910).

● ***Drama apartheidului este astăzi problema esențială.***

După cel de-al doilea război mondial mai ales, Africa australă este în plin avânt industrial și urban. Dar acest avânt nu face decât să agraveze conflictele umane care o amenință.

Astăzi, coloniile olandeze și ceilalți calviniști proveniți din refugiații francezi, sosiți la Cap din secolul al XVII-lea, sînt în primul rînd țărani, posesorii unor ferme foarte întinse (în medie, 750 hectare) al căror randament este în general slab din cauza condițiilor climatice și sărăciei solului. De altfel, este cultivată numai 4% din suprafața țării. Astăzi ar trebui să se treacă de la o cultură extensivă la o agricultură intensivă și, pentru a diminua ponderea unei imense forțe de muncă sezoniere înghesuite în barăci (*compounds*) similare celor de pe lîngă minele de aur sau din industrie, ar trebui o mecanizare la maximum. În plus, să se folosească îngrășămintele, să se rupă cu monocultura porumbului încă atît de puternică pe vaste suprafețe, să se introducă rotația culturilor, să se asocieze creșterea animalelor și agricultura, să se pună capăt practicării prea primitive a creșterii animalelor. Toate acestea vor necesita timp, împrumuturi, investiții și, în cele din urmă, menținerea unor mari exploatări, singurele capabile să suporte cheltuieli atît de mari.

Acești mari proprietari primitivi, adesea violenți, își aduc aminte cu nostalgie de timpurile îndepărtate, de dinainte de venirea englezilor, cînd totul se desfășura într-un „climat biblic“, înconjurați de sclavi docili, născuți pentru a sluji.

Toți sînt descendenți ai burilor, vorbesc limba *afrikaans*, derivată din olandeză, și se opun englezilor aproape tot atît de numeroși ca și ei, dar care locuiesc în orașe și au animat industrializarea de pe urma căreia obțin toate avantajele.

Pînă în 1939, englezii și afrikanerii au încercat să trăiască în termeni buni, să facă față împreună

redutabilelor probleme pe care le creau oamenii de culoare. Dar înțelegerea politică a sărit în aer o dată cu succesul doctorului Malan și al unui naționalism intolerant care își propune în același timp „afrikanerizarea“ elementului englez și o politică de segregare rasială absolută față de negri, *apartheidul*.

În 1961, Uniunea Sud-Africană a ieșit din Commonwealth, Anglia nedorind să se asocieze la politica sa rasială periculoasă care a stîrmit în întreaga lume o violentă reprobare. Această politică este neîndoielnic fără speranță. Însuși avîntul populației și economiei vine să dramatizeze și mai mult datele problemei. Cifrele sînt următoarele: în 1962, din 15 milioane de locuitori 10 milioane sînt negri, 3 — europeni, 1,5 metiși — „bastarzii“ —, 0,5 asiatici. Albi reprezintă deci 20% din ansamblul masei umane a cărei progresie respectă această proporție cu un foarte, foarte ușor dezavantaj pentru albi.

Politica acestora din urmă față de negri și față de galbeni (aceștia fiind prezenți numai în Natal) a fost întotdeauna de un egoism grijuliu și eficace. Suita de măsuri legislative luate în acest sens pare să constituie un dig reparat în permanență cu grijă și ajustat la contraforța pe care vrea să o echilibreze. Scopul? De a-i îndepărta pe negri (și chiar pe galbeni) din anumite regiuni, de a le interzice dreptul de proprietate, de a-i menține pe teritorii indigene (*Native Reserves*), de a-i îngrădi protejîndu-i în același timp. Or, pe de o parte, pentru negri nu este deloc posibil să trăiască pe pămînturile sărace pe care agricultura lor primitivă le degradează imediat și unde lipsește spațiul; de pe altă parte, agricultura albilor are nevoie de mînă de lucru, și, mai mult încă, industria în plină expansiune, care de altfel a fost concepută pentru o producție de masă și o mînă de lucru primitivă neexperimentată. Rezultatul, împotriva căruia se ridică politica înverșunată a *apartheidului*, este „invazia teritoriului albilor“. Negrii sînt mai numeroși decît albi la Durban sau Johannesburg, iar salariul lor este cu 17 pînă la 40% mai mic.

Pentru a îndigui valul care se revărsă din *Native Reserves*, Africa de Sud încearcă: a) să amelioreze randamentul agriculturii indigene, organizînd un învățămînt specializat; b) apoi să industrializeze aceste rezervații sau vecinătățile lor imediate, dar apare deja problema consecințelor economice pe care le-ar antrena o asemenea politică: ea va ajunge să priveze întreprinderile albilor de o mîină de lucru ieftină, organizînd împotriva ei o concurență redutabilă.

Problema *Native Reserves* este de asemenea legată de soarta protectoratelor engleze Ngwane, Bostwana, Lesotho. Transferul lor către Uniune, prevăzut pentru 1910, nu a fost operat niciodată. Iar pozițiile Africii de Sud și, respectiv, Angliei, nu simplifică mai mult decît ale celorlalți reglementarea litigiului.

Pe scurt, „din multe puncte de vedere, Uniunea se află la o răspîntie de drumuri: în toiul unei revoluții agrare și industriale, ea trebuie să facă față și unei alte revoluții — aceasta socială” și rasială. În esență, ea nu a reușit să sudeze civilizațiile sale diverse, europene sau locale. Și nu se întrevede nici o soluție viabilă.

Australia și Noua Zeelandă, sau Anglia în sfîrșit singură

Anglia a reușit de trei ori să fie singură: în Statele Unite, cel puțin la începutul formării lor, și, de la un capăt la altul, în Australia și în Noua Zeelandă. Această solitudine a fost rodnică. În Australia, ca și în Noua Zeelandă, avem de-a face cu Anglii vii, omogene; aici nu este nici Canada cu cele două popoare ale sale, nici Africa australă, cu dramele ei. Aceste dominioane, „cele mai îndepărtate de patria mamă, sînt cele mai engleze dintre toate“.

Să nu uităm, în sfîrșit, că Noua Zeelandă, la fel ca și Australia, sînt creații relativ recente. Viața lor europeană și mondială de-abia s-a născut, Australia debutînd din 1788 (acum mai puțin de două secole, iar începutu-

rile ei au fost multă vreme modeste: 12 000 de europeni în 1819, 37 000 în 1821); Noua Zeelandă începînd din 1840, dacă nu luăm în seamă instituțiile misionarilor protestanți (1814) sau catolici (1837). Acum ceva mai mult de un secol, în 1840, englezii s-au instalat în Insula din Nord, precedînd cu puțin timp instalarea balenierelor (1843). Pe atunci, Noua Zeelandă nu avea decît circa o mie de coloni.

● *Australia și Noua Zeelandă își datorează omogenitatea lor cvasidispariției populațiilor indigene în fața albilor; se poate vorbi de dispariție în cazul Australiei, de o estompare — cu o foarte ușoară tresărire — în cazul Noii Zeelande.*

Așa cum se deosebesc cele două geografii (de o parte masiva Australie, care este un continent, de cealaltă — insulele neozeelandeze animate de relieful vii, mărginite de mări furtunoase de-a lungul unei coaste dantelate), tot așa trecuturile indigenilor sînt puternic diferite.

În Australia, foarte vechi migrații umane — australozii — sosite din mileniul al VI-lea înaintea erei noastre sau impresia unor populații aventuroase, apoi prinse într-o capcană în care solul, flora, fauna sînt de o sărăcie extremă. Aici, triburile australoasiatice au vegetat, au regresat, aflate în permanență în pragul foametei. Ele sînt un muzeu viu de arhaisme unde sociologii și etnografii au strîns o amplă recoltă de informații despre societățile primitive. Toate discuțiile și interpretările asupra *totemismului* se bazează pe aceste vieți vrednice de milă.

Este o realitate faptul că aceste populații, aflate încă în epoca de piatră nu au putut suporta contactul cu albi. S-a produs o prăbușire a grupurilor lor fragile. Ultimul indigen din Tasmania a dispărut în 1876. În Australia, indigenii au fost respinși treptat, toți în Queensland și în Teritoriul din Nord (în total circa 20 000 de indivizi).

În Noua Zeelandă, contactul a fost mai dramatic, dar în cele din urmă mai puțin dezastruos pentru maori,

polinezieni instalați mai ales în Insula din Nord. Aceștia aparțineau unei civilizații vivace de marinari polinezieni; ei au sosit în Noua Zeelandă fără îndoială între secolele al IX-lea și al XIV-lea, la limita meriđională a aventurilor lor, în afara regiunilor tropicale de unde proveneau, adică ținuturile bananierului, taro-ului și ignamei. Noua Zeelandă este departe de această lume tropicală: ea este, ceea ce îi va încînta pe colonii veniți din Europa, un ținut temperat (exact la antipozii Spaniei, al cărei climat nu îl are totuși).

Maorii au trebuit deci să se adapteze de bine de rău la condițiile de viață din Insula din Nord, la vînătoarea de păsări felurite, singurele viețuitoare sălbatice; la creșterea singurului animal domestic pe care l-au adus cu ei, cîinele; la pescuit, nu în marea prea agitată, ci în lacuri și fluvii; la culegerea de rădăcini... Ei s-au adaptat climei reci construind case din lemn, țesînd haine din in. Obișnuiți cu războaiele permanente dintre triburi, ei au opus o rezistență înverșunată europenilor.

Războaiele pe care le-au dus s-au soldat cu multe victime pentru atacanți, dar și pentru ei, pînă cînd au fost zdrobiți, în 1868. În plus, îi vor decima noi boli aduse de albi. Totuși, o dată cu începutul secolului al XX-lea, grupul de maori începe să depășească această criză cvasimortală (1896 — 42 000; 1952 — 120 000; 1962 — 142 000). O puternică natalitate, alocații familiale, pătrunderea în marile orașe, cum este Auckland, au determinat această redresare și acest salt înainte. Din 2 230 000 de neozeelandezi, ei reprezintă ceva mai mult de 6% și în prezent nu par să fie un pericol pentru unitatea civilizației neozeelandeze.

● *Scurta istorie a Australiei și Noii Zeelande este marcată de o serie de șanse economice, legate în mod regulat de avaturile conjuncturii sau istoriei mondiale, șanse apărute pe neașteptate, de care trebuia profitat imediat, ca de un tren pe care îl poți prinde din mers sau pe care îl poți pierde.*

Este o șansă pentru Australia faptul că Anglia, după războiul de Independență american, este nevoită să transfere în afara Virginiei locul de surghiunire a ocașilor ei, *convicts*. Prima colonie se naște astfel în Australia ca o colonie penitenciară. Primul convoi de ocași sosește la 18 ianuarie 1788 în rada Portului Jackson, unde va lua naștere Sidney. Acest statut de colonie penitenciară nu va fi abolit decât în 1840.

Cu toate acestea, aproape de la început alături de micii proprietari (*settlers*) au apărut și crescătorii (*squatters*) de oi cu lână *merinos*. Muncile care nu erau prea grele ale creșterii animalelor conveneau trîndăviei ocașilor; în același timp, banii marilor proprietari, cererea engleză și mondială au lansat lîna australiană și astăzi încă regina lumii.

Ceva mai tîrziu, din 1851 pînă în 1861, a avut loc o goană după aur, doi ani după goana din California (1849). Nebunia aurului a răspîndit în întreaga colonie Noua Galie bande de nestăpînit de *diggers*. Dar această *rush* a contribuit la popularea teritoriului și a favorizat avîntul economic. Acești nou veniți trebuiau hrăniți.

Noua Zeelandă a cunoscut și ea salturi succesive legate de lînă, de grîu, precum și de aur, descoperit mai întîi în Insula din Sud, în 1861. Dacă Insula din Nord este pentru moment dezorganizată și defavorizată de această *rush* (capitala Noii Zeelande este chiar mutată, în 1865, de la Auckland la Wellington), economia neozeelandeză obține mari profituri din acest puternic elan, căci și aici căutătorii de aur trebuie aprovizionați, trebuie hrăniți. Din 1869 pînă în 1879, insulele cunosc o mare prosperitate.

Dar nu este momentul să detaliem aici tabloul acestor prosperități, acestor salturi înainte, urmat adesea de stagnări și reculuri (astfel situația este dificilă pentru cele două țări din 1929 pînă în 1939). Singurul fapt important ar fi de a situa puternica industrializare a Australiei. Pînă acum, în pofida enormelor resurse

hidroelectrice, Noua Zeelandă nu a înregistrat încă aceeași reușită.

Mărturia de ansamblu este clară: prosperitatea acestor Europe îndepărtate este legată de cea a lumii, cu atât mai mult cu cât ele nu au tendința de a o crede, induse în eroare poate de ușurința și confortul vieții lor, de o bunăstare deosebit de remarcabilă și aceasta la o distanță de câteva ore cu avionul de țările subdezvoltate ale Extremului Orient, unde domnesc mizeria și suprapopularea. „Europe“ și nu colonii, Australia și Noua Zeelandă, în pofida adeziunii și atașamentului lor față de Imperiul Britanic (care este cel mai mare furnizor al lor și un client esențial), sînt de fapt state independente (din 1901 Australia, din 1907 — Noua Zeelandă).

● *Politica constantă a acestor țări australe a fost de a-și rezerva pentru ele șansele formidabile pe care le ofereau imensele spații și de a închide solid poarta imigrației, de a menține, cu orice preț, un standard de viață ridicat și un socialism pragmatic, eficace, bazat pe abundență.*

De la începutul secolului al XX-lea, Noua Zeelandă este o adevărată democrație. (ziua de lucru de opt ore în 1856, separarea Bisericii de stat în 1877, drept de vot pentru femei în 1893, exproprierea marilor domenii în același an, concilierea obligatorie a conflictelor dintre syndicate și patroni în 1894—1895; pensii pentru bătrîni în 1898). Aceeași evoluție în Australia, unde poarta imigrației, închisă în 1891, nu se va deschide decît pentru această nouă și ultimă goană a aurului care va duce, în 1893, la întemeierea orașului Coolgardie, în Australia occidentală, în plin deșert. Regimul de tip neozeelandez s-a stabilit atunci fără dificultate și, sub guvernarea Partidului Laburist australian, continuă să devină „paradisul muncitorilor“.

Toată această bunăstare, enormele cheltuieli pentru securitatea socială ale căror consecințe benefice se fac

resimțite pentru salarii, nivel de trai, mortalitatea infantilă foarte redusă, prelungirea speranței de viață, nu se va înregistra fără cheltuieli din finanțele publice și din venitul național. Astfel, în Australia, o dată cu avântul industriei și al orașelor uriașe care se apropie de două milioane de locuitori, Sidney și Melbourne, grevele frecvente se dovedesc teribil de costisitoare. „Potrivit *Chamber of Commerce Journal* din octombrie 1949, ele au costat Australia 20 800 000 tone de cărbune din ianuarie 1942 pînă în iunie 1949“. Aceste dificultăți și exigențe explică căderea laburiștilor în Australia și Noua Zeelandă. Dar aceasta nu este însoțită de dispute prea violente, nici de mari schimbări ale politicii de ansamblu. S-au schimbat numai conducătorii jocurilor, ele rămînînd aceleași.

Or este oare rezonabilă această politică? Ea constă, în mare, din a rezerva bogățiile unui semicontinent celor 10 milioane de australieni (densitatea pe kilometru 1,2) și pe cele ale insulelor neo-zeelandeze, mai întinse decît Anglia, celor 2 300 000 de locuitori (densitate 8,7). Dar în lumea actuală iau mare amploare „proletariatele exterioare“ amenințătoare. Ultimul război mondial i-a adus pe japonezi pînă la frontierele Australiei, care nu a fost salvată decît prin victoria navală a americanilor în Marea Coralilor (mai 1942). Lecția a fost însușită de Australia, care a încercat, fără să reușească prea mult, să primească imigranți pentru a-și spori puterea și a-și susține industria. Dar ea nu a afectat îndepărtata și indiferenta Noua Zeelandă. Totuși, bunăstarea a avut și aici efectele ei obișnuite: reducerea nașterilor (29 la mie), îmbătrînirea populației (rata mortalității — 9,3 la mie). O asemenea îmbătrînire încît Noua Zeelandă, țară recentă și democrație precocă, nu mai este „o țară tînără“.

Partea a treia

CEALALTĂ EUROPĂ

CEALALTĂ EUROPĂ: MOSCOVIA, RUSIA, U.R.S.S.

Cealaltă Europă, dezvoltată și ea mai târziu, aproape tot atât de târziu ca și America, dar chiar pe continentul european, deci sudată de Occident, este Rusia, vechea Rusie moscovită, devenită astăzi U.R.S.S. Va trebui să înțelegem: 1) originile sale și nesfârșitul său trecut; 2) adoptarea de către aceasta a marxismului, imediat după Revoluția din 1917; 3) desăvârșirea ei actuală, *enteléchia* ei, ar spune filozofii.

Și întotdeauna, bineînțeles, personajul care va acționa va fi același. Un personaj al cărui prestigiu ține firește de ceea ce este țara marilor experiențe revoluționare, dar, de asemenea — și din ce în ce mai mult —, de faptul că a realizat în mod indubitabil, într-un timp record, revoluția industrială. Abia industrializată în 1917, este în anul 1962, în lume, contraponderă puternică a Statelor Unite. Această reușită, spectaculoasă este speranța țărilor subdezvoltate de astăzi. Vor putea oare și ele să treacă dintr-un salt această etapă? Socialismul a fost sau nu condiția acestui succes rapid?

DE LA ORIGINI LA REVOLUȚIA DIN OCTOMBRIE 1917

Nu este deloc ușor să rezumi în câteva pagini, limpede, un trecut atât de lung, întrerupt de catastrofe violente, al căror echivalent, în pofida atîtor accidente, Europa occidentală nu-l oferă deloc.

Prima dificultate: imensitatea scenei geografice unde se introduce, de unde țîșnește această istorie multiplă și complicată. De dimensiuni „planetare“, această scenă este foarte diversă.

A doua dificultate: popoarele slave vin tîrziu în acest spațiu unde de altfel nu vor fi absolut singure. Leagănul slavilor, strămoșii rușilor, este constituit de Carpați și Mica Polonie actuală (Polonia este singura țară cu populație slavă deosebit de pură). Astfel, actorul întîrzie să intre în scenă, apoi să o ocupe în întregime.

Rusia kieviană

● *Acest spațiu excesiv, multă vreme nepopulat sau aproape nepopulat, evocă imensitatea nudă a continentului american.*

Omul se pierde aici. Cîmpii vaste, fluvii uriașe, distanțe inumane, interminabile transbordări de la un rîu la altul, ținuturi imense: este deja nemărginirea Asiei.

În nord, pe o linie care merge de la Kiev la Perm, uriașe păduri continuă pădurile Europei de nord și le

unește cu interminabila *taiga* siberiană, de cealaltă parte a Uralului, acești vechi munți orientați de la nord la sud, obstacol ușor, similar cu Vosgii, dar care constituie limita convențională a Europei, limita dintre Rusia Europei și Rusia Asiei.

La sud, întinderea golașă a stepelor (cuvîntul vine din rusă): stepa neagră cu sol fertil de *cernoziom*; stepa cenușie cu ierburi înalte unde, în anotimpul secetos, aproape că nu se vede călărețul, cu cal cu tot; stepa albă, cu eflorescențele saline de la malul Mării Caspice.

Spațiul rus este acest ansamblu de ținuturi largi și joase între Marea Albă, Oceanul Arctic și Baltica pe de o parte, și Marea Caspică și Marea Neagră, de cealaltă. Baltica și Marea Neagră sînt spații esențiale, animate, atrăgătoare; Rusia are ca vocație să meargă de la una la alta, să le unească, să deschidă și spre una și spre cealaltă ferestrele și porțile care o leagă de Occident și de Mediterana, adică de civilizația europeană.

Dar tot vocația ei este și de a ieși spre Asia neliniștită a stepelor, Asia nomazilor despre ale căror dispute, incursiuni, pericole de invazie pînă în secolul al XVI-lea am vorbit. Dacă acești nomazi, veniți din est, escaladează victoria Iranului și se îndreaptă spre Bagdad, mai merge! Furtuna a fost abătută și spre folosul spațiului rus. Dar, întrucît nu există loc pentru toată lumea sub soarele Orientului Mijlociu, mulți dintre vizitatorii asiatici, în lipsă de altceva mai bun, s-au avîntat pînă în stepele ruse, de la Volga la Don, la Nipru, la Nistru și chiar mai departe. Aceste invazii au lovit în nenumărate rînduri Moscova.

Teritoriul rus se supune astfel destinului său, cel al unei enorme zone de frontieră între Europa, pe care o protejează, și Asia, ale cărei lovituri, întotdeauna violente, le va amortiza cu prețul plătit de el.

● *Nu există o Rusie adevărată decît blocînd istmul în întregimea lui, de la Baltica la mările din sud, con-*

trăind-i legăturile. Din acest motiv și din altele Rusia nu există decît începînd de la Cnezatul kievian (secolele IX—XIII).

Slavii orientali, popoare de origine ariană (ca toți slavii), după multiple avatari și-au dus triburile și clanurile pînă în orașele, satele și cîmpiile Niprului. Mișcarea, începută în era noastră, s-a încheiat către secolul al VII-lea. Acești slavi s-au unit, spre est, cu popoarele aflate de multă vreme aici: finlandezi coborîți din îndepărtatul Ural; diverse popoare provenite din Asia centrală ai căror supraviețuitori sînt nenumărați (sciți, sarmați, bulgari din Kama); goți de pe Vistula și Niemen, aleni și hazari (aceștia din urmă convertiți la iudaism), proveniți și unii și alții de pe țărmurile caspice și ale Donului.

Această primă Rusie, melanj de popoare venite din Europa și Asia, este cea a Malo-Rușilor. Acest amestec, prosperitatea orașelor, toată această pulsație între Marele Novgorod la nord și Kiev la sud nu s-ar explica fără rolul decisiv al unei căi comerciale prospere de la Baltica la Marea Neagră, și mai departe, ducînd fie pînă în Bizanț, bogatul oraș ale cărui lumini îi încîntă pe kievieni și le inspiră expediții nebunești, fie pînă la Bagdad, ale cărui momente de glorie încep. Pe aceste căi circulă, de la nord la sud, ambra, blănuri, ceară, sclavi; de la sud la nord — stofe, mătăsuri prețioase, monezi de aur. Acestea din urmă au fost descoperite de arheologi pe tot parcursul itinerarilor respective; astfel aurul presărat semnaleză retrospectiv prosperitatea, de care va depinde de fapt totul. Ea va susține orașele prea împovărațoare pentru satele care le înconjoară, încă „inexistente“, aceste orașe care își dau mîna și, de la Novgorod la Kiev, fac schimb de mărfuri, de prinți, se ceartă.

Rusia kieviană a trebuit să se apere în permanență, mai ales dinspre sud. Dar nordul scandinav i-a furnizat de bunăvoie mercenarii utili, azi servitori, mîine stăpîni,

dar întotdeauna bătaioși. Acești „normanzi“ sau, mai bine, acești „varegi“, proveniți dintr-o Suedie țărăneas-că și încă primitivă, uneori din Danemarca, se lasă atrași cu plăcere de ruta Niprului care leagă orașele rusești și duce „spre greci“, de întreg acest ținut strălucitor căruia i-au dat denumirea caracteristică de *Gardarikki*, „regatul orașelor“. O familie de asemenea soldați aventurieri întemeiază dinastia Rurik, ale cărei începuturi nu sînt cunoscute, dar care se impune în secolul al X-lea la Kiev și pe tot spațiul urban. Se va vorbi, după preferința autorului, de principat, de Rusia kieviană, de dinastia Rurikizilor (*Rurikovici*).

Splendoarea acestei prime Rusii se explică în contextul istoriei generale. Mediterana occidentală a fost multă vreme închisă de cucerirea islamică din secolele al VII-lea și al VIII-lea; drumul continental de la Novgorod la Kiev a fost atunci un drum de schimb între ținutul din Nord și ținuturile bogate din Sud. În momentul în care Mediterana occidentală se va redeschide, în secolele al XI-lea și al XII-lea și o dată cu sfîrșitul supremației musulmane pe mare, interesul față de acest drum nesfîrșit de căi fluviale și transbordări va scădea. El dispare definitiv o dată cu ocupația Constantinopolului, în 1204, de către latini; calea maritimă a ucis drumul continental.

De acum înainte, prinților Kievului le va fi din ce în ce mai greu să-și apere frontierele, să unească Balcanii și Marea Neagră. Un vechi dicton spune: „Cînd este vorba de mîncat și de băut, se îmbulzesc la Kiev, dar cînd este vorba de apărut Kievul, nu mai e nimeni“. Nimic mai adevărat. Eterna presiune a nomazilor din sud își aruncă fără răgaz călăreții împotriva pămînturilor și orașelor cnezatului: după pecenegi, apar torcii, mai tîrziu cumanii, pe care cronicile rusești îi numesc polov-tieni.

Din secolul al XI-lea, o parte din populațiile kieviene s-au deplasat, s-ar putea spune chiar că au fugit, spre nord-est, colonizînd luminișurile pe care țărani le deschid în imensele păduri în direcția Rostovului (mai

exact, Rostov-Iaroslavski, mic oraș din Nord, care nu trebuie confundat astăzi cu Rostov pe Don). Aici începe o nouă Rusie și un nou melanj între slavi și finlandezi, aceștia de rasă mongoloidă, formînd primul fond al populației: aceasta este originea grupului denumit *Veliko-Ruși*. Această nouă Rusie, barbară dar robustă, se instalează înainte de a se stinge luminile kieviene. De fapt, formidabila presiune mongolă care a biruit Kievul la 6 decembrie 1241 a răsturnat un stat de multă vreme în pierdere de viteză. Cinci ani mai târziu, un călător nu va mai găsi pe locul unde se afla orașul decît vreo 200 de case prăpădite.

● *Orașele rusești, orașe ale Occidentului. Rusia kieviană, timp de secole, a fost importantă prin reușita ei materială, prin strălucirea orașelor ei; pe atunci nu exista nici un fel de rămînere în urmă, nici de decalaj între Estul și Vestul Europei.*

Specialiștii în istorie comparată notează totuși că aceste mari orașe kieviene nu seamănă, în totul, cu orașele care apăreau atunci în Occident. Ele nu au, ca acestea din urmă, aureola de orașe asociate, adesea pe jumătate oraș, pe jumătate sat, dar care participă la sarcinile metropolei vecine. Aceste prime orașe rusești nu sînt ca în Occident, separate clar de restul ținutului. Stăpîinii satelor vecine cu Marele Novgorod participă astfel la adunarea orașului, *vecea*, ale cărei decizii sînt suverane în interiorul orașului și în vastul *hinterland* pe care îl domină. Ei sînt stăpîinii acestuia alături de Consiliul (*soviet*) aristocrației negustorești. La Kiev, primul loc nu revine astfel și seniorilor care formează suita prințului — *boierii din drujina sa*?

Este vorba deci de orașe „deschise” ca cele din antichitate, ca Atena deschisă eupatrizilor Aticii, și nu de unități închise în ele, cu privilegiile cetățenilor lor, ca în Occidentul medieval.

Religia ortodoxă

● *Prin convertirea la creștinismul ortodox, Rusia kieviană a angajat viitorul rus pentru secole.*

Pe rutele kieviene nu au circulat de fapt numai mărfuri, ci și cuvintele evanghelizatorilor.

Generalizarea creștinismului în principat se datorează politicii prințului Vladimir cel Sfânt, sau cum s-a mai numit — Vladimir Frumosul Soare. El a vrut, la un moment dat, să se convertească, împreună cu supușii săi, la iudaism, apoi a fost orbit de frumusețea ritualurilor bizantine. În jurul anului 988 va proceda la convertirea oficială a tuturor supușilor săi (populația din Kiev a fost botezată în bloc în apele Niprului). Dar trecuse deja mai mult de un secol de când noua religie se răspîndise, în special în Sud și chiar la Kiev, în avantajul mișcării generale care a urmat misiunii decisive a Sfintului Vasile în Hazaria, în 861, convertirii moravilor în 862, a bulgarilor în 864, a sîrbilor în 879... Convertirea rușilor nu este deci decît un eveniment printre altele, o dovadă în plus a acestei iradierii excepționale a vechii biserici din Bizanț, imediat după îndelungata criză iconoclastă (cea a distrugătorilor de imagini), potolită în sfîrșit o dată cu Conciliul de la Niceea (787), semn al revenirii la sănătate a vechii biserici a cărei propagandă se va repercuta atunci pînă în inima îndepărtatei Asii.

Va fi necesar totuși un anumit timp ca Mica Rusie, apoi Marea Rusie să fie cuprinse de creștinism. Succesele zdrobitoare întîrzie însă: catedrala Sfînta Sofia din Kiev va fi construită între 1025 și 1037; Sfînta Sofia din Novgorod — între 1045—1052; una din primele mînăstiri, cea a Criptelor, va fi fondată la Kiev în 1051.

Această datorită faptului că orașele și satele Rusiei erau atașate cultelor lor păgîne, care au fost, mai mult sau mai puțin repede, mai mult sau mai puțin bine, dezrădăcinate. Credințele și mentalitățile precreștine au

supraviețuit nu numai o dată pînă astăzi, în special în ce privește căsătoria, moartea, vracii. Ele vor da culoare pentru totdeauna creștinismului rus, al cărui aport particular în liturghia ortodoxă, în cultul icoanelor și importanța specială acordată sărbătorilor pascale a fost adesea subliniat.

● *Faptul că civilizația și lumea rusească, în ansamblul lor, au fost prinse, începînd din secolul al X-lea, în orbita Bizanțului, a contribuit la distincția dintre o Europă de Est și o Europă de Vest.*

Deosebirile dintre catolici și ortodocși, explicate adesea într-un sens sau altul, ridică o mare problemă, mai ales cînd este vorba mai degrabă de a o formula (dacă este posibil) decît de a o rezolva. Pentru noi, acestea sînt mai ales diferențe născute de istorie.

Creștinismul occidental a fost supus unor încercări deosebite. El este moștenirea unui anumit Imperiu Roman. Creștinismul a cucerit acest imperiu, dar victoria sa va coincide cu „un imperialism al creștinismului“, iar acesta își va arăta roadele în ziua în care, în Occident, imediat după dispariția imperiului, în secolul al V-lea, creștinismul își va asuma sarcinile acestuia, ocupîndu-se de „structurile mondiale“. Biserica Occidentului, ecumenică, depășește societățile, statele; ea folosește limba sa, latina, comună ansamblului, ca un instrument de unitate. În sfîrșit, va păstra de la Imperiu ierarhiile acestuia, centralizarea lui, vechea și prestigioasa lui capitală, Roma. Mai mult încă, biserica Occidentului se va implica în toate problemele politice, sociale, atît de numeroase în cursul primei nopți a civilizației Occidentului. Ea va fi marea comunitate capabilă să răspundă tuturor nevoilor lui, — ale sufletului, ale trupului, evanghelizării, învățămîntului, chiar defrișării de noi pămînturi...

● *În secolul al X-lea, biserica Bizanțului se situează în limitele unui Imperiu solid care a supraviețuit și care nu-i lasă nici treburile, nici pericolele unei expansiuni seculare. El o domină, o supune, o limitează numai la sarcinile ei spirituale. Biserica ortodoxă care se înrădăcinează în Rusia, mai puțin distanțată de populația de credincioși decât biserica din Occident, este pe jumătate indiferentă când este vorba de politică.*

Ea este gata să accepte cadrele naționale care i se oferă, destul de puțin preocupată să organizeze, să ierarhizeze, dornică numai să implanteze tradiția spirituală așa cum i-a fost transmisă de gândirea greacă din secolul al X-lea.

În ce privește limba liturgică, biserica greacă și-o păstrează pe a ei cu înverșunare pentru sine, „considerînd-o ca una dintre limbile de elită de care nu sînt demni barbarii“. Astfel, în ținutul slav limba liturgică va fi slavona, adică limba în care Sfîntul Chiril și Sfîntul Metodiu (între 858 și 862) vor traduce cărțile sfinte, spre folosul diferitelor popoare slave pe care începuseră să le evanghelizeze. Ei au fost nevoiți să transcrie slava vorbită în împrejurimile Thessalonikului și pentru aceasta au inventat chiar un alfabet. De aici importanța slavonei liturgice, această primă limbă scrisă în istoria culturală a popoarelor slave.

Diferențele de tradiție spirituală dintre cele două biserici sînt marcate în mai multe feluri. Astfel, cuvîntul „adevăr“ în greacă și mai clar încă în slavonă, desemnează „ceea ce este etern, constant, care există cu adevărat, în afara lumii create“, așa cum o înțelege rațiunea noastră. Cuvîntul *pravda* înseamnă deci în același timp *adevăr și dreptate*, prin opoziție cu *istina, adevărul terestru*. „Forma indo-europeană *var* a dat în limbile slave cuvîntul *vera*, credință“, nu adevăr. Pentru latină, dimpotrivă, *adevăr*, în sensul său juridic, filozofic sau științific, desemnează întotdeauna „o certitudine, o realitate pentru rațiunea noastră“. La fel

cuvîntul *sacrament*, în Occident pune în cauză ierarhia religioasă, singura capabilă să-i confere caracterul sacru; în Orient el este, înainte de toate, „mister“, „ceea ce ne depășește simțurile și vine de sus“, direct de la Dumnezeu.

Anumite detalii liturgice pun de asemenea în lumină deosebiri profunde. Săptămîna Sfîntă care precede Paștile este în Occident sub semnul doliului, patimilor, suferințelor, morții lui Christos *omul*. În Orient, ea se află sub semnul veseliei, al cîntecelor care glorifică învierea lui Christos *Dumnezeul*. Crucifixele rusești reprezintă un Christos liniștit în moartea sa, nu Salvatorul suferind al Occidentului.

Poate că în Occident creștinismul a fost confruntat, de la originile sale, cu probleme umane, colective, ale comunității, chiar juridice, în timp ce în Est gîndirea religioasă a rămas mai circumscrisă, mai individuală, ușor mistică, pur spirituală. Unii văd aici originea deosebirii, esențiale pe planul civilizațiilor, pe care Alexis Homiakov o recunoștea între „ortodocșii mistici și occidentaliști raționaliști“. Creștinismul occidental ar fi, oare, în parte responsabil pentru acest spirit raționalist, atît de exclusiv european, care a ridicat rapid împotriva lui gîndirea liberă, contra căruia s-a apărut, dar la care pare să se fi adaptat în cele din urmă?

Ortodoxia rusă, dimpotrivă, nu a avut de înfruntat lupte atît de periculoase, pînă în vremurile recente. Ea a avut totuși de ales în secolul al XVII-lea între o religie oficială, epurată (debarasată astfel de obiceiul contrar celui al bisericii grecești, de a face semnul crucii cu două degete ale mîinii drepte), și o religie populară, formalistă, moralizantă, în curînd mocnit revoluționară. Reformatorii populari au fost excomunicați și s-a ajuns la schismă, *Raskol*. De atunci lupta împotriva raskolnicilor a fost permanentă. Aici era vorba încă de lupte interne. Luptele externe împotriva gîndirii libere nu vor începe decît o dată cu ultimul secol al țarismului. Imediat după Revoluția din 1917, Biserica ortodoxă va

lupta într-adevăr pentru însăși existența ei, pentru supraviețuire, prin acțiuni subterane și acceptarea de compromisuri. Dar ea nu pare să fi obținut din această luptă dură vreo posibilitate de înnoire, și nici dorința de a se angaja pe noile căi, surori ale socialismului, pe care — de circa 50 de ani — catolicismul secolului al XX-lea le-a ales deliberat.

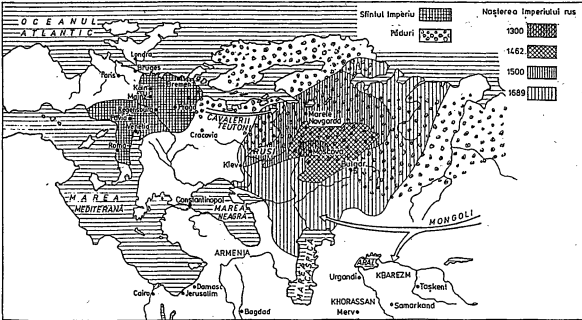
Rusia Mare

● *A doua Rusie, cea a pădurilor, nu se întregește decât în momentul în care, la rîndul ei, închide istmul rus, cînd Ivan cel Groaznic (sau mai curînd Groznîi — Temutul, 1530—1584) reușește să cucerească Kazanul (1551), apoi Astrahanul (1566) controlînd de acum înainte uriașa Volgă, de la izvoare la Caspică.*

Acest dublu succes a fost obținut cu tunurile și arhebuzele. Invadatorul asiatic, care cu căii săi, „a pătruns în flancul Occidentului“, va da în cele din urmă înapoi în fața prafului de pușcă. Marea Caspică, la care Ivan cel Groaznic a ajuns prin sud neputînd folosi Marea Neagră, se afla pe ruta dintre Persia și Indii. În ce privește Marea Neagră, ea a devenit din secolul al XV-lea domeniul turcilor. Nu se putea atinge încă această mare, puternic și cu grijă apărată.

Se afirma, triumfa astfel o nouă Rusie, lent formată la o altă latitudine și în condiții dificile, cu mult diferite de cele care au dus la nașterea, în definitiv fericită, a Rusiei Kieviene. Soarta sa inițială a fost sărăcia, servitudinea, fărîmițarea feudală.

Întregul sud al spațiului rus — stepele — fusese ocupat dinainte de căderea Kievului, în 1241, de mongoli — tătari, cum îi numesc rușii. S-a format apoi un mare stat mongol independent, care a adăugat la aceste vaste ținuturi de stepă statele și orașele rusești din nord, care îi vor recunoaște suzeranitatea: acest stat, Hanatul Hoarda de Aur, a avut capitala la Sarai, pe Volga inferioară.

22. Formarea teritorială a Rusiei. (Vezi nota de la pag. 241).

O prosperitate destul de îndelungată va facilita crearea sa atîta vreme cît va rămîne deschisă și sigură lungă *rută mongolă* pe care o vor folosi, pentru a ajunge în India și China, negustorii italieni, mai ales genovezi și venețieni, pînă spre 1340. Apoi, drumul se rupe, iar Hoarda de Aur, deși a supraviețuit în sud, își pierde treptat controlul asupra nordului împădurit.

Aici s-a format, în condițiile unei fărîmițări feudale foarte mari și a unor lupte confuze, principatul Moscovei, întemeiat în secolul al XIII-lea și care treptat va „aduna” teritoriul rus (așa cum au făcut regii capetieni cu pămîntul francez începînd din Ile-de-France), apoi se va elibera de sub tutela tătară (1480). La capătul acestei emancipări, „țarul” Moscovei va lua locul hanului Hoardei de Aur. Rămășițele acesteia, în primul rînd tătarii din Crimeea, dintre Volga și Marea Neagră, vor supraviețui pînă în secolul al XVIII-lea, grație sprijinului turcilor osmanlii, ai căror vasali au fost.

Au fost necesare totuși trei secole pentru ca situația să se schimbe și în tot acest timp, între tătari și ruși au existat — mai mult decît lupte și opoziții, care nu au lipsit totuși — schimburi, raporturi pașnice uneori de servicii reciproce. Suveranii Hoardei de Aur au sprijinit și favorizat în general dezvoltarea Moscovei. Convertiți tîrziu și cu greu la Islam, ei erau în mare toleranți, lăsînd popoarelor subjugate statutul și credințele lor. La Sarai există o biserică ortodoxă.

La începutul secolului al XI-lea, Kievul, pe Nipru, domină sudul actualei Rusii (60 de principate). Prinții săi se convertesc la ortodoxie. Kievul este un punct important pentru comerțul țărilor slave și al Bizanțului, al Occidentului și Extremului-Orient. La sfîrșitul secolului al XII-lea, Kievul își pierde importanța, fiind copleșit apoi de mongoli. În secolul al XIV-lea, Moscova scapă un timp de invazie datorită pădurilor care o adăpostesc. Daniel, unul dintre fiii lui Alexandru Nevski (care era prinț al Marelui Novgorod) îndrumă primii pași ai statului moscovit. Ivan cel Mare (1462—1505) este cel care a întregit pămîntul rusesc. Cu el, soldații moscoviți trec Uralii și ocupă Serbia. Petru cel Mare (1672—1725) este fondatorul legendar al puterii rusești, învingătorul suedezilor, al turcilor, mare reformator și fondator, în 1703, al orașului Sankt Petersburg. Orașele Bulgar și Itil au fost distruse de mongoli în secolul al XIII-lea.

Între stăpîni și tributari au avut loc de altfel numeroase căsătorii pînă la punctul în care s-a putut vorbi, în Moscovia, de o aristocrație „semi-orientală”. În orice caz, în secolul al XV-lea, cînd refluxul forței tătare era incontestabil, numeroși musulmani vin în cnezatele rusești, se convertesc la creștinism și intră în serviciul cnezilor, spre marea invidie a supușilor autohtoni. Astfel, marile familii — Godunov. Saburov — sînt de origine tătară.

Multă vreme mongolii și-au impus prestigiul prinților moscoviți. Ei reprezentau o civilizație mai rafinată decît a acestora din urmă, un stat mai bine organizat și care le va servi de model, o economie monetară fără echivalent spre Nord. Limba rusă de astăzi mai păstrează încă o serie de cuvinte de origine mongolă, caracteristice: *kazna* — fisc; *tamojnia* — vamă; *iam* — stație de poștă; *denghi* — bani; *kaznacei* — trezorer... Această civilizație superioară a instalat o anumită Asie în moravurile și obiceiurile Moscoviei. De fapt, ea s-a comportat ca o lume barbară luminată și subjugată de o civilizație superioară. Această coabitare evocă destul de bine, cu ciocniri mai puțin tumultuoase, raporturile dintre Spania creștină și strălucitoarea Spanie musulmană. Țarul Moscovei începe să cîștige în fața hanului musulman spre 1480, exact în momentul în care Reconquista spaniolă se apropie de ultimul ei act, cucerirea Grenadei (1492).

Victoria Moscovei este pregătită în cursul nenumăratelor și confuzelor lupte cu principatele vecine. Ea nu se conturează cu adevărat decît o dată cu domnia lui Ivan al III-lea (1462—1505), pe care unii istorici ruși o comparau ieri, și chiar o preferau, celei a lui Petru cel Mare. Puțin după suirea sa pe tron s-a căsătorit, în 1469, cu Sofia, moștenitoarea Paleologilor, ultimii împărați greci ai Constantinopolului. Astfel, după căderea Constantinopolului (Țarigrad), cucerit de turci în 1453, ar fi putut deveni cea de-a Treia Romă, „ar fi putut domina și salva lumea”. Dar acest succes de prestigiu pe termen lung (titlul de țar, deformare poate de la denumirea de Cezar, nu a fost adoptat de prințul

moștenitor al Moscovei decît în 1492) conta mai puțin decît victoriile cucerite asupra lituanienilor, asupra Hoardei de Aur (vasalitatea încetează în 1480) și asupra marelui oraș comercial Novgorod.

Această ultimă luptă a fost dificilă, lungă, dramatică. În 1475 — război rece și intrarea pașnică în oraș; 1477—1478, Ivan a sechestrat clopotul vecei; în 1480, el exilează circa 100 de familii nobile; în 1487, sînt obligați să părăsească Novgorodul 7 000 de locuitori ai acestuia. A fost sfîrșitul orașului denumit *Gospodin-Velikii Novgorod: Domnul Novgorod cel Mare*.

Pe același plan cu ideea celei de a Treia Rome sau cu noul titlu de țar, semnul avîntului Moscovei, se află și sosirea în capitală a unor artiști italieni — bolognezul Ridolfo Fioravanti, zis Aristot; Marco Ruffio, Pietro Solario, constructori de palate și biserici: „Kremlinul capătă atunci linia sa actuală“. Cel care a turnat tunurile dotînd armata lui Ivan al treilea cu o artilerie puternică este de asemenea un italian, Paolo Debossis. Astfel, cu aproape un secol înainte de Ivan al IV-lea cel Groaznic, și victoriile decisive de la Cazan și Astrahan, sînt marcați în forță primii pași ai puterii moscovite, iar acești primi pași sînt însoțiți fără îndoială de o reluare a contactului cu Occidentul.

Toate aceste succese, toate aceste novații reclamă un efort care depășește statul. Un ideolog din timpul lui Ivan al IV-lea cel Groaznic, Ivan Peresvetov, elaborează teoria politică a terorii. Se știe astfel că *opricina*, sistem polițienesc pe care l-a instaurat Ivan cel Groaznic, i-a permis „să zdrobească opoziția prinților și moșierilor și să întărească centralizarea statului rus“.

● *Rusia se întoarce tot mai mult spre Europa; în timpul secolelor modernității sale și pînă în 1917, și chiar ulterior, acesta este faptul crucial al istoriei sale.*

În acest joc voit, urmărit cu tenacitate, Rusia achiziționează tehnici moderne pe cale de perfecționare

rapidă. Epoca industrială îi va oferi curînd revanşa faţă de Asia care a ameninţat-o timp de secole — şi chiar, mai tîrziu, faţă de Europa însăşi.

Asia a avut oare o responsabilitate în acest avînt? Fraţii Kulischer, istorici, au susţinut acest lucru: pentru ei, popoarele din Asia centrală cunosc, timp de secole, ample oscilări care le-au împins cînd spre Europa şi Mediterana, cînd spre Extremul Orient şi, în special, spre China. În aceste condiţii, destinul Rusiei ar fi fost determinat în parte de această amplă mişcare care îi respinge pe nomazi spre Asia şi China începînd din secolul al XV-lea. A urmat atunci în Rusia meridională o atenuare a presiunii asiatice. Islamul tătarilor s-ar fi golit de o parte a forţelor sale spre folosul aventurii către Extremul Orient, iar cînd situaţia s-a schimbat din nou, o dată cu secolul al XVIII-lea, contra Europei de data aceasta, este prea tîrziu: înaintările nomazilor kirghizi, bakşiri, determinate de presiunea chineză din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, se lovesc de un baraj solid construit. Nici măcar revolta pe jumătate asiatică a lui Pugaciov (1773—1774) nu îl va distruge.

Această explicaţie, fără îndoială foarte simplă, necesită corective. Este evident că dacă presiunea Asiei se atenuază, superioritatea tehnică împrumutată de la Occident, şi care începe să aibă repercusiuni poartă şi ea o răspundere. Avîntul economiei ruse se datorează fie şi numai contactului cu un comerţ european din ce în ce mai activ la porţile Balticii. Nimic mai caracteristic, în orice caz, decît ocuparea temporară de către ruşi a Narvei, la Baltica, în secolul al XVI-lea: poarta deschisă a fost aproape imediat închisă, dar Rusia îşi va lua în curînd revanşa.

Dialogul dintre Moscovia şi Occident, început, după cum am văzut, cel puţin din vremea lui Ivan al III-lea, va continua şi se va intensifica. Un călător german, baronul Herbestein, este considerat a fi „descoperit“ Moscovia (1517), aşa cum a descoperit Christofor Columb —

America. În orice caz, negustori, aventurieri de tot felul, vânzatori de sfaturi sau de proiecte, arhitecți, pictori, ajung în număr tot mai mare în această altă Lume Nouă, cu mult înainte ca Petru cel Mare, copil, să fi avut prilejul să lege prietenie la Moscova, în cartierul Sloboda, cu străinii dintre care își va alege consilierii. Din 1571, ducele de Alba, guvernatorul pe atunci al Țărilor de Jos spaniole, va semnala Reichstagului german pericolele reprezentate pentru întreaga creștinătate de o contrabandă activă cu arme în direcția Moscovei, eventualul său inamic. Cu circa 20 de ani mai devreme, în 1553, britanicul Chancellor ajunsese cu una din navele sale (singura care a supraviețuit călătoriei) la sfântul Nicolae de Arhangelsk, de unde *Moscovie Compagnie*, întemeiată de negustori, din Londra, își vor desfășura timp de câțiva ani comerțul de-a lungul imensei Moscovii pînă în Persia.

Apropierea, conturată de multă vreme, se precipită și, ca într-un prim plan de film, *se preconizează o dată cu temeraritatea și graba brutală ale lui Petru cel Mare (1689—1725)*, cu momentele de glorie pe plan extern din vremea domniei Caterinei a II-a, Caterina cea Mare (1762—1796). În consecință, ample modificări afectează atunci frontierele și forma exterioară a Rusiei moderne în raport cu Europa. Practic, în secolul al XVIII-lea, Rusia a stăpînit și a extins în permanență propriul spațiu și s-a întins și asupra celui al altuia. Marea legătură se organizează începînd de la Sankt Petersburg, noua capitală construită din temelii pe Neva, din 1703, și al cărei comerț cu navele engleze și olandeze nu va înceta să crească. Rusia devine din ce în ce mai mult Europa. La această transformare colaborează toți, dar mai ales balticii și germanii. Vecinii se află în lojele principale.

Cucerirea definitivă a Sudului (conturată, apoi ratată de Petru cel Mare) și instalarea în Crimeea în 1792 au loc într-un vid relativ. Sînt cunoscute satele, simple

decoruri demontabile, pe care Potemkin le mută tot timpul în fața Caterinei a II-a, în cursul celebrei ei călătorii. Aici, adevărata legătură cu Marea Neagră va mai întârzia; ea nu este stabilită înainte de începutul secolului al XIX-lea și de lansarea Odesei de către ducele de Richelieu. Grîul din Ucraina ajunge pentru prima dată în porturile Mediteranei occidentale în 1803, trezind temerile proprietarilor funciari din Italia și, mai târziu, din Franța.

În esență, în detaliu și în ansamblul multiplelor sale acțiuni, *istoria rusă a secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea este cea a unei „aculturații” uriașe, cu iluziile, greșelile, nostimadele, snobismele și, de asemenea, rezultatele sale pozitive.* „Scuturați-l bine pe rus și-l veți descoperi pe moscovit” — acest proverb, venit poate din Rusia, a avut în orice caz succes în Occident. Și pentru ce moscovitul să nu rămînă moscovit, cu gusturile lui, cu originalitatea, cu reticențele lui? În apropiere de Moscova poate fi vizitată astăzi, conservată și întreținută ca muzeu, reședința pe care prințul Șeremetiev a construit-o în secolul al XVIII-lea la Ostankino, cu meșterii lui iobagi, în cel mai pur stil clasic. Vizitatorului uimit de prospețimea picturilor interioare, de strălucirea, decorația, plafoanele aparente, adesea abia retușate, i se dezvăluie că întreaga construcție, ai cărei pereți groși par din zidărie, este făcută din lemn, material refractar la umiditate: prințul afirma, și nu fără dreptate, că nimic nu egalează plăcerea, pe care o cunoscuse dintotdeauna a caselor din lemn rusești. El a păstrat lemnul, dar l-a îmbrăcat franțuzește.

Istoria acestui întreg secol al XVIII-lea rus a făcut apel la nenumărați occidentali pentru a construi totul, inclusiv industria rusă — pe măsura vremurilor, bineînțele. O sumedenie de ingineri, arhitecți, pictori, meșteri, muzicieni, maeștri ai cîntecului, guvernante se aruncă asupra unei țări avide de învățătură, hotărîată să tolereze totul pentru a ajunge la ea. Numărul mare al con-

strucțiilor într-un oraș ca Sankt Petersburg — unde, mic detaliu simbolic, biblioteca lui Voltaire, bine conservată este astăzi intactă —, volumul extraordinar al corespondenței și documentelor în franceză îngrămădite în arhivele publice atestă despre acest efort imens pe care l-a făcut *intelligenția* rusă, cu destulă plăcere de altfel.

În această cultură rusă în mișcare un loc privilegiat revine Franței, la care constatăm de altfel, ca o repercusiune indirectă, un „miraj rus“. Autocrata Caterină trece drept liberală pentru că a acceptat să se joace în Rusia *Nunta lui Figaro* înainte ca această piesă să fie autorizată de Ludovic al XVI-lea. Totuși, acest miraj nu trebuie să ne mai tulbure astăzi. Practic, guvernarea Caterinei a II-a a fost retrogradă din punct *de vedere social* — ea a consolidat puterea nobilimii și a accentuat iobăgia.

Numai o cultură aristocratică privește cu plăcere spre Versailles și Paris. Curînd revoluționară într-o parte restrînsă a sa, se va extinde la intelectuali și studenți. Atunci cum să nu urmărească ei cu invidie evenimentele chemate să răstoarne sau cel puțin să zdruncine întreaga Europă veche? Dar tocmai în fața colosului rus va eșua Revoluția franceză (cel puțin Imperiul napoleonian care o prelungește). Adevăr care nu trebuie pierdut din vedere.

● *Într-un plan de fond, în profunzime, dar avînd și urmări imediate, Revoluția străbate întreaga istorie a epocii moderne ruse, din secolul al XIV-lea pînă la explozia din 1917.*

După gloria Rusiei kieviene, din care răzbat totuși atîtea dificultăți și incertitudini sociale, imensa țară rusă a cunoscut un Ev Mediu cu întîzriere. Feudalitatea prinde aici rădăcini în momentul în care în Occident dispăre. *Európenizarea, începînd din secolul al XV-lea pînă în secolul al XX-lea, se intensifică, firește, dar nu va*

cuprinde decît o parte redusă a populației, cîțiva foarte mari seniori, proprietari, intelectuali, politicieni. Mai mult, dezvoltarea comerțului cu Occidentul în Rusia ca și în Europa centrală, i-a transformat pe nobili în producători de grîu și în negustori. De la Elba pînă la Volga, consecința evidentă este „a doua iobăgie“. Libertățile țăranilor se golesc de conținut. Iobagii, care pînă atunci aveau dreptul, cu excepția cazului în care aveau datorii, să-și schimbe stăpînul în fiecare an la Sfîntul Gheorghe, pierd acest drept. Un ucaz al lui Ivan al IV-lea (1581) le interzice orice nouă mutare. În același timp povara corvezilor și a dijmelor devine și mai mare.

Fără îndoială, le rămîne posibilitatea, pe care o folosesc, *de a fugi spre Siberia sau spre marile fluvii din Sîud*, chiar de a se alătura la frontiere celor scoși în afara legii, cazacii. Regiunea Moscovei se golește pe jumătate de țăranii, care au prins gustul aventurii și libertății. Dar de îndată ce guvernul își stabilește în aceste regiuni îndepărtate controlul direct sau printr-un intermediar, libertatea dobîndită de fapt este contestată de drept. Este eterna istorie a libertăților ruse permanent cucerite, permanent din nou pierdute. Nu are ȩare dreptul stăpînul de a-l prinde pe fugar? Codul din 1649 a abolit, în această privință, orice prescripție:

Fără îndoială au avut loc ample, imense, redutabile revolte: astfel în 1669, 200 000 de rebeli — cazaci, țărani, indigeni din Asia — cuceresc Astrahanul, Saratov, Samara; ei devin stăpînii Volgăi inferioare, îiucid pe proprietari și burghezi. Stenka Razin, care i-a condus, nu a fost prins decît în 1671, torturat, rupt în patru în Piața Roșie din Moscova. Un secol mai tîrziu, și în aceleași regiuni, revolta lui Pugaciov cunoaște un succes inițial tot atît de uriaș: cazacii de pe Don și din Urali, bașchiri, kirghizi, iobagi de pe domeniile moșierești, muncitori iobagi de la marile topitorii de fier și cupru din masivul Uralilor s-au alăturat revoltei, *pugaciovina*. Aceasta ajunge pînă la Nijni-Novgorod; pe unde a trecut i-a

spânzurat pe proprietari și a promis tuturor pământ și libertate. Cazanul este cucerit, rebelul nu pornește imediat asupra Moscovei. Va fi prins și decapitat în 1755. Totul pare să reîntre în ordine.

Aceste fapte sînt arhicunoscute. Itsoriografia sovietică s-a străduit să le pună într-o lumină vie și nu fără motiv. Pe măsură ce trece vremea, situația țăranilor din Rusia se înrăutățește tot mai mult. Paralel cu cea de-a doua iobăgie se instalează o a doua aristocrație. *Boierul* vremurilor lui Ivan cel Groaznic nu mai este boierul Rusiei kievene, asemănător seniorului din Occident, stăpîn al pămînturilor sale. Ivan a știut să-i distrugă sistematic pe nobilii independenți, i-a executat cu miile, le-a confiscat pămînturile și le-a dat unor oameni ai lui, *opriciniki*: aceștia sînt nobili de serviciu, care nu sînt stăpîni asupra pămînturilor, „beneficiilor“, decît, am spune noi, cu titlu viager. În aceste condiții, foarte importanta reformă *retrogradă* a lui Petru cel Mare este Legea majoratului din 1714, care recunoaște nobililor de serviciu posesia, pură și simplă pentru ei și moștenitorii lor, a beneficiilor pe care le dețin. Iată a doua aristocrație confirmată, înrădăcinată în avantajele sale, cu ranguri stabilite odată pentru toți prin etichetă. Astfel, Menșicov, favoritul lui Petru cel Mare, primește 100 000 de iobagi... Cele două chipuri ale Rusiei se clarifică în puternica lor contradicție: modernitate față de Europa, Ev Mediu retrograd față de ea însăși.

Din acel moment un fel de pact efectiv leagă țarismul de nobilimea care îl înconjoară și îl slujește, întotdeauna temătoare și supusă în fața capriciilor stăpînului. Situația țăranilor se înrăutățește: ei întîmpină dificultăți de nesoluționat. Nici măcar eliberările masive de iobagi din 1858, 1861 și 1864 nu reușesc să înlătore aceste dificultăți. Constrîngerile colective impuse *mir*, satului, continuă să se mențină pe jumătate. Pămînturile luate de la stăpîni pot fi *răscumpărate*. Mai mult încă, stăpînii își vor păstra o parte din domenii. Problema nu va fi rezolvată, pentru scurt timp, decît în 1917, de către marea explozie agrară pe care a cunoscut-o istoria rusă, cauză profundă și eficace a Revoluției.

Pentru scurt timp însă, pentru că a început imediat colectivizarea. Țăranul nu a cunoscut multă vreme în Rusia statutul de proprietar deplin.

Această situație rurală a creat, de-a lungul întregii vieți ruse, o tensiune revoluționară. Ea explică răsunetul imens și imediat pe care l-a avut Revoluția din 1789, comentată zi de zi în toate ziarele, la Sankt Petersburg, la Moscova, dar și la Tobolsk în Siberia; urmărită cu pasiune de la începuturile ei în cercurile nobilimii liberale, dar și ale burgheziei negustorești sau ale intelectualilor și publiciștilor, adesea de origine plebee. Poate fi citită, în această problemă, lucrarea lui Michel Strange, *Revoluția franceză și societatea rusă*, apărută în traducere franceză la Moscova în 1960. Declarația drepturilor omului, veștile despre revolte franceze, Marea Teamă „au afectat în mod imediat problemele cele mai arzătoare ale regimului autocrației și iobăgiei”; ele au conștientizat aceste sentimente ce puteau fi citite în Rusia „pe fruntea fiecărui țăran” — potrivit expresiei unui contemporan.

Alte tensiuni se adaugă acestei probleme esențiale a țăranilor o dată cu industrializarea care se conturează o dată cu mijlocul secolului al XIX-lea. Este momentul în care, o dată cu domnia lui Nicolae (1825—1855) (cărui nu-i revine, firește, meritul pentru acest lucru), se afirmă marea literatură rusă cu Pușkin (1799—1837), Lermontov (1814—1841), Gogol (1809—1852), Turghe-niev (1818—1883), Dostoievski (1821—1881), Tolstoi (1828—1910)... De fapt, este vorba de o imensă trezire a Rusiei, de căpătarea conștiinței de sine.

În curînd încep și proliferază noi forme de revoluție, de agitație revoluționară, de la mișcarea restrînsă a „decembriștilor” în 1825, pînă la luptele din fața Palatului de iarnă din 1905; de la nihilisții din anii '60 la formarea, în 1898, a Partidului Social-Democrat rus la Minsk, primul partid marxist; de la slavofili (uneori revoluționari șovini) la occidentali furioși. Intelectualii, tineretul, studenții, ei mai ales, și exilații sînt purtătorii torței revoluției ce va veni. Spre această torță a dus întreaga istorie rusă.

CAPITOLUL II

U.R.S.S. DIN 1917 PÎNĂ ÎN ZILELE NOASTRE

Revoluția din 1917 fiind deja examinată în cursul primei părți a acestei cărți, atît în ce privește premisele cît și urmările (politice, economice, sociale), în acest capitol ne vom ocupa numai de problemele vaste referitoare la istoria civilizației sovietice:

1) Cum a întîlnit marxismul și a condus apoi Revoluția rusă?

2) Cum se perpetuează el în actualitatea sovietică sub aspect umanist, în afara planurilor și cifrelor, care, evident au importanța lor enormă?

3) Cum pot fi înțelese prezentul și viitorul unei civilizații sovietice, sub aceste șocuri și constrîngeri?

De la Karl Marx la Lenin

Gîndirea lui Marx a cucerit destul de repede sensibilele cercuri intelectuale și revoluționare ruse, favorabile Occidentului și cu atît mai opuse tradiționaliștilor slavofili. La universitatea din Sankt Petersburg marxismul nu găsește oare foarte repede adepți printre economiști și istorici, în măsura în care, după cum se spune, această universitate este opusă celei, conservatoare, din Moscova?

● *Marxismul este rodul unei colaborări, în esență opera lui Marx (1818—1883) și, în al doilea rînd, opera lui*

Friedrich Engels (1820—1895), care a lucrat timp de 40 de ani alături de el și i-a supraviețuit doisprezece ani.

Această doctrină imensă marchează o cotitură esențială în gândirea, acțiunea și explicația revoluționare ale secolelor al XIX-lea și XX-lea în măsura în care leagă revoluția de societatea capitalistă modernă, industrializată, al cărei rezultat natural, inevitabil este, în măsura în care ea oferă o concepție de ansamblu a lumii, care îmbină strâns explicația socială cu explicația economică.

Dialectica lui Marx (prin dialectică trebuie înțeles căutarea unui adevăr prin intermediul contradicțiilor) se inspiră din Hegel, opunându-se în același timp filozofiei acestuia. La Hegel, spiritul domină lumea materială, omul este mai ales conștiință. La Marx, dimpotrivă, lumea materială predomină asupra spiritului. „Sistemul hegelian — exclama el — stătea în cap; l-am pus în picioare.“ Aceasta nu împiedică dialectica lui Marx să reia *timpul*, experiențele succesive ale dialecticii lui Hegel: 1) afirmația; 2) negația; 3) negarea negației, adică afirmarea unui adevăr în devenire care ține seama de primii doi timpuri în același timp și îi reconciliază.

Acest mod de a raționa se află întotdeauna pe fundalul argumentației la Marx. Cum va spune revoluționarul rus Herzen, „dialectica este algebra revoluției“. În orice caz, limbajul lui Marx este arta de a degaja, de a preciza contradicțiile după ce au fost recunoscute științific ca atare, apoi de a le depăși. Marxismul a fost definit drept o *dialectică materialistă*: formula nu este inexactă, deși Marx nu a folosit-o și, după cum a remarcat Lenin, a insistat mult mai mult pe dialectică decât pe materialism. După Lenin s-ar face aceeași remarcă în legătură cu *materialismul istoric*, formulă mai degrabă nefericită aparținând lui Engels: Marx a insistat asupra istoriei mult mai mult decât asupra materialismului. Fapt este că el și-a extras argumentele dialectice ale doctrinei sale revoluționare dintr-o analiză istorică a societății, ceea ce constituie una din marile noutăți ale operei sale.

Societatea occidentală de la mijlocul secolului al XIX-lea i se pare că suferă de o contradicție majoră, a

cărei analiză dialectică reprezintă baza însăși a marxismului. Să prezentăm pe scurt această analiză. Pentru om, este un mijloc de a se elibera de natură, de a i se impune. Muncind el devine conștient de esența lui, care constă în faptul că, muncitor printre alții, face parte dintr-o societate. În societate, care înseamnă muncă și eliberare, există în același timp „naturalismul omului“ și „umanismul naturii“. „Societatea înseamnă consubstanțialitatea omului cu natura.“ Aceasta este afirmația despre valoarea și sensul muncii umane.

Urmează negația: în societatea pe care o privește Marx, printr-un paradox extravagant munca nu eliberează omul, ci-l aservește. Omul este exclus de la proprietatea asupra mijloacelor de producție (pământ sau uzină) și de la beneficiile acestei producții. El este obligat să-și vîndă munca, să o înstrăineze în profitul altcuiva. Societatea modernă a făcut din muncă un mijloc de aservire.

Atunci care este negarea negației, poarta de ieșire din această contradicție? Societatea capitalistă care creează înstrăinarea duce, cînd ajunge în stadiul industrializării, la munca și producția de masă, deci la formarea unei clase tot mai extinse de aserviți, conștienți de aservirea lor, *proletariatul*. Acesta agravează automat lupta de clasă, războiul între clase și introduce astfel revoluția pe termen scurt.

Capitalismul industrial fiind ultimul stadiu al unui amplu proces istoric care a făcut societatea umană să treacă succesiv de la *sclavagism* la *feudalism*, apoi la *capitalism* (comercial, apoi industrial), lumea secolului al XIX-lea a ajuns atît în stadiul industrializării cît și în cel al revoluției, al abolirii proprietății private; iar mîine, al comunismului.

Comunismul nu va înlocui totuși de la o zi la alta societatea capitalistă (se știe că Marx, care cunoaște cel puțin din 1846 cuvîntul *capitalist*, nu folosește încă cuvîntul comod *capitalism*). După cum explică el (1875), va exista „o fază inferioară a comunismului“, cînd societatea nouă se va degaja, de bine de rău, de cea veche. Terminologia îl desemnează și astăzi sub numele de *socialism*, „fiecărui după munca sa“. Numai faza superioară a acestei evoluții se intitulează *comu-*

nism. Ea este întrucîtva pămîntul făgăduinței. Societatea va putea (atunci) să înscrie pe drapelele sale: „de la fiecare după capacitatea (la stadiul producției), fiecărui după nevoie (la stadiul consumului)“. După cum se vede, dialectica lui Marx este optimistă, „ascendentă“, cum scrie Georges Gurvitch.

● *Totuși, mesajul lui Marx nu le poate părea oare decepționant revoluționarilor ruși în măsura în care, la urma urmelor, Marx constată imposibilitatea teoretică, pentru moment, a unei acțiuni revoluționare în Rusia, indiferent de ezitățile pe care putea să le aibă în acest sens la 1880 față de știrile despre frământările revoluționare din Rusia?*

În Rusia, proletariatul industrial este de fapt prea modest, procesul care îl creează mai trebuie să continue ani la rînd pentru ca noile condiții izvorîte din forțele productive ale capitalismului să-și dezvolte din plin efectele. Atunci se va anunța „o epocă de revoluție socială“. Condițiile nu sînt încă întrunite însă.

Aceasta se datorează faptului că Marx și Engels au gîndit, au discutat, și acționat plecînd de la exemplul Angliei, care, atunci cînd apărea primul volum al *Capitalului* (1867), ajunsese deja în miezul Revoluției sale industriale, sau mai exact de la dificultățile pe care aceasta le-a antrenat, fără să fi oferit încă mijlocul de a le surmonta. Ei s-au bazat și pe exemplele Franței și Germaniei, aceasta aflată doar cu puțin în urma celei dintîi. Pe scurt, ei au plecat de la situații foarte îndepărtate de cele în care se află Rusia țarilor.

Atunci, cum s-ar putea imagina o revoluție socială în numele acelorași principii în această Rusie de la sfîrșitul secolului al XIX-lea, abia industrializată, în care țărani reprezintă 80% din populație, față de 5% muncitorii?

Lenin va fi remarcat foarte clar această contradicție, încă din momentul cînd apărea (1899) *Dezvoltarea capitalismului în Rusia*, și mai mult încă în ajunul și după Revoluția din 1905. Desigur, Lenin, discipol al lui Marx, este prizonierul unei gîndiri pe care o admiră, în interiorul căreia se mișcă cu ușurință. Nu găsești la el

nici o idee care, de regulă, să nu fi fost enunțată deja de Marx. Deși geniul său este evident mai ales în domeniul doctrinei acțiunii revoluționare, originalitatea lui, în chiar planul teoriei, este mult mai mare decât se afirmă de obicei.

Lenin, care aparține micii nobilimi ruse și vorbește cu accent caracteristic aristocraților din țara lui, este fără doar și poate un „reprezentant al poporului rus“, al simplității lui, al „inteligenței lui practice“, este un spirit devorat doar de acțiune. De fapt el a multiplicat analizele concrete, originale, criticile percutantă care i-au adus „onoarea de a fi curățat grajdurile augiene ale Internaționalei a II-a“. Angajat în acțiune, el a conceput-o dinainte, cu pasiune și luciditate. Drept urmare, opozițiile sale față de Marx se produc acolo unde trebuiau să se producă *a priori*, pe planul unei proceduri revoluționare pe care el o concepe evident în cadrul Rusiei și care, în mod concret, se definește prin raporturile dintre „proletariat“ și „partidul revoluționar“.

Să spunem, pe scurt, că Lenin a acordat sistematic prioritate politicului în fața socialului sau economicului, „partidului“ în fața masei proletare. Forțînd nota, putem spune că el este în favoarea principiului „politicul mai întîi“.

Pentru Marx revoluția este rezultatul unor explozii sociale cvasinaturale, ce au loc cînd le-a sosit ceasul, sub presiunea industrializării și luptei de clasă. Proletariatul, pe care industrializarea îl înghesuie în orașe, este revoluționar, exploziv prin natură. Alături de el, o anumită burghezie, care a constituit chiar mediul în care s-au format ideologiile noi, se află deja la capătul vocației sale revoluționare. Poate, mai este încă timp de a profita, în anumite ocazii, de jocul și sprijinul acestei burghezii democratice și liberale. Dar Marx și Engels au avut multe ezitări față de această strategie. După 1848 ei s-au temut — și nu fără temei — de posibilitățile reacționare ale țărănimii franceze, de acest fals proletariat legat de parcela lui de pămînt.

Dezbaterea asupra formelor acțiunii revoluționare rămîne deschisă mult după dispariția lui Marx (1883). Nemțoaica Rosa Luxemburg (1870—1919) continuă lecția lui Marx: pentru ea proletariatul muncitor este

singurul demn de încredere; el trebuie să fie motorul unic al revoluției; toate celelalte clase sînt dușmane, în consecință „partidul“ trebuie să fie treaba sa; el va fi supravegheat îndeaproape, dinăuntru, și controlat la bază; este singurul mijloc de a preîntîmpina birocratizarea lui.

Direcția lui Lenin este diferită: în acord cu unii reformiști, el pune la îndoială („în epoca imperialismului“) caracterul natural, spontan revoluționar al proletariatului (de altfel el are oroare de „spontaneitate“). El crede că a sosit ora de a pune accentul pe partidele și alianțele care pot fi aduse proletariatului de alte pături sociale oprimite, indiferent care ar fi ele. În 1902, în *Ce să facem?*, el susține că fără acțiunea unui partid *centralizat* de revoluționari de profesie proletariatul se va orienta nu spre revoluție, ci spre reformism și un anumit trade-unionism, că se va lăsa amăgit chiar de utopia unei aristocrații muncitorești. Și nu este adevărat oare că în Anglia de atunci Partidul Laburist nou apărut se va opune conservatorismului reticent al Trade Unions, la fel după cum în Franța, mai mult decît se recunoaște de obicei, sindicalismul obstrucționează socialismul în marș? Împotriva Rosei Luxemburg și a altor cîtorva, Lenin afirmă, în plus, că era războaielor naționale nu s-a terminat, că se impun alianțe cu burgheziile liberale. Mai mult încă, și mereu împotriva Rosei Luxemburg și a „luxemburgismului“, el se raliază unui program de reforme agrare, în orice caz refuză să considere țărănimea drept un element reacționar. Asupra acestui punct decisiv el este influențat cu siguranță de socialiștii revoluționari ruși; el vede ca și ei în țărănimea aservită motorul esențial al revoluției și înțelege să nu lase nefolosită această imensă forță explozivă. Se știe că ea va asigura succesul în 1917: în ceea ce privește Rusia, în orice caz, Lenin avea dreptate.

Nu vom putea intra aici în detaliile acestor dezbateri și poziții ideologice, dintre care unele vor juca un rol în evoluția U.R.S.S. după 1917. Este suficient să arătăm că s-a operat un transfer cultural, de la marxismul inițial la leninism. Acesta din urmă este un marxism regîdit, „reinterpretat“ ar spune antropologii, adaptat acestei țări încă subindustrializată, predominant agricolă care este

Rusia țarilor în acest început — atât de apropiat și atât de îndepărtat — al secolului al XX-lea. „Proletariatul avea aici o importanță numerică prea slabă, prin urmare o importanță economică, socială și politică insuficientă pentru a provoca doar prin forțele sale revoluția care l-ar fi opus de îndată ansamblului societății“ (Lucien Goldmann).

● *Partidul social-democrat din Rusia, mai târziu Partidul comunist, a fost creat (1898) de a doua generație de marxiști ruși (Lenin, Martov, Dan), cu acordul primei generații (Gheorghii Plehanov, Pavel Axelrode, Vera Tșulici, Lev Deutsch) care formase în străinătate Grupul de Eliberare a Muncii (Gruppa Osvobojdennia Truda).*

Or, în cursul celui de-al doilea congres al Partidului social-democrat, la Londra (1903), se produce o sciziune: de o parte bolșevicii (adică, în rusă, „majoritarii“, de altfel majoritari cu un singur vot în plus); de cealaltă menșevicii („minoritarii“), între care Plehanov însuși. (De fapt „minoritarii“ vor redeveni „majoritari“ în Partidul social-democrat rus.) Motivul acestei sciziuni? Articolul întâi din statut, în care Lenin introdusese dispozițiile cunoscute sub numele de „centralism democratic“. Ele prevedeau: 1) rolul preponderent al „revoluționarilor de profesie“ (într-un cuvânt, tehnicieni); 2) o disciplină strictă (de fier) a partidului; 3) puterile largi și dictatoriale ale *Comitetului central* asupra ansamblului partidului, în special asupra organizațiilor de bază; 4) în caz de necesitate, transferul tuturor puterilor *Comitetului* către un birou restrâns. Este clar? Partidul devine o mașină de război autonomă, împotriva căreia minoritarii protestează considerînd-o o dictatură, care abandonează principiile democratice. (Troțki prevede atunci că concepția leninistă va duce la dictatura unui singur om, șeful *Comitetului central*.)

Totuși, există numeroase dovezi că această atitudine tactică a fost impusă de condițiile particulare ale Rusiei, din punctul de vedere al dezvoltării ei sociale și industriale. În 1905 Lenin combate astfel categoric teza unor

socialiști, puțin numeroși de altfel, care considerau posibilă „revoluția socialistă (adică făcută de proletariat), ca și când forțele de producție ale acestei țări ar fi fost deja suficient de dezvoltate pentru o asemenea revoluție“. Mai lămuritoare încă este polemica *in extremis*, în 1917, în ajunul luării puterii de către revoluționari, dintre Lenin și fondatorul școlii marxiste ruse, Gheorghii Plehanov. Lenin nega că dorește să preia puterea; dacă o lua nu o făcea decât în speranța de a fi ajutat de o revoluție socialistă pe cale să explodeze în țările capitalismului avansat (vis — trebuie remarcat — la care Revoluția rusă, condamnată încă de la început, sau aproape, să se realizeze singură, va trebui să renunțe iute). Plehanov, revenind la argumentele marxiste de bază — slăbiciunea proletariatului muncitor, a capitalismului, majoritatea zdrobitoare a populației țărănești — îl avertiza pe Lenin că dacă va lua puterea, fie că vrea fie că nu, va fi obligat să recurgă la dictatură, la metodele teroriste de guvernare. Lenin a replicat că a vorbi astfel înseamnă a-l jigni. Și totuși va lua puterea și va dezlănțui revoluția agrară, la fel cum va face Mao Zedong treizeci de ani mai târziu...

Aceste probleme vor continua să-l preocupe. Când în 1921, prin N.E.P., dă pentru un moment înapoi, declarațiile sale se referă, într-o manieră caracteristică, la această linie de gândire și la discuțiile vechi: „Ne-am înșelat, declara el în substanță. Am acționat ca și când socialismul se putea construi într-o țară în care capitalismul aproape nu exista. Înainte de a dori să realizăm societatea socialistă, trebuie reconstruit capitalismul.“ N.E.P. nu-i va supraviețui un ceas lui Lenin. Începând din 1928—1929 Stalin a optat pentru industrializare, care a fost de atunci întreprinsă cu mijloacele la îndemână, cu dificultățile și, în cele din urmă, cu succesele grandioase pe care le cunoaștem.

Dar să ne întoarcem în 1883 (chiar anul morții lui Marx), pentru a ilustra aceste explicații. Plehanov, imaginând cazul în care revoluționarii ar pune mâna pe putere „prin accident“ sau „prin complot“, scria că „ei nu vor putea crea atunci decât un socialism al Imperiului Incas“, adică un socialism autoritar. Plehanov relua astfel o expresie folosită chiar de Marx, care, referindu-se la o

eventualitate de același gen, vorbise despre „socialism de mînăstire“ sau „socialism de cazarmă“.

Nu intenționăm ca folosind aceste cuvinte și discuții să revenim — așa cum adesea s-a făcut — asupra evenimentelor din octombrie 1917 și urmărilor lor pentru a *condamna* desfășurarea lor în numele unui „marxism pur“ pe care atunci istoria îl va fi depășit, sau ridiculizat. Ce dorim să subliniem este că, prin accident, revoluția socialistă a început în cea mai mare țară cel mai puțin industrializată din Europa de atunci. Era deci *imposibil* ca revoluția să se desfășoare conform schemei marxiste a luării puterii de către *proletariat*. Puterea a fost acaparată de *Partidul comunist* (numele pe care îl ia Partidul social-democrat), adică de o minoritate infimă la scara vastei Rusii, poate 100 000 de persoane. Această minoritate admirabil organizată a profitat de îngrozi-toarea debandadă provocată de zece-douăsprezece milioane de țărani care, fugind din rîndurile armatei și ucigîndu-se între ei la nevoie, s-au întors în satele lor și au început să ocupe pămînturile aristocraților, burghezilor bogați, Bisericii, mînăstirilor, Coroanei și statului...

Lui Lenin i se atribuie această butadă: „Dacă țarismul s-a putut menține timp de secole grație a 130 000 de aristocrați, proprietari feudali care exercitau atribute de poliție, fiecare în regiunea lui, de ce nu m-aș putea menține eu cîțiva zeci de ani, cu un partid de 130 000 militanți devotați?“. I se atribuie și această butadă napoleoniană: „Atacăm și apoi om vedea.“

„Să se mențină cîțiva zeci de ani“, pînă cînd de fapt Rusia va atinge gradul de dezvoltare și industrializare de la care ar fi trebuit să pornească o revoluție „rezonabilă“ — aceasta va fi de acum înainte problema crucială a Rusiei. Cît și motivul unei dictaturi implacabile care nu a fost „dictatura proletariatului“, ci dictatura șefilor comuniști în numele unui proletariat pe cale de a se crea. „Sub Stalin dictatura șefilor a devenit chiar cea a unui singur om.“ Exemplul pe care îl evocă acești ani sumbri și dramatici ai vieții ruse este cel al comitetului de Salvare Publică din 1793—1794, dar care să nu fi eșuat. Motivul acestei deosebiri fiind fără îndoială organizarea de fier a partidului unic, care a interzis orice

„fracțiune“ durabilă, adică invers decît ce s-a petrecut la Paris în 1794.

Marxismul și civilizația sovietică astăzi

Au trecut patruzeci și cinci de ani, o jumătate de veac aproape de cînd U.R.S.S. trăiește sub regimul unei dictaturi politice, fără libertatea presei, a cuvîntului, de opinie, de asociere, de grevă, cu un partid unic, disciplinat, „monolitic“, în care conflictele subiacente apar doar sub forma opozițiilor dramatice între persoane. Au trecut numai cîțiva ani de la moartea lui Stalin, în 1953, și o liberalizare — să spunem mai degrabă o umanizare, căci liberalizare rămîne un termen peiorativ pentru comuniști — deci o umanizare se face simțită — lentă, moderată, dar se pare ireversibilă. Rațiunea a ceea ce s-a numit „destalinizare“ nu ar consta oare în faptul că momentele dramatice ale urgenței, vremurile comitetului de Salvare Publică sînt revolute? Fără îndoială, U.R.S.S. nu a ieșit din toate dificultățile ei interne, dar de acum înainte a intrat în familia țărilor industrializate foarte mari, a popoarelor privilegiate: ea și-a cîștigat locul cu sudoarea frunții, dar îl ocupă. În același timp, fie că a vrut sau nu, a construit noile structuri necesare unei civilizații de masă. Acum poate că, pentru prima oară, este liberă să-și aleagă revoluția sa, sau calea sa, pe plan intern cel puțin, căci importanța ei excepțională în politica mondială, rolul ei de *lider* al națiunilor socialiste îi impun de acum înainte constrîngerii de alt ordin, externe.

● *Marxismul a evoluat. Cincizeci de ani de eforturi și război pe toate fronturile reprezintă un lung interval de timp. Este deci de mirare că în toți acești ani marxism-leninismul, doctrină de stat, a evoluat mult, chiar dacă și-a păstrat temele de bază și explicațiile obișnuite? De mirare ar fi contrariul.*

Dacă discursurile oficiale repetă formulele sacrosancte cu privire la lupta de clasă, praxis, sclavagism, feudalism, capitalism, pauperizare relativă, sau dialectica mate-

rialistă, sau baza materială, sau apariția unei societăți fără clase și foarte fericite, aceasta nu înseamnă nici o clipă că vasta ideologie nu a fost antrenată, la fel ca toate ideologiile și toate religiile care au triumfat, într-o evoluție care este *viața însăși*. Nu este de altfel o opinie împărtășită deja de întreaga intelectualitate rusă de la începutul acestui secol și reluată de revoluționari, aceea că o idee nu are valoare decât dacă se concretizează în viața practică, în *praxis*? Sistem de idei strâns legate unele de altele, marxismul nu a avut valoare decât aruncat în experiența trăită de milioane de oameni. El se „actualizează” în aceste realizări, dar suferă și consecințele. De altfel, potrivit adeptilor săi, „marxismul este concepția despre lume care se autodepășește”. Este ceea ce afirmă și observatori binevoitori: „comunismul secolului al XX-lea a cunoscut transformări analoage celor ale creștinismului din secolul întâi pînă în secolul al IV-lea.”

Ar trebui poate să fi cazuist pentru a număra *aceste schimbări, infidelitățile, ereziile* de care marxismul viu s-a făcut vinovat în propria-i privință. Nu ar fi lipsit de interes să facem o listă, cu condiția de a nu izola vreodată un detaliu sau altul, oricît de semnificativ ar putea fi el. O asemenea listă nu are sens decât în raport cu o experiență globală care s-o explice și pe care s-o explice. Să spunem aici că nu acesta este testul cel mai important sau cel mai clar pe care-l oferă experiența sovietică.

În realitate, dacă cincizeci de ani înseamnă mult pentru oamenii care i-au trăit, cînd este vorba despre o succesiune de revoluții și încercări, spațiul cronologic rămîne foarte insuficient pentru ca *evoluția ideologică, socială și culturală* în urma unei rupturi atît de brutale de structuri să se degaje în întreaga ei anvergură. Ar trebui să poți distinge ceea ce în experiență este aberrant, îndeosebi în timpul anilor de tranziție (cel puțin pînă în 1930 și chiar și după aceea) și ceea ce a fost și va rămîne eficace, pentru a stabili raporturile definitive între o ideologie impusă cu violență și o societate prinsă într-o experiență pe care nu a dorit s-o trăiască și de care nu este întotdeauna pe deplin conștientă.

Astfel, în ce măsură *restabilirea unui evantai foarte*

larg de salarii, preconizat deja de Lenin, a fost un accident, rezultatul voinței atotputernice a lui Stalin, sau o necesitate socială, sau chiar un proces economic inevitabil? Pe această cale s-a stabilit o ierarhie socială, cu privilegiile ei evidente. Un universitar sovietic declara rîzînd: „Sîntem burghezia sovietică...” Dar această ierarhie nu poate restabili clasele sociale decît dacă privilegiile ei, care nu depind decît de funcții, se transmit, adică dacă copiii acestor privilegiați obțin la rîndul lor avantaje (de educație, bani, funcții) din poziția socială a părinților lor. Această tendință este firească în orice societate în care se menține viața de familie, iar comunismul nu a distrus-o deloc în U.R.S.S., Stalin a consolidat-o chiar.

O altă problemă de bază: tentativele sovietice de a reorganiza producția agricolă în mod colectiv, și care sînt sortite eșecului, par să întîmpine rezistența unei țărănime pe care ieri regimul stalinist a maltratată-o. Dar această rezistență țărănească, reflectată ca un ecou îndepărtat de romanele ruse, nu este oare reacția normală, cvasiinevitabilă a unei culturi „tradiționale” scoase brusc din cadrele seculare de acțiunea economică a unei modernizări rapide? Se pare că problema se pune în toate țările care și-au accelerat industrializarea, și indiferent de soluțiile adoptate.

Pe de altă parte, a fost oare spus ultimul cuvînt — dacă există un ultim cuvînt! — în dialogul mai mult sau mai puțin încordat dintre ideologia sovietică și Biserica ortodoxă? Față de „alienarea religioasă” regimul a favorizat un materialism militant, un raționalism de șoc — nu negarea lui Dumnezeu, ci afirmarea vehementă a omului. Nu a revalorizat războiul credința ortodoxă? El a dus la un compromis între Biserică și Stalin. Nu a restabilit acesta Patriarhatul de la Moscova pe care-l suprimase Petru cel Mare? La 7 noiembrie 1951 el îl amintea într-un discurs pe Alexandr Nevski, prinț și sfînt al Bisericii. Desigur, credincioșii care merg și se roagă, fiecare în felul său, sînt în majoritate bătrîni. Dar față de botez, căsătorii, morți — care sînt în realitate atitudinile majoritare? Decorul pe care statul încearcă să-l or-

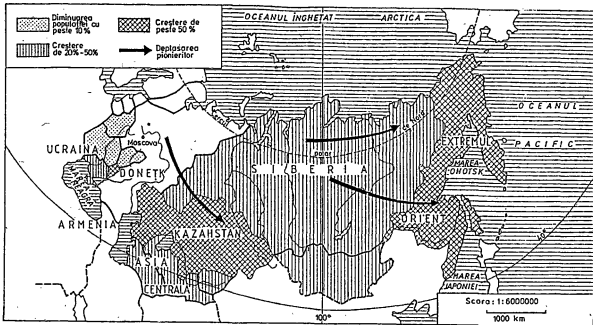
ganizeze în jurul ceremoniilor civile ale căsătoriei dovedește poate că trebuie luptat, că trebuie umplut un gol.

În sfârșit, o dată cu generațiile noi, nu se face oare simțită o uitare progresivă a unui trecut dramatic, că o retragere în profunzime a învățămîntului marxist-leninist însuși, întrucîtva la fel cum cartezianismul occidental mereu valabil se estompează totuși în cunoștințele din Occident? Ceea ce nu presupune renunțarea la un ideal comunist. Sînt adevăruri de la sine, despre care nu mai simți nevoia să discuți în fiecare clipă. Din 220 milioane de sovietici, 9 milioane sînt membri de partid. Marxism-leninismul este apanajul lor, cuvîntul lor de ordine, limbajul lor cotidian. Dar ceilalți?

● *Ceea ce transformă cel mai profund viața sovietică este totuși puternica industrializare căreia îi este supusă și perspectiva apropiată de a o termina victorios, adică de a dezvolta succesele, de a depăși dificultățile, de a repara eșecurile.*

Nu încapе îndoială că a fost plătită foarte scump, din punct de vedere uman vorbind. În 1917 Rusia negăsind baze gata făcute, „oferite dinainte de capitalism“, a trebuit să le construiască și de aceea dictatura stalinistă a luat această alură singulară. Ea și-a asumat sarcina primordială, „istorică, îndeplinită în alte părți de capitalismul epocii de fier“. *Duritățile regimului stalinist* nu se explică, în întregime, nici prin capriciile unui om îmbătat de putere, nici prin necesitățile *socialismului*, nici prin cele ale *comunismului*. Ele sînt în egală măsură o dramă a subdezvoltării, formula statală necruțătoare inventată pentru a *parcurge rapid, prin investiții umane, etapele industrializării într-o țară agrară înapoiată*. Și, în momentul în care U.R.S.S. scapă de ea, această dramă reîncepe sub ochii noștri în China.

Specialiștii vor mai discuta încă multă vreme dacă obiectivul economic a fost atins. Cu atît mai mult cu cît cifrele oferă un teren admirabil pentru controversă. Limbajul lor este internațional. Popoarele se compară

23.
Fronturile
de
pionierat
în
U.R.S.S.

între ele ca și copiii care își măsoară înălțimea. Mai trebuie însă ca și etalonul să fie același. Producția industrială a sporit în medie în fiecare an cu 7,7% în Franța între 1953 și 1959 (în 1959 indicele este de 156 în raport cu 1953=100); cu 8,3% în Germania federală (1959=169, 1953=100), cu 11,3% în U.R.S.S. (1959=190, 1953=100). Acesta este limbajul cifrelor *oficiale*. Totuși aceste cifre nu sînt direct comparabile. Occidentalii calculează indicii în valoare *netă*, sovieticii în valoare *brută*. Economistul sovietic Strulinin a demonstrat că creșterea oficială a producției industriale, calculată în valoare brută, dă pentru 1956 o valoare de 22,9 ori mai mare decît în 1928, dar cu 14,7 ori mai mare dacă se calculează în valoare netă. În aceste condiții se poate imagina cît au putut discuta adversarii U.R.S.S. asupra acestor cifre.

Dar este clar că obiectivul economic nu a fost atins în întregime. Însă progresul este enorm, cu reușite magnifice și prodigioase în Siberia și în alte părți.

● *Au fost înfăptuite imense mutații sociale. Toate societățile sovietice au fost bulversate de progresul vertiginos al industrializării; la rîndul lor, ele au bulversat viața sovietică în întregul său. Structuri noi sînt pe cale a se construi.*

a) Și mai întîi *afluxul țăranilor spre orașe*. U.R.S.S. a impus un ritm de dezvoltare american (american din perioada *boom*-ului) unui popor prin tradiție nepăsător, esențialmente țărănesc încă în 1917. Pretutindeni răzbate contradicția dintre această nepăsare, care-și reia adesea drepturile, și ritmul căruia nimic nu-i scapă. În republicile federale din Asia centrală acest amestec de *americanism* și *orientalism* este și mai extraordinar.

Cifrele atestă importanța schimbării. În 1917 țăranii ruși reprezentau 80% din masă, muncitorii din industrie 5%; în 1962 țăranii sînt ceva mai mult de jumătate (52%) față de 35% pentru muncitori și cadrele lor. În aceeași perioadă de timp, birocrății au sporit de zece ori,

iar intelectualii de o sută de ori pe puțin. Rezultă un imens aflux spre orașe, acestea fiind populate în detrimentul satelor.

Mișcarea s-a desăvârșit. Cu excepția Leningradului, fosta capitală care și-a păstrat aerul citadin dintotdeauna, orașele noi și vechi, inclusiv Moscova (devenită un fel de Chicago enorm), au căpătat aspecte țărănești. Viața lor s-a ruralizat. Intelectualii, studenții nu fac excepție de la regulă. „O nouă rasă s-a creat în Rusia“, care a invadat tot, de la funcțiile cele mai modeste la cele din cercetarea științifică (vîrfurile scării sociale în Rusia). În același moment în care Stalin industrializa U.R.S.S.-ul într-un ritm necunoscut pînă atunci, el supunea țărăniimea unei colectivizări integrale, eliberînd dintr-o lovitură un număr considerabil de țărani, pe care i-a aruncat fără voia lor spre cucerirea orașelor. Și totul în numai cîțiva ani.

În 1947, țărani se puteau recunoaște încă în orașele invadate și cucerite după îmbrăcămintea lor primitivă, după maniera lor de a se mișca cu încetineală, și a se arunca apoi strigînd asupra tramvaielor și autobuzelor. În 1956 o schimbare în ținută s-a operat deja. Țăranul este urbanizat iar, concomitent cu ameliorarea nivelului de trai, ținuta lui este mai bună. În 1958 nu mai întîlnești femei și copii în picioarele goale, la teatru și în cinematografe ținuta a devenit exemplară, stîngăcia rurală nu mai este vizibilă. Totuși originile țărănești atît de imediate ies la iveală într-o sumedenie de detalii. Prin contrast, la Leningrad totul pare mai rafinat, femeile mai elegante, limba vorbită mai pură. Facilitată de cadrul admirabil restaurat după 1945, impresia este a unui vechi oraș european, amabil și fin, de mare alură, trăind în continuare, prin portul său activ, spre lumea largă. Satul nu l-ă înghițit. Dar, în pofida periferiei sale industriale, el rămîne poate oarecum deoparte de acest amestec extraordinar care pare a fi imaginea Rusiei de mîine. Această mișcare este cea care dă incontestabil Moscovei alura ei de capitală.

b) *Cuceriri țărănești: uzina, școala.* Afluxul de mînă de lucru i-a copleșit pe muncitorii calificați de odinioară. Țăranul a ocupat uzinele, cu ignoranța lui, cu stîngăcia lui față de mașini, suspecte în ochii oricărui țăran din lume. Muncitor de la o zi la alta, acest rural neîndemînic nu a atins la început decît un randament slab. Atunci, pentru a remedia deficiențele producției, a fost sporită mîna de lucru.

Același aflux de țărani, cel puțin de copii ai lor, spre școală, iar apoi spre universități. În vreme ce în 1917 Rusia număra cel puțin 75% de analfabeți, dacă nu mai mulți, astăzi analfabetismul a dispărut total. Ceea ce explică înmulțirea bibliotecilor, a sălilor de lectură, a edițiilor populare de clasici ruși (cu unele excepții, cum ar fi Dostoievski și Esenin pînă în 1955) sau străini, cu tiraje fantastice (10 milioane de exemplare uneori). Prețul cărților — cu hîrtie proastă, ce-i drept — este derizoriu. Ar trebui găsite alte motive care să justifice acest succes al clasicilor? Cum ar fi mediocritatea autorilor contemporani, absența unei prese distractive și ușoare? În orice caz efortul de educare a fost enorm și în domeniul radioului, televiziunii, discurilor.

„Această revoluție culturală“ (O. Rosenfeld) a antrenat singură o adevărată revoluție socială, o dorință imensă de emancipare, de instruire, de ascensiune cît mai rapidă a treptelor scării sociale. „Arivism înverșunat“, stabilesc judecători severi. Aviditate pentru cultură, am spune noi mai curînd, care înseamnă prestigiu și în același timp bani. În orice caz, studenții din universități, școli tehnice, de la învățămîntul prin corespondență sau cursurile serale sînt tot mai numeroși. Copiii de țărani ocupă adesea primele locuri. U.R.S.S. fabrică astfel intelectualii de care are nevoie, ingineri, cercetători, ofițeri, profesori, plecînd de la acest inepuizabil rezervor de oameni. Ceea ce s-a petrecut de fapt în Franța cu reformele școlare ale lui Jules Ferry, apoi cu gratuitatea învățămîntului secundar și universitar, dar lent, pe scară mică, se organizează în Rusia sovietică la scară mare, cu o viteză nemaipomenită, adesea dintr-un salt, evident însă și cu unele dificultăți. Aflăm astfel cu uimire că din 1947 pînă în 1956 în U.R.S.S. învățămîntul secundar nu era gratuit.

c) *Totuși, nivelul învățămîntului a scăzut în general.* Dar odată formulată, această afirmație este imediat regretată. Fără îndoială, rusa care se vorbește nu mai este rusa rafinată de ieri. Învățămîntul în forță este utilitar, el fabrică un lanț de intelectuali de care are nevoie viața modernă, o serie de specialiști de la învățător pînă la inginer și chiar la profesorul universitar. Semiintelectuali, afirmă un observator de regulă indulgent.

Dar este oare pe de-a-ntregul adevărat? Această semicultură a majorității este doar realitatea unei țări noi, cum ni se sugerează, sau numai cea a unei civilizații de masă care se elaborează? În toate țările puternic industrializate din lume, în Europa sau în America, învățămîntul are tendința, generalizîndu-se, să se specializeze și să scadă nivelul pe planul culturii generale. Asta nu înseamnă că numărul reprezentanților adevăratei elite intelectuale ar fi diminuat. În cel mai rău caz este staționar. În locul elitei intelectuale restrînsă și a mării mase de analfabeți ai civilizațiilor tradiționale, civilizațiile moderne propun, alături de aceeași elită și de un număr redus de analfabeți, o masă de oameni pentru care instrucția nu este interesantă decît ca instrument de lucru, nu ca mijloc de formare intelectuală superioară.

În orice caz, cînd se ajunge la acest nivel superior, intelectualii, savanții sau profesorii sovietici se prezintă, după părerea noastră, și ținînd seama de deosebirile ideologice, ca egali cu cei din Europa sau Statele Unite. De asemenea, ca moștenitori ai aceleiași culturi. Dacă, de exemplu, un intelectual parizian trece de la universitățile franceze la Academia de Științe din Moscova, el se regăsește la el acasă, orice discuție pe care o are sau glumă pe care o face este imediat înțeleasă, iar el înțelege imediat răspunsul. Rămîne cu impresia pe moment că izolarea totală a Rusiei timp de patruzeci de ani, această izolare fizică care a rupt toate legăturile dintre sovietici și Europa, nu a contat în acest plan. Impresie destul de uimitoare la prima vedere; dar la a doua? La începutul secolului al XX-lea, Europa și Rusia se aflau în aceeași civilizație. Atunci cît valorează patruzeci de ani pentru realitățile civilizației? În pofida

fantasticei zdruncinări a numeroase structuri sociale, U.R.S.S. din anul 1962 aparține în mare măsură aceleiași civilizații ca Rusia anului 1917, adică celei a noastre.

d) La drept vorbind, literatura și artele par să contradică această afirmație. Pentru că dacă ar trebui să căutăm în ele, așa cum este regula, cea mai bună mărturie despre societatea care le-a produs, în cazul de față cea sovietică, impresia este cu siguranță slabă. Dar tocmai aceste opere edificatoare, care frapează în primul rînd printr-o irealitate mergînd pînă la absurd, pot constitui oare o mărturie despre scriitorii și artiștii sovietici, chiar despre societatea, despre viața cotidiană? Ele sînt rodul unor circumstanțe excepționale.

Acest limbaj particular al artei și literaturii sovietice, absent în operele lui Marx, Engels și chiar Lenin, nu apare decît o dată cu începuturile puterii lui Stalin, pe la 1930. Este vorba de condamnarea intelectualilor care nu se supun disciplinei de fier pretinsă de Stalin, mobilizării „frontului literar și artistic” pentru îndeplinirea planului cincinal. Prima victimă a fost Asociația scriitorilor proletari (R.A.P.P.), dizolvată în același timp cu organizațiile similare din domeniul artelor plastice și muzicii (1932). În locul lor a apărut o organizație unică, controlată direct de partid.

În același timp, artiștii și scriitorii erau invitați să devină „inginerii sufletelor omenești”. În 1934 Jdanov, secretar al partidului, le-a definit dogma, „metoda realismului socialist”. Este vorba de a descrie cu „realism” „caracterul istoric concret” al realității socialiste, condițiile de producție îndeosebi, și a contribui astfel la „transformarea ideologică și la educarea muncitorilor în spiritul socialismului”. Datoria este de a scrie „în tendință”, potrivit propriilor cuvinte ale lui Jdanov, de a scrie lucrări „edificatoare” în care personajele apar împărțite clar în „eroi pozitivi”, adevărații comuniști, și „negativi”, toți ceilalți. Mișcările de avangardă, care înfloriseră în toate domeniile la începutul Revoluției și care sînt numite în continuare în Rusia „artă de stînga” vor fi condamnate acum, prigonite ca „formaliste”. Numeroși scriitori sau directori de teatru sînt arestați și dispar misterios. Majo-

ritatea scriitorilor de valoare se refugiază în tăcere sau semităcere. Șolohov, autorul cărții *Pe Donul liniștit* (primele trei volume au fost publicate între 1925 și 1933, iar al patrulea în 1940) nu va mai scrie nimic pînă la moartea lui Stalin.

După război, pentru a reacționa împotriva influențelor „Occidentului putred“, „jdanovismul“ își înteește presiunea. Literatura, teatrul, cinematografia sînt strict supravegheate, cea mai mică deviere este denunțată, pedepsită. În 1948 marii compozitori Prokofiev, Șostakovici, Haceaturian sînt atacați violent pentru ermetismul lor și abuzul de disonanțe...

Pe scurt, de-a lungul întregii dictaturi a lui Stalin artiștii au fost aduși la ordine ca și restul populației sovietice. Conformismul și mediocritatea marchează întreaga producție a acestei epoci.

A schimbat moartea lui Stalin totul? Da și nu. Fără îndoială, reacția a fost imediată, destinderea brutală, dar această explozie liberală a părut periculoasă. Recent ea a fost frînată.

Sfirșitul anului 1953, anul 1954 au fost marcați de o abundență de piese satirice despre tarele societății sovietice; un tînăr critic publică în revista *Novii Mir* un articol despre „sinceritatea în literatură“ în care ridiculizează împărțirea tradițională în personaje pozitive și negative. În ciuda sancțiunilor primite de autori pentru îndrăzneala lor, critica cultului personalității, destalinizarea au provocat alte libertăți de limbaj. Revenirea a sute de mii de deportați, certitudinea că sancțiunile violente erau de acum înainte abolite au antrenat o efervescentă intelectuală atît de vie, o asemenea schimbare pe echipe (acum scriitorilor care se distinseseră sub Stalin le venise rîndul să tacă și fostelor victime, dacă mai erau în viață, să se afirme) încît conducătorii au intrat în paniță. În 1957 oamenii de litere și artiștii au fost admonestați și li s-a cerut să se abțină de la orice „revizionism“, să nu mai defăimeze sistematic realitatea sovietică sub pretextul de a refuza s-o „înfrumusețeze și polească“. Această poziție reprezintă expresia însăși a politicii lui Hrușciiov.

Condamnarea metodelor lui Stalin este sigură; nici chiar adversarii politici învinși nu mai sînt executați și nu

mai formează obiectul violențelor fizice; în raporturile culturale și în relațiile cu străinătatea a intervenit o anumită liberalizare. Dar a deschide porțile unei violente campanii de critică, în chiar momentul când dezvăluirea crimelor lui Stalin a tulburat profund un tineret care-l admirase cu orțire, însemna a pune în pericol regimul și prin aceasta poziția U.R.S.S. de lider al țărilor socialiste în lume, a pune poate în joc o parte din puterea sa internațională. Deci guvernul a reacționat, fără slăbiciune.

Urmărește publicul această luptă? Gustul largului auditoriu popular se îndreaptă spre piesele clasice ale repertoriului rus sau străin, spre folclorul „pur, stilizat sau adaptat“, spre opera clasică pe care acești țărani de ieri tocmai au descoperit-o. De unde succesul operelor, de la Faust la Traviata sau Carmen, care fac concurență dansurilor Armatei sovietice, sau baletului lui Ceaikovski Lacul Lebedelor. Să ne ferim totuși să credem că în aceste domenii există două „niveluri“, marele public și elita intelectuală. Libertatea de expresie pe care o reclamă și o doresc scriitorii și artiștii constituie problema crucială a prezentului și viitorului sovietic.

e) Gloria matematicilor și științelor. Aceste probleme nu se pun în ce privește științele exacte. Adesea ele frizează magnificul.

Și dintr-o mie de motive. Științele au fost un sector intelectual de obicei puțin controlat. Adesea omul de știință nu are nimic de-a face cu discuțiile politice sau ideologice, el le poate evita. Pe de altă parte, rușii au fost întotdeauna matematicieni de excepție. În plus, guvernul nu a menajat nici creditele nici subvențiile, și este o sarcină minunată de a crea o lume, de a imagina chiar unele noi, inedite. În fine, se poate spune că pe planul cercetării autoritarismul are ceva bun. În țările capitalismului cercetarea are tendința de a se dispensa potrivit diferitelor ramuri ale industriei, ea este atrasă de exigențele acestei industrii. În U.R.S.S. ea s-a concentrat pe opțiunile guvernamentale. Industria a pierdut din aceasta, și de asemenea, confortul vieții sovietice, destul de disprețuit pînă deunăzi. Dar cercetarea a profitat neîndoios, la fel ca și organizarea echipelor științifice. Or astăzi cercetarea nu presupune cel mai bun savant, ci cea

mai bună echipă. Trebuie aduse mulțumiri Academiei de Științe a U.R.S.S.?

Care este concluzia? Că U.R.S.S. iese din dificultăți nemaipomenite, că se află în pragul unor succese fantastice în domeniul material. Aceste succese s-au realizat deja. Dar instalarea noilor sale structuri nu s-a terminat încă. Ea este sînjenită de amintiri tragice și de ecoul experienței sovietice în lume. În momentul în care ar fi aproape liberă să-și aleagă destinul intern, va trebui să țină seama de impactul actelor sale pe scena internațională.

Plătește aceasta cu o anumită limitare a libertății sale, limitare care subzistă dincolo de destabilizare. O plătește de asemenea în „suprastructurile“ artei, literelor (domeniu al acelei evadări fără de care nici o civilizație nu se poate nici desăvîrși, nici exprima total). Să sperăm că aceste suprastructuri vor înflori brusc, deodată, ca merii din piața Bolșoi din Moscova la primele raze ale soarelui de primăvară.

Congresul din octombrie 1961

Dramaticul congres al XXII-lea al Partidului comunist, în octombrie 1961, aruncă asupra situației actuale din U.R.S.S. o lumină fantastică. Desigur, nu este vorba acum de a surprinde în culori sumbre jocul dramatic al persoanelor, de a face lista condamnărilor, excomunicărilor, a „morților vii“ sau a „viilor morți“, sau de a analiza pe îndelete o agitație care te duce atît de des cu gîndul la un roman al lui Dostoievski, la personajele zburcimate și chinuitoare din *Frații Karamazov*.

Ceea ce importă este civilizația sovietică însăși, confruntată cu opțiuni și sarcini dificile pe plan intern și extern. De succesul lor îi va depinde viitorul. Sarcinile dificile: *prima* privește naționalitățile alogene, rasele și civilizațiile neruse destul de numeroase în ansamblul republicilor federate; *a doua* — viitorul material (dar numai material?) al civilizației sovietice în ansamblu; *a treia* — destinul comunismului internațional care și el își pierde monolitismul de ieri pentru a deveni „poli-centric“ și a ceda locul „comunismelor naționale“.

● *În ceea ce privește prima problemă, miza este următoarea: U.R.S.S., după cum indică și numele ei, este, dorește să fie federație de republici, de state în principiu independente dar legate împreună. Această coexistență se poate ameliora și poate duce la o puternică civilizație unită?*

Această uniune realizată de Imperiul țarilor a cunoscut, încă înainte de 1917, numeroase avataruri. Ruptă, refăcută, consolidată, repusă în cauză — ea rămîne o problemă dificilă, fără soluție perfectă. Dacă autonomia lor este mai mult decît evidentă, nici una dintre republici nu este cu adevărat independentă, pentru că apărarea fiecăreia, poliția, comunicațiile țin de puterea centrală, reprezentată de delegații reușiți în Comitetul central al fiecărei republici. Există naționalisme, „șovinisme“ locale, și ele sînt denunțate. S-au produs ciocniri. Gruzia a fost astfel readusă în Uniune în 1921; astăzi destalinizarea se confruntă cu fidelitatea ei față de cel mai ilustru dintre gruzini. Statele baltice, eliberate în 1918, anexate în 1940, reocupate în 1945, avuseseră sub țări un statut privilegiat: nu se mai pune problema să li se acorde din nou. În Kirghizia în 1949—1951 a avut loc o criză în legătură cu epopeea națională *Ma as*, interzisă de autorități. În 1958, în Azerbaidjan, Sovietul Suprem afișează hotărîrea de a recunoaște ca singură limbă a republicii *azera*.

Interese locale, culturi, limbi originale, amintiri istorice, fidelitate sau nu față de comunism, imixtiune, imigrarea în toate republicile a rușilor sau a ucrainenilor: tot atîtea probleme și eventual tensiuni de tip colonial. În urma punerii în valoare a pămînturilor virgine, rușii au devenit mai numeroși decît kazahii în Kazahstan.

O singură politică sovietică este posibilă și se ghicește dinainte: menținerea, salvarea coeziunii, a vieții comune, a „armoniei“ ansamblului, făcînd statelor naționale concesii rezonabile, ba chiar foarte generoase, cu atît mai mult cu cît ele, toate, reprezintă o parte foarte mică a puterii U.R.S.S. Este politica care s-a conturat la Congresul al XX-lea (1956). Au rezultat concesii, autonomii sporite, o revenire clară la politica leninistă a naționalităților. Pentru un occidental, ele evocă

problemele clasice ale fluxurilor și refluxurilor între colonizare și decolonizare. Cu aspectul dramatic suplimentar că, în cazul U.R.S.S., colonii și metropole se ating geografic, fizic vorbind. La ordinea de zi a Congresului al XXI-lea figurează *asimilarea*, cuvînt evocator în sine. Este oare posibilă, și atunci U.R.S.S. va reuși acolo unde Occidentul a ratat?

Secretarul Partidului comunist din Kazahstan afirma în 1959 că „teza leninistă a fuziunii națiunilor datorită avîntului lor și înmulțirii practicilor comune este confirmată încă de pe acum de experiență“. Este foarte posibil: există în trecut, după cum am văzut, exemple de asimilări reușite, iar politica comună, concesiile reciproce, necesitatea de a trăi împreună sînt argumente cu greutate cărora li se adaugă formarea, prin practica comunismului acceptată în același timp vreme de patruzeci de ani, de structuri noi și comune ambelor părți. Totuși civilizațiile sînt tenace. Chiar și numai problema limbilor naționale apărute cu încăpăținare și succes o dovedește: republicile din U.R.S.S. nu au renunțat la civilizațiile lor locale. Discuția rămîne deci deschisă. Ne putem chiar întreba dacă lupta împotriva analfabetismului și dezvoltarea învățămîntului general în U.R.S.S. nu au dezvoltat conștiința națională a populațiilor din Asia centrală.

● *Prosperitate sau civilizație „burgheză“: anunțarea unui plan pe douăzeci de ani care va conduce U.R.S.S.-ul la binefacerile societății comuniste nu este un proiect iluzoriu.*

În anumite condiții, afirmă experții niciodată de acord între ei, U.R.S.S. are mijloacele de a realiza acest salt înainte spre bunăstare. În măsura în care opinia generală este dornică atît de pace (cu pasiune) cît și de progres material și crede acum că acest progres este posibil, iar noi generații intră cu entuziasm în cadrele vieții active a țării. O mutație imensă se pregătește, se va produce, indiferent de forma pe care o va lua sau de eticheta care i se va da apoi.

În 1962 viața sovietică este dominată de înaintarea

*rapidă spre ultimele etape ale Revoluției industriale. Revoluția hrușciovistă a deschis porțile acestui viitor apropiat de cînd planul pe șapte ani din 1958 a pus accentul pe industriile noi care impun un anume tip de consum „sofisticat”: electronică, electromecanică, energie nucleară, materii plastice, chimie de sinteză — toate industrii care, așteptînd să se formeze o nouă pătură de consumatori, pretind și formează „un nou tip de clasă muncitoare”: tehnicieni în cămăși albe, tehnologi, cercetători în birouri de studii, savanți de laborator... **Presiunea acestor forțe sociale noi este cea care face ireversibilă democratizarea U.R.S.S.** într-o perspectivă mai apropiată sau mai îndepărtată, conchide sociologul de la care am luat aceste detalii.*

Mai trebuie ca această presiune să-și facă drum printre forțele vii și inerțiile societății și partidului comunist. Și este logic ca acesta din urmă să caute să mențină pe linia meritelor sale ajungerea la confort și bunăstare, după atîtea încercări, să caute să facă din această reușită reușita sa.

El nu va reuși în realitate decît dacă U.R.S.S. dovedește că în patruzeci de ani de socialism a devenit altă și că, dacă în 1917 Rusia trăia în cadrul civilizației occidentale, în 1962 U.R.S.S. nu va concepe *ajungerea la bunăstare* după normele adoptate de Occidentul „burghez”. Pe scurt, dacă dovedește că prosperitatea nu va fi pentru ea, ca pentru Occident și America, cel mai bun mijloc de a-și „împărți” revoluția.

În această privință este imposibil de prevăzut ceva. Jocurile nu sînt făcute. Este totuși probabil că U.R.S.S. va inventa o soluție proprie care nu va fi nici americană, nici europeană.

● *Comunismul internațional. Nici pe acest plan jocurile nu sînt făcute, nici conturate cu claritate.*

Comentatorii occidentali ai Congresului din octombrie 1961 doresc să vadă în el sfîrșitul monolitismului partidului comunist internațional, ca și cînd U.R.S.S. ar abandona conștient conducerea exclusivă și sacrificiile pe care ea le implică pentru a se consacra doar saltului ei

înainte, pregătindu-se să fie singura care se angajează, grație prosperității materiale, în perfecțiunea comunismului. Pe scurt, U.R.S.S. ar accepta de acum înainte bicentrismul (China, U.R.S.S.), sau chiar policentrismul, „comunismul național“, fiecare fiind abandonat propriei soarte, problemelor sale particulare.

Ar fi însă necugetat să fim atît de categorici: politica, chiar în interiorul marii familii comuniste, se supune regulilor ei obișnuite — supărări, certuri, amenințări chiar, apoi împăcări, resemnări cu compromisuri pe care anglo-saxonii nu sînt singurii care le preconizează. Neîncrederea U.R.S.S. față de China nu datează de azi: ea este înrădăcinată în secole de istorie și de asemenea în conflicte care, în secolul al XIX-lea, au adus Rusia în rîndul marilor puteri care și-au împărțit prada și bogățiile Chinei. Dar neîncrederea față de Statele Unite nu este mai puțin mare iar realitățile războiului rece sînt actuale. Fie că vrea sau nu, și pentru motivele care au obligat Statele Unite să renunțe la izolaționism, U.R.S.S. nu se poate refugia în noua ei prosperitate. Ea este constrînsă să-și conceapă politica internă în funcție de realitățile externe ale lumii.

Totuși se conturează o clasificare în lumea partidelor comuniste care înconjoară U.R.S.S. ca un sistem planetar gravitînd în jurul soarelui, planetele fiind adesea deosebite unele de altele.

Departe, *partidele comuniste naționale*, unele prinse în ostilitatea țărilor occidentale prospere (Italia, Franța) cînd nu sînt suprimate eficace (țările anglo-saxone, Germania de vest); altele instalate în clandestinitatea țărilor occidentale politic ostile, dar slabe din punct de vedere economic (este cazul Spaniei, Portugaliei, Americii Latine); iar altele acționînd în arena țărilor subdezvoltate, unde toate speranțele sînt licite și pe care experiența sovietică sau chineză le fascinează.

Apropiate și îndepărtate, *o aureolă de țări comuniste*. Cele din „zona-tampon“ din fața Occidentului, protejînd de la ultimul război masa continentală a U.R.S.S.: *Germania de est, Polonia, Ungaria, Cehoslovacia, România, Bulgaria*, unde sînt în curs imense transformări economice și sociale. Toate, mai puțin Bulgaria, sînt țări aflate într-un proces rapid de industrializare,

Germania de est și Cehoslovacia moștenind de altfel o industrie puternică, organizată deja înaintea intrării lor în comunism. La marginea zonei-tampon — cazul aberant al comunismului albanez și al socialismului foarte progresist din Iugoslavia.

Poziția acestor țări este complexă: pe de o parte, ele nu au posibilitatea să se îndepărteze de U.R.S.S.; pe de alta, unele dintre reformele de structură, garanția viitorului lor (reforme agrare, dispariția enormelor domenii poloneze sau ungare, industrializare) nu ar fi fost, fără îndoială, posibile sau atât de ușoare fără intervenția brutală a comunismului. De fapt în fiecare țară, potrivit economiilor și civilizațiilor existente, relațiile cu U.R.S.S. și comunismul însuși sînt mai mult sau mai puțin deschise, mai mult sau mai puțin libere, mai mult sau mai puțin rodnice.

În sfîrșit, foarte departe, covîrșită sub povara greutăților și răvășită de orgoliu, *China comunistă*, cea mai mare țară subdezvoltată din lumea actuală. Cea mai puțin docilă, cu siguranță, și cel mai periculos dintre partenerii comuniști ai U.R.S.S.

Această hartă schițată în pripă nu corespunde doar pozițiilor politice; ea este și cea a pozițiilor economice. Acestea nu conduc jocul, dar îl împing înainte. U.R.S.S., pe care efortul depus de atîta vreme a plasat-o în frunte, riscă pentru moment să cunoască singurătatea învingătorilor.

LISTA HĂRȚILOR

Volumul I

1. Populația lumii în anul 2000	29
2. Hartă lingvistică mondială	45
3. Cuceririle arabe	82
4. Au grăbit oare mongolii declinul Islamului?	123
5. Destinul Imperiului otoman	127
6. Musulmanii în lumea de astăzi	133
7. Diversitatea Africii: geografia	158
8. Africa și diversitățile ei interne	172
9. Africa și Occidentul	174
10. Drumuri și fluvii ale Chinei clasice	234
11. China și India după Buddha (500 a.H.—500 p.H.)	271
12. India în secolul al XIV-lea	275
13. Japonia, țară a soarelui și a mării	323

Volumul II

14. Marile invazii I	12
15. Marile invazii II	13
16. Cele trei creștinătăți ale Europei	50
17. Cele două Europe	117
18. America spaniolă și America portugheză	129
19. Originea negrilor din America	130
20. Formarea teritorială a Statelor Unite	163
21. Universul englez	211
22. Formarea teritorială a Rusiei	240
23. Fronturile de pionierat în U.R.S.S.	264

CUPRINS

III. CIVILIZAȚIILE EUROPENE	5
PARTEA ÎNTÎI: Europa	7
Capitolul I: <i>Spațiu și libertăți</i>	9
Spațiul european se definește: secolele V—XIII, 9. — Libertatea sau, mai bine spus, libertățile: secolele XI—XVIII, 17.	
Capitolul II: <i>Creștinism, umanism, gândire științifică</i>	34
Creștinismul, 34. — Umanismul și umanistii, 39. — Gândirea științifică înaintea secolului al XIX-lea, 64.	
Capitolul III: <i>Industrializarea Europei</i>	72
La originile primei revoluții industriale, 73. — Răspîndirea fenomenului industrial în Europa (și în afara Europei), 82. — Socialismul în fața societății industriale, 88.	
Capitolul IV: <i>Unitățile Europei</i>	98
Unitățile strălucitoare: arta și spiritul, 99. — Unitățile solide: economia, 106. — Unitățile aleatorii: politica, 114.	
PARTEA A DOUA: America	125
Capitolul I: <i>Cealaltă Lume Nouă: America Latină</i>	127
Spațiu, natură și societate: mărturia unei literaturi, 127. — În fața problemei raselor: cvasifraternitatea, 136. — Economia, civilizațiile puse la încercare, 142.	
Capitolul II: <i>America prin excelență: Statele Unite</i>	158
Un trecut reconfortant: bilanțul șanselor, 160. — Colonizarea și independența, 160. — Cucerirea Vestului, 170. — Industrializarea și urbanizarea, 174.	
Capitolul III: <i>Umbrele și dificultățile: de ieri pînă astăzi</i>	182
Un vechi coșmar: problema negrilor sau o colonie de	

nedezrădăcinat, 182. — Capitalismul: de la trusturi la intervenția statului și la oligopoluri, 187. — Statele Unite față în față cu lumea, 200.

Capitolul IV: <i>Prin universul englez</i>	210
În Canada: Franța și Anglia, 212. — Africa australă: olandeză, engleză și neagră, 216. — Australia și Noua Zeelandă, sau Anglia în sfârșit singură, 221.	

PARTEA A TREIA: Cealaltă Europă	227
---------------------------------------	-----

<i>Cealaltă Europă: Moscovia, Rusia, U.R.S.S.</i>	229
---	-----

Capitolul I: <i>De la origini la Revoluția din Octombrie 1917</i>	230
Rusia kieviană, 230. — Religia ortodoxă, 235. — Rusia Mare, 239.	

Capitolul II: <i>U.R.S.S. din 1917 pînă în zilele noastre</i>	251
---	-----

De la Karl Marx la Lenin, 251. — Marxismul și civilizația sovietică astăzi, 260. — Congresul din octombrie 1961, 272.

Tipărit la
Editura și Atelierele Tipografice
METROPOL

Redactor: DOINA MARIAN
Tehnoredactor: ELENA DINULESCU
Bun de tipar: martie 1994 Apărut: 1994
Coli de tipar 11,66

gramatica civilizațiilor

Istoria nouă este o îmbinare necesară a diverselor științe umaniste. Aceste științe diverse cercetează, explică lumea actuală, făcând confuzia inteligibilă. [...] Cine va nega rolul violent al istoriei? Firește, ea nu trebuie să se piardă în fabricarea unui naționalism întotdeauna criticabil, nici să se afunde numai într-un umanism care se bucură de preferințele mele. Marea problemă este că istoria este ingredientul fără de care nici o conștiință națională nu este viabilă. Și fără această conștiință nu poate exista o cultura originală, o civilizație adevărată.

FERNAND BRAUDEL